

Парсының тарихы
Ғалымдар, ақындар,
суретшілер:
28 ғасырлық үлес

Мо Джамшиди
Аударған: Алтынбек Шәріпбай

Мо Джамшиди – IEEE өмірлік мүшесі, ASME мүшесі, A. AIAA мүшесі, AAAS мүшесі, TWAS мүшесі және NYAS мүшесі, Венгрия инженерлік академиясының толық мүшесі және Ресейдің сызықты емес жүйелер академиясының мүшесі. Ол 1967 жылы Орегон мемлекеттік университетінде, Корваллис, Орегон, АҚШ-та электротехника мамандығы бойынша бакалавриатты үздік бітірді. Урбана-Шампейндегі Иллинойс университетінде (АҚШ, Иллинойс штаты) электротехника бойынша 1969 жылғы маусымда магистр және 1971 жылғы ақпанда философия докторы ғылыми дәрежелерін алды. Ол Ватерлоо университетінің (Канада, 2004), Крит техникалық университетінің (Греция, 2004 ж.) және Одлар Юрду университетінің, Баку (Әзірбайжан, 1999 ж.) құрметті докторы дәрежесіне ие. Қазіргі уақытта Сан-Францискодағы Техас университетінің құрметті профессоры (Antonio, Техас, Америка Құрама Штаттары).

Ол 10 жыл бойы NASA кеңесшісі болды (соның ішінде 1997 жылдың 4 шілдесінде MARS 1-ші қонуы және 7 жыл NASA штаб-пәтерінде), 9 жыл АҚШ Әуе күштерінің зерттеу зертханасында, 8 жыл АҚШ Энергетика министрлігінде және 1 жыл ЕО елдерінде (Брюссель). Оның 830-дан астам техникалық басылымдары бар, оның ішіне 80 кітап (12 оқулық), ағылшын және бес шет тілдеріндегі ғылыми-зерттеу томдары және өңделген томдары кіреді. Оның редакциялаған және авторлық алты кітабы ағылшын және қытай тілдерінде жүйелік инженерияға арналған. Ол IEEE Control Systems Magazine және IEEE Systems Journal сияқты бес журналдың негізін қалаушы редакторы, тең-құрылтайшысы немесе бас редакторы. Өзінің 51 жылдық инженерлік мансабында ол 66 PhD және 85 магистр даярлады немесе оларға кеңес берді. Сонымен қатар, ол АҚШ-тың 120-дан астам этникалық азшылық студенттеріне магистратура мен докторантура бағдарламалары бойынша және 850-ден астам бакалавриат студенттеріне даярлады немесе бірлесіп кеңес берді. Олардың ішіне төрт американдық PhD, он испандық PhD және сегіз афроамерикалық PhD кіреді. Оның бұрынғы шәкірттері әлемнің 22 елінде табысты мамандар.

Ол үш Қытай университетінің (2 Нанкин және 1 Сиань), Дикин университетінің (Австралия), Бирмингем университетінің және Лофбро университетінің (Ұлыбритания) және Обуда университетінің (Венгрия) құрметті профессоры. 2005 жылдың қазан айында ол IEEE SMC қоғамының ең жоғары марапаты – Норберт Винердің ғылыми жетістіктері үшін сыйлығын алды. 2014 жылы ол жүйелік инженерия саласындағы IEEE-АҚШ мансаптық сыйлығын алды. Ол 1984 жылы IEEE-нің 100 жылдығы медалінің, 2014 жылы Дүниежүзілік автоматтандыру конгресінің (WAC) Құрмет медалінің және басқа да көптеген марапаттар мен құрметтердің иегері. Ол 2011 жылдан бері Техас университетінің жүйелік канцлер кеңесінің мүшесі. Қазіргі уақытта ол бұлтты есептеулерге, робототехникаға, ұшқышсыз ұшу аппараттарына, биологиялық және тұрақты энергетикалық жүйелерге назар аудара отырып, жүйелік инженерия саласында зерттеулер жүргізуде. Оның Scholar Google-да 14 000-ға жуық сілтеулері бар.

Алтынбек ШӘРШБАЙ 1974 жылы Қазақ мемлекеттік университетін қолданбалы математика мамандығы бойынша, 1981 жылы М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің аспирантурасын бітірген, физика-математика ғылымдарының кандидаты (1982), техника ғылымдарының докторы (1996) және «Информатика, есептеуіш техника және басқару» мамандығы бойынша профессор (2022), Ресей жасанды интеллект қауымдастығының мүшесі, Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, Қазақстанның Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, Қазақстан жасанды интеллект академиясының президенті.

Ғылыми қызығушылықтары: програмдау теориясы, жасанды интеллект (есептеу лингвистикасы, табиғи тілді өңдеу, сөйлеу технологиялары), ақпараттық қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік және т.б. Ғылыми зерттеулердің нәтижелері бойынша 500-ден астам ғылыми еңбектер жарияланған, соның ішінде 52-ден астам ішінде Scopus, H-index 8 және 3 мақалалар WoS, H-index 1. Програмдау теориясы саласында, продукциялық пен логикалық програмдау тілдерінің семантикаларын формалдау, програмдық және аппараттық құралдардың дұрыстығын тексеру әдістері. Алынған ғылыми нәтижелер КСРО-ның ғылыми орталықтарында және электронды есептеуіш техникалардың халықаралық ғылыми орталығында енгізілді. Жасанды интеллект саласында қазақ тілі грамматикасының онтологиялық моделдері, жазба және ауызша мәтіндерді талдау мен синтездеуді автоматтандыру жасалынды. Нәтижесінде компьютерлерге сұрақтың мағынасын түсінуге және қойылған сұрақтың мағынасы бойынша шешім қабылдауға, мәтінді талдау жүйесін құруға мүмкіндік беретін технология жасалды. Ақпараттық қауіпсіздік пен ақпаратты қорғауда ықтималдық және бұлдыр логикаларға негізделген тәуекелдерді бағалау және ақпараттық қауіпсіздікті тексеру әдістері және ақырлы-автоматтарға және нейрондық желілерге негізделген криптографиялық әдістер әзірленді.

Оқулықтарды, оқу құралдарын және сөздіктерді шығару: 11 оқулық (Информатика, Нейрондық желілер, Тілдер мен автоматтар теориясы, Ақпараттық қауіпсіздік және ақпаратты қорғау), 13 оқулық (Информатиканың математикалық негіздері, Символдық өңдеу тілдері, Програмдау технологиясы, Деректер базасын басқару), 4 монография (Програмдық және техникалық құралдарының дұрыстығын дәлелдеу, Құнды қағаздар анықтамалығы, Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселелері, Қазақ тілі грамматикасының математикалық және онтологиялық моделдері) және 9 сөздік (Информатика және есептеу технологиялары, Ақпараттық-коммуникациялық технологиялары, Информатика және есептеуіш техника бойынша терминологиялық сөздік, Автоматтандырылған жүйелер және програмдық құжаттаманың бірыңғай жүйесіне бойынша бойынша түсіндірме сөздік, 60-тан астам авторлық куәліктер алынды.

Ғылыми кадрларды даярлау: «Информатика, есептеуіш техника және басқару» мамандығы бойынша 5 техника ғылымының докторы, 8 техника ғылымының кандидаты және «Информатика» мамандығы бойынша 10-нан астам PhD докторы дайындалды.

Марапаттары мен гранттары: Ғылым, техника және білім саласындағы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (2001); «Қазақстан Республикасы ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» медалі (2003); «Қазақстан Республикасы ЖОО үздік оқытушысы» гранты (2005, 2010, 2021).

Copyright © 2022 Мұхаммед Джамшиди

Парсы ғалымдары мен ақындарының тарихы (электрондық көшірме)

Мо Джамшиди

Библиографиялық сілтемелер мен көрсеткішті қамтиды.

ISBN 978-1-8893-35-53-3

Редакциялық/өндірістік бақылау және интерьер дизайны: Дебра Ривард

Мұқаба дизайны: Эмили Нолан.

Копирайтер: Сэнди Морга

Қосымша ақпарат алу үшін tsiepress@gmail.com мекенжайына хабарласыңыз

Барлық құқықтар сақталған. Бұл кітаптың ешбір бөлігін автордың жазбаша рұқсатынсыз кез келген нысанда және кез келген тәсілмен көшіруге болмайды.

Америка Құрама Штаттарында жарияланған

Кітапта б.з.б. 1000 жылдан 2023 жылға дейін 150-ден астам парсы және ирандық көрнекті ғалымдар, ақындар, жазушылар, режиссерлер, сценаристер, суретшілер, патриоттар, т.б.

Мазмұны

Мазмұны	i
Алғы сөз	vii
Автор туралы Тони және Эмили Нолан	xi
Алғы сөз Сороош Сороошиан.....	xvii

Ғалымдар мен ақындар

1-тарау Зороастр (Пайғамбар).....	1
2-тарау Ұлы Кир (1-ші Парсы империясының негізін қалаушы).....	7
3 тарау Борзуя (дәрігер).....	15
4-тарау Гондишапур медициналық кешені.....	19
5-тарау Хорезми (алгебраның негізін салушы)	23
6-тарау Рази (Бірінші педиатр)	33
7-тарау Рудаки (парсы поэзиясының атасы)	39
8-тарау Дакики (Ақын, Патриот)	43
9-тарау Фердоуси (Парсы эпикалық ақыны, Патриот)	47
10-тарау Фараби (ақын)	53
11-тарау Бируни (астроном, математик)	57
12-тарау Авицина Пур (Авицина, даңқты физик)	63
13-тарау Баба Тахер (ақын)	69
14-тарау Насыр Хосров (ғалым және ақын)	73
15-тарау Хайям (астроном, математик, ақын)	79
16-тарау Ғазали (ақын)	89
17-тарау Санай (Ақын)	99
18-тарау Низами Гәнжауи (ақын)	103
19-тарау Хагани (ақын)	111

20-тарау Аттар (сопылық ақын)	115
21-тарау Хадже Насыр Туси (астроном, математик, философ)	119
22-тарау Мулана Руми (парсының аты аңызға айналған сопы ақыны).....	125
23-тарау Саади (гуманист ақын, Шығыстың Шекспірі).....	131
24-тарау Закани (Парсыдағы алғашқы сатиралық ақын).....	137
25-тарау Хафез (Парсының алғашқы ұлттық метафоралық ақыны).....	141
26-тарау Ұлықбек (ғалым, сұлтан).....	147
27-тарау Джами (ақын).....	153
28-тарау Шейх-Бахай (ғалым, сәулетші).....	157
29-тарау Мулла-Садра (философ)	161
30-тарау Хаштуди (математик).....	167
31-тарау Хисаби (инженер, ғалым, ядролық физик, саясаткер).....	171
32-тарау Реза (инженер, ғалым, жазушы, дипломат).....	177
33-тарау Заде (инженер, ғалым, логика, пионер, «бұлдыр логиканың атасы»).....	183
34-тарау Яван (физик және гелий-неондық лазердің өнертапқышы).....	189
35-тарау Мирзахани (математик, Филдс медалінің иегері).....	197
36-тарау Шамлоу (ақын, жазушы, журналист).....	201
37 тарау Наср (метафизик, ислам философы).....	207
38-тарау Пейман (офтальмолог, LASIK өнертапқышы, пионер)	211
39-тарау Фархади (режиссер, екі Оскардың иегері).....	215
40-тарау Қазіргі Ирандағы медициналық білімнің тарихы.....	219
41-тарау Қазіргі Ирандағы инженерлік білім.....	233

ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Патриот министрлер

Бозоргмер (Нобель министрі).....	261
Низам эл-Мульк (Мұғалім, Вазир).....	263
Әмір Кәбір (көрегіш министр, патриот).....	267
Моссадек (заңгер, премьер-министр, патриот).....	271
Индекс.....	413

АЛҒЫ СӨЗ

Парсы 1935 жылы Иран деп аталды және мыңдаған жылдар бойы жазылған өркениет бар өте ежелгі жер. Парсы, біздің заманымыздан бұрын (б.з.б.) 11 ғасырдан б.з.б. 7 ғасырға дейін, батыста Анадолы, Босфор және Мысырдан тұратын үлкен аймақты қамтыды. Шығыста империя ежелгі Үндістанның шекараларына, солтүстікте Кавказ бен Еуразия даласына дейін және оңтүстігінде Парсы шығанағы мен Оман шығанағына дейін созылды [1]. Иран б.з.б. 7000 жылдарға жататын тарихи және қалалық қоныстары бар әлемдегі ең көне үздіксіз ірі өркениеттердің бірі болып табылады [2].

Зороастр пайғамбар, бәлкім, б.з.б. 1000 жыл бұрын Балх аймағында (қазіргі уақытта Ауғанстанның ірі қаласы) дүниеге келген, ежелгі Парсы елінің діни жетекшісі болған.

«Кир бірінші Парсы империясының Ахеменидтер империясының негізін қалаушы ретінде Ұлы Кир белгілі болды. Оның билігі тұсында империя Таяу Шығыстың барлық бұрынғы өркениетті мемлекеттерін қамтып, ақырында Батыс Азияның көп бөлігін және Орта Азияның көп бөлігін жаулап алып, едәуір кеңейді. Батыстағы Жерорта теңізі мен Хеллеспонттан шығыстағы Инд өзеніне дейін Ұлы Кир әлем әлі көрмеген ең үлкен империяны құрды. Оның мұрагерлерінің тұсында империя, сайып келгенде, Балқанның бөліктерінен (Болгария-Пеония және Фракия-Македония) және батыста Шығыс Еуропадан шығыста Үнді алқабына дейін максималды созылды. Оның патшалық атақтары: «Ұлы патша, Парсы патшасы, Аншан патшасы, Мидия патшасы, Вавилон патшасы, Шумер мен Аккад патшасы және әлемнің төрт бұрышының патшасы». Набонид шежіресі оның атағының жай ғана «Аншан патшасы» қаладан «Парсы патшасы» дегенге ауысқанын атап өтеді. Ассириолог Франсуа Валла «Астиаг Кирге қарсы аттанғанда Кирді «Аншан патшасы» деп атайды» деп жазды, бірақ Кир Лидияға бара жатқанда Тигрді кесіп өткенде, ол «Парсы патшасы» болды. Төңкеріс осы екі оқиғаның арасында болды» [3].

Соңғы жиырма бір жылда парсы және ирандық ғалымдардың, ақындардың және кейбір өнер қайраткерлерінің тарихын жазуды ерте жастан-ақ түсінген автор ежелгі парсы және қазіргі ирандық ұлы дарын иелері туралы деректерді жинап, құжаттаумен айналысады. Бұл кітаптың мақсаты парсы ғалымдары, ақындары және кейбір басқа парсы/иран азаматтары (азарийлер, белуджилер, эламдықтар, гиландықтар, күрдтер, мидтер, парсылар, түріктер, партиандар және т.б.) соңғы 28 ғасырда қол жеткізген жетістіктері және олардың жұмысының жалпы әлемдік өркениетке қалай әсер еткені туралы тарихи және нақты есеп жасау болады. Бұл кітаптың мақсаты саясат та, дін де емес.

Бұл жоба Парсы тарихымен, қазіргі Иранмен сөзсіз байланысты және жылдар бойы саяси мәселелер мен шапқыншылықтарға қарамастан, Иран, әлемдегі кейбір халықтар сияқты, бөгделерден бас тартты және әрқашан өздерінің болмыстары мен мәдениеттерін сақтап қалды. Олар тәуелсіздік күнін тойламайды. Парсы тіліндегі және қазіргі Ирандағы поэзия парсы және иран өркениетінің ежелгі құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, ежелгі парсы пайғамбары Зардош, Ұлы Кир туралы тараулар және қазіргі Ирандағы медициналық және инженерлік білімнің тарихы туралы екі тарау бар.

Кітап төрт бөлімнен тұрады: тараулар (5-тен 15 бетке дейін), оларға төрт патриоттық министр (Бозоргмехр, Незам-ол-Молк, Әмір-Кәбір және Моссадех), перспективалар кіреді.

Бұл жоба өте қиын болды, өйткені парсылар мен ирандықтардың 28 ғасырлық өмірінде сіз тануға лайық мыңдаған ұлы тұлғаларды таба аласыз. Бұл кітапта талқыланатын тұлғалардың тізімі “айсбергтің ұшы” ғана. Автор осы басылымда аталмаған көптеген

адамдардан шын жүректен кешірім сұрайды және ол басқа отандастар осы жазбадағы үлгіні көптеген парсы мен ирандық ұлы тұлғаларға көшіруін тілейді.

Автор осы миссияны жүзеге асыруға көмектесіп, шабыттандырған көптеген адамдарға қарыздар. Ең алдымен оның отбасы: әйелі Гила, қызы Ава және ұлы Нима. Бұл суретте солдан оңға қарай ұлы Нима, әйелі Гила, қызы Ава және Гавайидегі 60 жасқа толған авторы көрсетілген.

Автор Ирвиндегі Калифорния университетінің профессоры Сорош Сороошианға кітаптағы қолдауы мен алғысөзі үшін алғысын білдіреді. Ол өзінің әпкесі Пуран-Дохт Джамшиди мен жиені доктор Армита Бананиге, сондай-ақ қымбатты досы Реза Садеги мырзаға Парси нұсқасын шығаруға көмектескені үшін алғысын білдіреді. Сиднейден (Австралия) Тони мырза мен Эмили Нолан ханымның, Рио-Ранчодағы (НМ, АҚШ) Дебра Ривард ханымның және Альбукеркеден (НМ, АҚШ) Санди Морга ханымның осы кітаптың көптеген аспектілері бойынша ынтымақтастығы үшін көрсеткен құнды көмегі өте жоғары бағаланады. Бұл кітапты парси тіліне аудару және дәлелдеу Әли Тагави Рашшед-Заде мырзаның, Әмір Мехди Аббаси мырзаның, Амин Сахба мырзаның және Рамин Сахба мырзаның қажырлы еңбегінсіз мүмкін болмас еді.

Бұл кітап кішіпейілділікпен дүние жүзіндегі барлық парсылар мен ирандықтарға арналған.

Мо М. Джамшиди

22 маусым, 2021 жыл

Сан-Антонио, Техас, АҚШ

Қоланылған дерек көздері:

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Cyrus_the_Great

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Iran

[2] [People, "New evidence: modern civilization began in Iran", 10 Aug 2007](#), retrieved 20 February 2021.

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Cyrus_the_Great

АВТОР ТУРАЛЫ

Құрметті оқырманым, бұл біздің сізге жазған өмірбаяндық шығармалардың ең қиыны екенін мойындауымыз керек. Бұл парсы батырлары, парсылар туралы кітап, олардың өмірлері Парсыға және жалпы әлемге адам күткеннен де көп үлес қосқан. Расында, бұл адамдар өмір сүрмегенде біздің әлем басқаша болар еді. Мұны ушықтырадын нәрсе, Батырлар әдетте өткенмен байланысты. Біз қазіргі Батырларға тарихи тұлғалар ретінде сенбейміз, өйткені оларда аңыз, мистикалық элемент және асыра сілтеу сияқты нәрсе бар. Тіпті Мо-ның бұл шығарманы зерттеуі қиын әрі күрделі. 1999 жылы мен, Тони Нолан, Мо-мен алғаш рет Австралияның Сидней қаласында кездестім. Алайда мен Мо-мен алғаш рет 1998 жылдың соңында, марқұм Лотфи Заде бір-бірімізді таныстырғаннан кейін электронды пошта арқылы таныстым.

Сонымен Мо Джамшидидің өмірбаянына қатысты мәселеге қайта оралайық. Мен ол Батыр деген пікірімді үш көзқарасқа жүгіну арқылы дәлелдегім келеді;

1. Оның ойдан шығарылған кейіпкер емес екендігі. Шынында да Мо Джамшиди бар, ол басынан бастап қиындықтарды жеңіп, әлемді шарлап шыққаны.
2. Ол өзінің және отбасының өмірін жақсарту үшін сенгісіз дерлік қиындықтарды жеңгені. Ол зерделі де байқағыш та адам болуы арқылы әлемді шарлап, мамандығы мен мансабының биігіне жеткені.
3. Оның өмір бойы өзімшіл болмағаны. Шындығында, бәрі керісінше. Ол көптеген жолдармен жанқияр болғаны сонша, ол басқаларға өмір жолында көмектесу үшін өзіне қаржылық, беделдік және физикалық тұрғыдан қауіп төндіргені.

Менің бірінші дәлелім, шынымен де Мо Джамшиди деген адам бар екендігі. Мо Джамшиди 1944 жылы 10 мамырда Иранның Шираз қаласында Хабиб пен Мохтарам (Кобра) Джамшидидің отбасында дүниеге келген. Ол он балалы отбасында дүниеге келген соңғы бала болды. Оның ағалары Хосейн, Хасан, Ахмад, Махмуд, Әбілғасым және оның әпкелері Парвин, Махин, Пуран және Гити. Моның әкесі Хабиб өте табысты саудагер және жер иесі болды, ол 1944 жылдың басында, Мо туылғанға дейін шамамен бес ай бұрын қайғылы түрде қайтыс болды. Кобра 35 жасында күйеуінің өлімімен ғана емес, қырық күннен кейін анасының өлімімен де күресіп, іш сүзегі ауыратын көптеген балаларымен бірге Мо-ға жүкті болды. Кобра осыншама қайғы-қасіретке, жоқшылыққа, күреске қарамастан ұл тауып, оны Мұхаммед пайғамбардың атымен атайды, өйткені ол да туғанға дейін әкесінен айырылған еді.

1950 жылдың күзінде Мо Сұлтани бастауыш мектебіне барып, 1955 жылы Сұлтани орта мектебіне түсіп, Шираз қаласындағы 11 сыныпты бітірді. 12-сыныпта ол Хадаф №1 орта мектебіне (Ирандағы ең жақсы жекеменшік мектептердің бірі) түсу үшін Тегеранға барды. 1961 жылы мамырда Хадаф мектебін бітірді. Оның Иранның жетекші университеттеріне түсуге бірнеше мүмкіндігі болғанымен, 1963 жылдың басында ол АҚШ-қа баруды ұйғарады.

Бакалавриат, магистратура және Ph.D. дәрежесін бітіріп, АҚШ-та Ph.D дәрежесін алған ол 1971 жылдың күзінде Ширазға оралып, Пехлеви университетінде (қазіргі Шираз) ассистент профессоры қызметін атқарды. Дәл осы кезеңде ол сол университеттің экономика факультетінің үшінші курс студенті Гила Салари есімді қызбен танысады. Олардың отау құрғандарына 47 жыл болды және Ава Джамшиди мен ұлы Неема Джамшиди атты екі ересек баласы бар.

Мо-ның нақты адам екендігінің екінші дәлелі – оның мансап пен кәсіби өміріндегі кең ауқымды жетістіктері.

Мо ағылшын тілін меңгеру жөнінде жоғарғы білімге ие, электротехника бакалавры, электротехника магистрі, философия докторы. Электротехника, постдокторлық стипендия, құрметті доктор дәрежесі, инженерия ғылымдарының құрметті докторы.

Мо Азия, Еуропа, Таяу Шығыс, Австралия және АҚШ-тағы 11 университетте толық немесе толық емес жұмыс күні бойынша қызмет істеді. Мо сонымен қатар NASA, АҚШ Әскери-әуе күштері, АҚШ Энергетика министрлігі, Еуропалық комиссия, IBM, Siemens және General Motors компанияларында кеңес беру, тұлғааралық ынтымақтастық немесе арнайы үкімет қызметкері болып жұмыс істеді.

Мо-ның 75 баспа кітабы (12 оқулық) және тағы 730 баспа жұмысы бар. Мо сонымен қатар бірнеше лекциялар оқыды, көптеген конференцияларда сөз сөйледі, негізгі баяндамалар жасады және 10-нан астам мультимедиялық презентациялар жасады. Мо білім беру мазмұнын әр континентте таратып, 20-дан астам университетте дәріс оқыды. Мо 50-ден астам түрлі тақырыптар бойынша материалдарды зерттеп, дайындады.

Мо-ның кейбір қызығушылықтары:

Аналитика, Автономды басқару, Үлкен деректер, Іскерлік басқару, Күрделілік, Есептеу, Шешім қабылдау, Инженерлік, Электроника, Бұлдыр логика, Үлкен ауқымды күрделі жүйелер, Сызықтық жүйелер, Өндіріс, Мехатроника, Моделдеу, Ядролық қуат, Оңтайландыру, Парсы тарихы, Парсы поэзиясы, Жобаларды басқару, Робототехника, Ғарыштық технологиялар, Кешенді инженерлік жүйелер, Жасанды интеллект, Машиналық оқыту және т.б.

Бұл тақырыптар мыналарға қатысты:

Зерттеу, өндіріс, тәлімгерлік, ластану, электр энергиясын өндіру, білім беру, суды және ауаны тазарту, роботтық топтамалар, әуе жүйелері, ғарыштық телескоптар, суды тұщыландыру, күн және жел энергиясы, су ресурстарын басқару, жаңартылатын энергия көздерін болжау және т.б.

Мо-ның осы тақырыптық салалардағы қызметі қарапайым оқуға таза пассивті тәсілімен шектелмейді, Мо оны қызықтыратын барлық тақырыпты түсінуге тырысуда белсенді, тіпті агрессивті көзқарасқа ие. Мо әдістемесі, процедуралары мен қызметі негізінен 4 түрлі салаға бөлінеді.

- 1. Барлығы қалай орналасқан (объект қандай бөліктерден / элементтерден тұрады),*
- 2. Олар бір-біріне қалай сәйкес келеді (қалай байланысты және себеп-салдары қандай),*
- 3. Оларды қайда қолдануға болады (нәтижелерді нақты әлемде қалай пайдалануға болады),*
- 4. Ақпаратпен алмасу (адамдарға пайдасы және оны қалай жасау керектігі туралы айту мен үйрету).*

Осы салалардың әрқайсысы үшін қосалқы тақырыптар бар;

1. Физикалық жағы (оларды құру),
2. Практикалық және қолданбалы жағы (жұмыс істеуі),
3. Теориялық жағы (оларды жобалау),
4. Білім беру жағы (басқаларға олар туралы айту және тәлімгерлік ету),
5. «Неге» жағы (ол қандай себеппен жасалып жатыр).

Мо өзінің дағдылары мен құзыреттерін сапалы өнім өндіруде қолданады;

1. Математика
2. Жазу
3. Дизайн
4. Есептерді шешу
5. Сыни тұрғыдан ойлау
6. Зерттеу және тергеу
7. Себеп-салдар
8. Тренинг және тәлімгерлік

Мо-ны біздің қазіргі әлемдегі ежелгі супер қаһарман ретінде сипаттайтын үшінші бөлігім оның басқалармен қарым-қатынасындағы жомарттық пен ақкөңілділікпен байланысты. Момен сұхбаттасу кезінде ол маған өзінің балалық шағы туралы және түскі асын сатып алу үшін (біз оны «так дүкенінің ақшасы» деп атайтын) тамақ сатып алу үшін күнделікті тиынға қалай алатынын айтады. Кейде ол мектепке барар жолда дос болған қайыршыға сыйға тартатын. Мо да өте мейірімді және қиын уақытта сыныптастарының көңіл-күйін көтеруге көмектесетін. Мо байлармен де, кедеймен де достасып, оларға әрқашан бірдей қарайтын көрінеді. Мо өзінің туған қаласы Ширазға (немесе АҚШ-та тұратын жерінен) қайтып, уақытын өткізіп, аз қамтылған ауылдық жерлердегі өте мұқтаж адамдарға білім беру және медициналық мекемелерді дамытуға қаражат берген кездер болды. Ол сондай-ақ Орегон штатында (оның бірінші Алма-Матери), Техас университетінде (оның соңғы академиялық жұмыс орны), сондай-ақ АҚШ-тағы парсы колледжінің студенттеріне арналған Джамшиди-Заде атындағы бірлескен АҚШ ұлттық стипендиясын тағайындады. Мо-ның түйіндемесін оқысаңыз, оның көптеген салаларда беделін арттыратын көптеген жобаларды таба аласыз. Мо миллиондаған Туманды (Иран валютасы) Шираздан тыс жерде жақын маңдағы ауылдардың 35 000-нан астам тұрғындарына қызмет көрсететін медициналық емхана салуға қаржыландырды. Дегенмен, көптеген кішігірім жобалар бар, соның ішінде Систан-Балучистанда (Иранның ең кедей аймақтарының бірі) орта мектеп салу. Сіз екінші рет қарамайтындар, өйткені олар сіздің мансабыңызды көтермейді. Олар Африка шөліндегі лас суды таза ауыз суға айналдыруға көмектескенді ұнатады. Компаниялар, патенттер және т.б. үшін көп ақша табудың орнына, кедей адамдарға немесе әлемнің назардан тыс қалған аймақтарына көмектесетін жобалар. Жақында маңызды оқиғаға бойынша Мо-ның көптеген шәкірттері оның қолдауы туралы және ол жетекшілік, мұғалімдік немесе тәлімгерлік жұмыстар шегінен шығатындығы туралы жазды. Мо әрқашан кеңес беріп, оның атын атап, зерттеуге көмектесіп, дамып келе жатқан технологиялардағы жаңа талпыныстарды қолдайды.

1995 жылы Мо Нью-Мексико университетінде NASA-ның автономды басқару инженериясы (ACE) бағдарламасын басқарды. Алғашқы 5 жыл ішінде 50-ден астам этникалық азшылық студенттері бітірді және олардың көпшілігі NASA-ның бүгінгі ізашарлық жұмысы туралы біз білетін көптеген табыстар мен жетістіктерге қол жеткізді.

Жалпы, ол американдық этникалық азшылықтарға инженерлік білімнің жоғары деңгейінде көмектесті, олардың арасында 120-дан астам магистр және Ph.D. Мо Джамшиди – Үлкен жүрегі бар үлкен ойшыл журналының мақаласында Мо: «Менің жүрегім әрқашан азшылықтарға ашық, өйткені мен олардың күресіп жатқанын білемін және мен бұл күресті өзім де сезіндім» (Hispanic Outlook, 01, 2013 ж.) /09/2006, 19 бет.).

Қазірдің өзінде, Ковид-19 уақытында, ол жасанды интеллект (ЖИ) зерттеу органдарының альянстарына қосылуға, планетамызды құтқару үшін күресте алға жылжу үшін ЖИ-ті қолдануға көмектесу үшін өз уақытын жұмсауда.

2006 жылы Мо және оның әйелі Джила Сан-Антонио Техасқа көшіп барды, онда Мо Сан-Антониодағы Техас университетінде беделді профессорлық дәрежесін алды. Осы өмірбаяндық шығарманы жазу кезінде 70-тен асқан Мо әлемдік қауымдастықты жақсы болашаққа хабарлауға, өзгертуге және жетелеуге деген құмарлығына сүйене отырып, өзінің барлық қызығушылықтары мен әрекеттерін белсенді түрде жалғастыруда. Мен Модан алдағы 5 жылға қандай жоспарлары бар деп сұрағанымда, ол: «Студенттерге көмектесуді және тәлімгерлік етуді, әлемнің әртүрлі мәдениеттеріндегі ғылым тарихын зерттеуді және Гавайиде демалуды жалғастыру» деп жауап берді.

Бірақ Мо-ның жетістіктері мұнымен тоқтап қалмады, өйткені уақыт өте ол басқаларды өз жолымен жүруге шақырды. Лотфи Заде, Владик Крейнович, Мохамед Мансур, Джим Тиен, Джуро Зрилич, Джунку Юх, Масуд Никравеш, т.б.

Осы мақаланы аяқтай отырып, құрметті оқырман, біз сізге профессор Мұхаммед Джамшидидің шынымен де өте шынайы және ерекше тұлға екенін, көптеген адамдардан көп нәрсеге қол жеткізгенін және әлемді қауіпсіз жерге айналдыруға әлі де үлес қосып жатқанын дәлелдедік деп үміттенеміз. Шынында да, ол супер қаһарман, ұлы парсы және көптеген адамдардың досы және ақылшысы.

Авторлар

Тони мен Эмили Нолан Австралияның Сидней қаласында тұрады және Райли (11) және Флинн (8) атты екі баласы бар. Тони мен Эмили бірге Symbiotic Relativity, HyperPanoFiction әзірледі және бірге бірнеше кітаптың авторы болды. Олар сонымен қатар геймификация мен ойын дизайнын зерттеп жатыр.

Тони Нолан

Тони - деректер математикі, футуролог, профиль жасаушы, өнертапқыш, музыкант, суретші және автор. Сондай-ақ, ол жылқымен жұмыс істейді, бірнеше спортпен айналысады, Құдайға сенеді және жергілікті қауымдастықтарға қолдау көрсетеді. Тони IQ тестінде тамаша ұпай жинады және Австралия қоғамдастығына қызмет еткені үшін Австралия орденін алды. Тониде австралиялық, британдық, далматиялық, ирландиялық, парсылық және скандинавиялық аралас нәсіл бар.

Тонидің зерттеулері мен өнертабысы Жасанды өмір, Астрономия, Таным, Шешім туралы ғылым, Бұлдыр логика, Интервалдық математика, Сәйкессіздікті талдау, Математика, Модельдеу болжау, Квазифракталдық, Профильдеу, Салыстырмалылық теориясы, Жүйелер жүйелері, Интеллектуалды талдау, Уақыт және Жазба.

Тони Ноланнның математикасын ойлап тапты, ол екілік жүйенің қасиеттерін интервалдар мен қатынас сандарына қолдануға мүмкіндік беретін осьтің ығысуы болып табылады. Сандық хэш (дискретті косинусты түрлендіру). Мәтіндік хабарды жасыру жүйесі, Заттардың ғаламдық өзара байланысы моделі, Когнитивті білімдер, Гиперпанометрия, Терең бұлдыр логика (ресми түрде 3d бұлдыр логика) және Жүйелік саңылаулардың шынайылық жүйесі және Салыстырмалы бұлдыр логикалық уақыт сериясын болжау құралы.

Эмили Нолан

Эмили қазір Жаңа Оңтүстік Уэльс полициясында жұмыс істейді. Оның жазу, музыка, баспа ісі, графикалық дизайн және атпен жүру бойынша тәжірибесі бар. 2008 жылы ол әкесінің өмірбаянын «Бах Құдайға» атпен жариялады. Эмили графикалық дизайнер, журналист, БАҚ-пен байланыс бойынша қызметкер және веб-сайт дизайнері болып жұмыс істеді. Эмилиде Коммуникация саласындағы өнер бакалавры дәрежесі («*Жазу және заманауи мәдениет*» мамандығы бойынша), Графикалық дизайндағы жоғары дәрежелі дипломы және Бухгалтерлік есеп сласының IV сертификаты бар. Эмили сәулет, астрономия, мәдениет, инженерия, математика, физика, философия, жылжымайтын мүлік, робототехника, ғылыми фантастика сияқты кең ауқымды қызығушылықтарға ие. Оның әлемді аралау жоспарлары бар.

**Тони и Эмили Нолан
Сидней, Австралия**

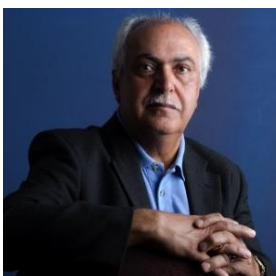
Алғы сөз

Парсы ғалымдарының, ақындарының және суретшілерінің тарихы

Мұхаммед «Мо» Джамшиди Сороош Сороошиан, Ph.D., NAE

Профессор Мұхаммед «Мо» Джамшидидің «Парсы ғалымдары мен ақындарының тарихы: 28 ғасырлық үлес» атты қазіргі кітабын ұсынбас бұрын, алдымен оның соңғы төрт онжылдықтағы тамаша ғылыми және инженерлік үлестерін ой елегінен өткізгенім орынды. Мен Мо Джамшидиден 1970 жылдардың аяғында Кливленд, Огайо штатындағы Кейс Вестерн университетінде жүйелік инженерия бойынша доцент қызметін бастаған кезімде алғаш рет таныстым. Кейс Вестерндегі әріптесім, доктор Яков Хаймес Мо Джамшиди туралы білетінімді сұрағанда, менің қызығушылығым туды да, мен оның басқару және жүйелік инженерия саласындағы белгілі ғалым/инженер және академик екенін білдім. Бірнеше жылдан кейін, сәттілікке орай, мен Мо Джамшидиден 1980 жылдардың басында Сан-Францискодағы (Калифорния) Халықаралық Автоматты басқару федерациясының (IFAC) конференциясында кездесуге мүмкіндік алдым. Қалғаны тарих және менің достығым кәсіби қарым-қатынастар тұрғысынан да, жеке қарым-қатынастар тұрғысынан да көптеген жылдар бойы жалғасты және қазіргі уақытқа дейін жалғасуда. Мо мен үшін де, басқа да көптеген жас әріптестерім үшін үлкен үлгі болды. Ол бізге дұрыс тәртіппен, еңбекқорлықпен және басқаларды құрметтеумен көп нәрсеге қол жеткізуге болатынын көрсетті. Өз мансабының алғашқы күндерінде оның керемет энергиясы мен жүйелік инженерия, робототехника және басқару теориясы саласына қосқан үлесі, әсіресе «жүйелер жүйесі» саласын ұсынудағы ізашар жұмысы үшін көрегендік болды, нәтижесінде жүйелер мен басқару инженериясының қазір белгілі және қалыптасқан саласында көптеген жаңашыл теориялық әзірлемелер болды. Оның 800-ден астам мақаласы жарық көрді, оның ішінде 75-тен астам кітап пен өңделген томдар бар, олардың бірқатары басқа тілдерге аударылған. Мо сонымен қатар көптеген қызметтерде кәсіби қоғамдастыққа қызмет етуде маңызды рөл атқарды, соның ішінде бес беделді журналдың бас редакторы болды, олардың бірнешеуінің негізін қалаушы редактор болды. Әрине, мұндай талант әсіресе АҚШ-та назардан тыс қалмайды, онда ол көптеген агенттіктер мен басқармаларға, соның ішінде АҚШ Ұлттық ғылым академиясына, NASA-ға, АҚШ Әуе күштерінің зерттеу зертханаларына және т.б. қызмет етуге және кеңес беруге шақырылды. Мен оның инженерлік жетістіктері туралы әрі қарай жалғастыра алар едім, бірақ бұл мені осы кітапқа алғы сөз жазу міндетімнен алшақтатады. Доктор Мұхаммед Джамшидиді көптеген басқа да жақсы және танымал ғалымдардан ерекшелендіретін нәрсе - оның тікелей кәсіби инженерлік пәнінің «қорабтан тыс» ойлау және үлес қосу қабілеті. Мен Мо Джамшидиден кездескен сәттен бастап ол парсы мұрасы мен мәдениетінің тарихына әрқашан үлкен қызығушылық пен құштарлық танытты. Көптеген тақырыптар бойынша кездейсоқ әңгіме жүргізе алатындар бар, ал кейбіреулері бұл туралы нақты түрде бірдеңе жасайды. Осы жылдар ішінде доктор Джамшиди жұмыстан тыс бос уақытының көп бөлігін Ирандағы ғылым мен білімнің дамуының екі негізгі аспектісінің тарихи жазбаларын зерттеуге арнады. Ол қазіргі уақытқа дейін еңбектері дүние үшін қаншалықты маңызды болса да, назардан тыс қалғаны немесе әдебиетте шашырап кеткен белгілі парсы ғалымдары, ақындары, суретшілері және т.б. профилдерін зерттеу арқылы өткізді. Менің білуімше, Джамшиди өз кітабында жинақтаған бұл жинақ Ирандағы медициналық және инженерлік білімнің жан-жақты тарихи дамуын және кітапта талқыланған көрнекті тұлғалар туралы қысқаша өмірбаяндық мәліметтерді ұсынуға жасалған алғашқы талпыныс болып табылады. Бұл,

әрине, ирандықтардың көпшілігі өз отанынан (Иран) тыс жерде туылған жаңа және жас ұрпақ үшін міндетті түрде оқуы керек. Парсы ғалымдары, ақындары мен ғұламаларының ғасырлар бойы жасаған керемет әсері туралы білу жас ұрпаққа көбірек пайда әкелетінін айтудың қажеті жоқ, бірақ ол кең аудитория үшін құнды оқуды қамтамасыз етуі керек. 41 тараудың 39-ы 3000 жылға жуық ықпалды және атақты парсылардың өмірбаянын қамтиды, Зороастр пайғамбар мен Ұлы Кирден бастап, кейінгі белгілі ғалымдар, инженерлер, ақындар, философтар және марқұм Мәриям Мирзахани сияқты математиктерге дейін. Соңғы екі тарауда (40 және 41) сәйкесінше заманауи Ирандағы медициналық және инженерлік білім берудің тарихы берілген. Джамшиди сонымен қатар білім, инженерия, медицина, өнер және т.б. салаларға үлкен үлес қосқан қазіргі заманғы ирандықтардың таңдаулы санының қысқаша профилдерін қосқан. Қорытындылай келе, егер Мо Джамшидиді баурап алатын сөз немесе сөз тіркесі болса, ол шынымен де оның сансыз мүдделері мағынасында «21-ғасырдағы Ренессанс адамы» екенін, аяқталуына кемінде екі онжылдық қажет болған осы үлкен бастама көрсеткендей. Соңында, доктор Джамшиди туралы айта кететін маңызды нәрсе - оның парсы/американдық/еуропалық ғалымдардың әр түрлі іс-шаралар арқылы қосқан үлестерін тануға деген риясыз күш-жігері. Мысал ретінде, ол көптеген ирандық-американдық ғалымдар мен инженерлерді жыл сайынғы екі рет өткізілетін Дүниежүзілік автоматтандыру конгресі (WAC, <http://www.wacsong.org>) арқылы іргелі жұмыстары үшін мойындап келеді. 1968 жылы құрылғаннан бері төрағасы. Мо Джамшидиді көп жылдар бойы білу бақытына ие болу және одан үйрену, соның ішінде осы томда жазған адамдар туралы білім алу үлкен мәртебе болды. Мен бұл кітапты оқып, көптеген ирандықтардың әлемге қосқан үлестерін бағалай отырып, басқалар да пайда көретініне сенімдімін.

Соруш Сорушян Иранның Керман қаласында зороастриялық отбасында дүниеге келген. Ол 1966 жылы Америка Құрама Штаттарына көшкенге дейін бастауыш білімін Керманда алды. Ол Сан-Луис-Обисподағы Калифорния политехникалық институтында машина жасау саласындағы ғылым бакалавры дәрежесін және Лос-Анджелестегі Калифорния университетінде операциялық зерттеулер, инженерлік дәреже, жүйелік инженерия және инженерлік ғылымдар бойынша Ph.D дәрежесін алды. Сорушян – Ұлттық инженерлік академиясы (ҰА), Дүниежүзілік ғылым академиясы (TWAS) сияқты беделді ұйымдардың мүшесі; және Халықаралық астронавтика академиясы (IAA) [1]. Ол сондай-ақ Америка ғылымды дамыту қауымдастығының (AAAS), Америка геофизикалық одағының (AGU), Америка метеорологиялық қоғамының (AMS), Халықаралық геодезия және геофизика одағының (IUGG), Халықаралық су ресурстары қауымдастығының мүшесі болып табылады. (IWRA), басқалардың арасында американдық өмірлік мүшесі болып табылады. Құрылыс инженерлерінің қоғамы (ASCE). Академиялар мен кәсіби қоғамдардың мүшесі болумен қатар, Сорушян Дүниежүзілік климатты зерттеу бағдарламасының (WCRP) энергия және су айналымының жаһандық экспериментінің (GEWEX) Ғылыми басқару комитетінің (SSG) төрағасы қызметін атқарды. Ол сонымен қатар NASA, NOAA, DOE, EPA, (NSF), (NL), ЮНЕСКО, (WMO) және кәсіби қоғамдардың 30-дан астам басқа консультативтік және шолу комитеттері мен кеңестерінің қазіргі және бұрынғы мүшесі және төрағасы болды. NRC қызметі, 7 NRC комитетіне мүшелік. Ол «Суды зерттеу» журналының редакторы, «Гидрология» журналы редакторының орынбасары және көптеген редакциялық алқалардың мүшесі болды.

Ғалымдар мен ақындар

1-тарау Зороастр (Пайғамбар)

1.1 Кіріспе

Бұл тарауда Құдай – Зороастрдың бірлігіне сенген әлемдегі тұңғыш пайғамбардың өмірбаяны туралы қысқаша мәлімет беріледі. *Зороастр* қазіргі *Зороастризм* деп аталатынның негізін қалаған ежелгі ирандық рухани көсем, ол Заратуштра, Заратуштра Спитама немесе Ашу Заратуштра деген атпен де белгілі [1]. Ол өзінің ізбасарларына үш өсиетті уағыздады:

1. Жақсы ойластырылған ойды өзіңізге уәде етіңіз.
2. Жақсы айтылған сөзді өзіңізге уәде етіңіз.
3. Жақсы жасалған әрекетті өзіңізге уәде етіңіз. [2]

1.2 Зороастр туралы фактілер [1]

Зороастр	Зардошт, <u>Авестан</u> (Оның ана тілінде) ретінде де белгілі
Туылған	Айрьянем Ваеджа ретінде дүниеге келген, жылы белгісіз(77 жаста)
Туған жері	Балх, Ұлы Хорасан (қазіргі Ауғанстан)
Ұлты	Иран
Діні	Зороастризм
Өлімі	1500 -1000 жж. біздің заманымыздан бұрын
Өлген жері	Белгісіз, қазіргі Ауғанстандағы Балх немесе Мазар-е-Шериф болуы мүмкін
Балалары	Поуруциста, Исат Вастар, Уруват-Нара, Хваре Читра, Трити, Френи
Ата-анасы	Поурушаспа Спитама, Дугдова

1.3 Өмірбаяндық очерк

«*Зороастр*, Заратустра (грекше) Заратуштра Спитама немесе Ашу Заратуштра (парсыша) ретінде де белгілі Зороастр қазіргі *Зороастризм* деп аталатынның негізін қалаған ежелгі ирандық рухани көсем болды. Оның ілімдері үнді-иран дінінің бар дәстүрлеріне қарсы шықты және ақырында Ежелгі Парсыда басым дінге айналғанды. Ол көне авестаның тілінде сөйлеген және Иран үстіртінің шығыс бөлігінде өмір сүрген, бірақ оның нақты туған жері белгісіз» [1].

Википедияға сәйкес [1], «оның қашан өмір сүргені туралы ғылыми консенсус жоқ. Дегенмен, тілдік және әлеуметтік-мәдени дәлелдемелерді қолдана отырып, жуықтау біздің

заманымыздан бұрын (б.з.б.) екінші мыңжылдықтағы кезді анықтауға мүмкіндік береді. Бұл ескі авесталық тілдің (сондай-ақ бұрынғы прото-үнді-иран және прото-иран тілдері және оған байланысты ведалық санскрит) сөйлеген кезеңін, прото-үнді-ирандық діннің пайда болған кезеңін бағалау арқылы жасалады. тәжірибе және Гаталарда сипатталған жерлеу тәжірибесінің археологиялық Яз мәдениетімен байланысы. Дегенмен, басқа ғалымдар әлі күнге дейін оны б.з.б. 6-7 ғасырлар арасында Ұлы Кирдің жақын замандасы деп санайды (2-тарау) және Дарий I. Зороастризм ақыр соңында Ежелгі Парсы мен оның шалғай бөлімшелерінің б.з.б. 5-шы ғасырдан б.з. 7-ші ғасырға дейін ресми дініне айналды. Зороастрға Гаталардың, сондай-ақ Ясна Хаптангайтидің, оның туған диалектісінде, ескі авестада жазылған гимндердің авторы саналады. Бұл еңбектер зороастризм ойлауының өзегін құрайды. Оның өмірінің көп бөлігі осы мәтіндерден белгілі. Кез келген заманауи тарихнама стандарты бойынша, ешбір дәлел оны белгілі бір кезеңге жатқыза алмайды және оны қоршаған тарихтандыру 10 ғасырға дейінгі аңыздар мен мифтерді тарихтандыратын ағымның бір бөлігі болуы мүмкін».

Отбасы

Зороастрдың әкесі Поурусаспа дворян болды, ал оның анасы Дугдова да дворяндардың бір бөлігі болды. Демек, Зороастр осындай байлықпен, жоғары кастамен жайлы тәрбие алған болар еді. Заратустраның есімі сөзбе-сөз аударғанда «*Кәрі түйенің иесі*» дегенді білдіреді; бәлкім, бүгінде балаңызға қоятын есім емес шығар! Заратуштра есейгенде Хуови есімді әйелге үйленіп, олардан үш ұл, үш қыз болды. Зороастр өзінің жаңа дінінің негізін салған кезде, оның әйелі мен балалары алғашқылардың бірі болып дінді қабылдаған [3].

1.4 Зороастрдың ықпалдары [1]

Ислам

«Зороастризм ілімдері мен ислам арасында бірқатар ұқсастықтар бар. Мұндай параллельдер қатарына Амеша Спента мен бас періште Жәбірейілдің бес уақыт намаз оқитын, намаз кезінде басын жауып тұратын айқын ұқсастығы және Құрандағы Самуд пен Ирамның тіректердің аталуын жатқызуға болады. Сондай-ақ бұл Ахеменидтер империясының кез келген діннің дамуына зор ықпалын көрсетуі мүмкін. Құранда зороастриттер сияқты ерік бостандығына сенген Сабейлер де айтылған».

Мұсылмандық схоластикалық көзқарастар

«1.1-суретте 8 ғасырдағы Таң әулетінің қытай саз балшықтан жасалған мүсіні соғдылық ер адам – ерекше қалпақ киген және бет перде киген шығыс ирандық тұлғасы көрсетілген. Ол түйе мінген адам немесе тіпті отты ғибадатханада рәсіммен айналысатын зороастрлік діни қызметкер болуы мүмкін, өйткені киелі отты деммен немесе сілекеймен ластамау үшін бет перделер қолданылған; Шығыс өнері мұражайы (Турин), Италия» [1]

1.1-сурет. Таң әулетінің 8 ғасырындағы қытай балшығынан жасалған соғдының мүсіні.

Классикалық ежелгі гректер сияқты, ислам дәстүрі Зороастрды мәжусидің негізін қалаушы пайғамбар ретінде түсінеді (арамей, араб мажусы, ұжымдық Мажус арқылы). 11 ғасырдағы Кордовиялық Ибн Хазм (Захири мектебі) «Кітаптар» кітабын олардың кітаптарын Ескендір жойған деген зороастризм пікіріне байланысты қолдануға болмайды деп айтады. 8 ғасырдағы әл-Калбидің беделіне сілтеме жасай отырып, 9 және 10 ғасырлардағы суннит тарихшысы ат-Табари (і.648) Зарадушт бин Исфиманның (“Спитамаңның Заратуштраның” арабша нұсқасы) Израильдің тұрғыны және Иереми пайғамбардың бір оқушысының қызметшісі болғанын хабарлайды. Бұл ертегіге сәйкес, Зарадушт қожайынын алдап, оны қарғап алапес ауруына ұшыратты (Елишаның қызметшісі Гехази Еврей жазбаларында).

Содан кейін жолдан тайған Зарадушт ақыры Балхқа (қазіргі Ауғанстан) жол тартты, онда ол Биштасбты (яғни Виштаспаны) иман келтірді, ол өз кезегінде өз қол астындағыларды мажусилердің дінін қабылдауға мәжбүр етті. Басқа дәстүрді еске түсіре отырып, әт-Табари (і.681–683) Зарадушттың Биштасб/Виштаспаға еврей пайғамбарымен бірге барғанын айтады. Олар келгеннен кейін Зарадушт данышпанның ілімдерін ивриттен патшаға аударып берді және оны (Табари де олардың бұрын сабилер болғанын атап өтеді) мәжуси дінін қабылдауға сендірді.

12 ғасырдағы ерезидграф аш-Шахрастани Мажусияны үш сектаға Каюмартия, Зурвания және Зарадуштияға бөлді, олардың ішінде тек соңғысы ғана Зороастрдың дұрыс жолын ұстанушылар болғанын Әл-Шахрастани айтады. Пайғамбарды тануға қатысты Зороастр былай деген: «Олар сенен пайғамбарды қалай танып, оның айтқандарында оның рас екеніне сену керек деп сұрайды; оларға өзінің білетінін, басқалардың білмегенін айт; тіпті ол сенің табиғатыңда не жасырылғанын айтып береді; ол сізге не сұрасаңыз да айта алады және басқалардың істей алмайтынын

жасайды.» (Намах Шат Вахшур Зартуст, 5–7. 50–54). Парсы жеріне басып кірген Мұхаммедтің серіктері зороастризммен байланыс жасап, осы ілімдерді білгенде, олар бірден Зороастр шынымен де Құдай рухының жетелеуімен келген пайғамбар деген қорытындыға келді. Осылайша олар зороастризмге басқа «Кітап иелері» сияқты қарады. Құранда Зороастрдың есімі айтылмағанымен. Бірақ ол Құранда есімдері аталмаған пайғамбарлардың бірі саналған. Өйткені Құран Кәрімде: «Сенен бұрын да елшілер жібердік: олардың кейбірін саған атап өткеніміз бар, тағы біреулерін саған айтпағанбыз» деген аят бар. (40:78). Осыған сәйкес, мұсылмандар зороастризмнің негізін салушыны шынайы пайғамбар деп санап, оның дініне құдайдан келген басқа ақидалар сияқты сенді, сөйтіп, пайғамбарлыққа сәйкес, зороастризм дінін қорғады. Джеймс Дарместетер «Зенд Авеста» аудармасында: «Ислам зороастрліктерді кітап иелеріне теңегенде, сирек кездесетін тарихи «мағынаны» көрсетті [1].

Ахмадия көзқарасы [1]

«Ахмадия қауымы Зороастрды Алланың пайғамбары деп санайды және жақсы Ахура Мазда мен зұлым Ахриманның айтқандарын адамдарға ерік бостандығын пайдалануға мүмкіндік беретін жақсылық пен зұлымдық күштерінің қатар өмір сүруіне сілтеме ретінде ғана сипаттайды».

Манихейлікте

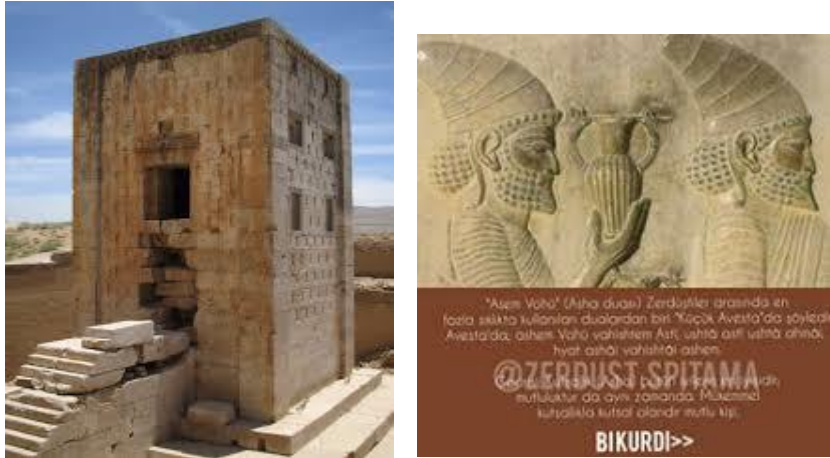
«Манихейизм Зороастрды Маниде (216-276) шарықтау шегіне жеткен пайғамбарлар қатарындағы (Будда мен Исамен бірге) тұлға ретінде қарастырды. Зороастрдың этикалық дуализмі белгілі бір дәрежеде әлемді жақсылық пен зұлымдықтың қарама-қарсы күштері арасындағы эпикалық шайқасқа оранған деп есептеген Мани іліміне енген. Сондай-ақ манихейлік зороастризм дәстүрінің басқа элементтерін, әсіресе табиғаттан тыс тіршілік иелерінің атауларын қамтыды; дегенмен, осы басқа зороастр элементтерінің көпшілігі не Зороастрдың өз ілімдерінің бөлігі емес, не зороастризмге қарағанда мүлде басқаша қолданылады».

Бахаи сенімі

«Зороастр Бахаи сенімінде «Құдайдың көрінісі» ретінде пайда болады, ол бірте-бірте жетіліп келе жатқан адамзатқа Құдай Сөзін бірте-бірте ашқан пайғамбарлар қатарының бірі. Осылайша, Зороастр Ибраһиммен, Мұсамен, Кришнамен, Исамен, Мұхаммедпен, Бабпен және бахаи сенімінің негізін қалаушы Бахаулла Шоги Эфендимен жоғары дәрежеде екендігін бөліседі. Соңғысы 20-ғасырдың бірінші жартысында Бахай дінінің басшысы болды, Бахаулладан Сасани императоры Бахрамның қайтып оралуы туралы пост-сасанилік зороастриялық пайғамбарлықтың орындалғанын көріп: Шоги Эфенди де былай деді: Зороастр Исадан шамамен 1000 жыл бұрын өмір сүрген».

1.5 Өлімі

Зороастрдың қайтыс болған күні мен орны белгісіз. Сол күндердегі (яғни, бұрынғы прото-үнді-иран және прото-иран тілдері) және одан кейінгі Архимедтердің Парсы империясындағы әдебиеттерге сүйене отырып, ол қазіргі Ауғанстанның Бадахшан аймағында біздің заманымыздан бұрын 1000-1500 жылдары қайтыс болған деп есептелді. 1.2-суретте Зороастр Кабегі және Зороастрдың соңғы фотосы көрсетілген.

1.2-сурет. Зороастр Қағбасы және Зороастрдың соңғы фотосуреті.

Қолданылған әдебиет

- [1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Zoroaster>
- [2] <https://www.hinduwebsite.com/zoroastrianism/creed.asp>
- [3] <https://study.com/academy/lesson/prophet-zoroaster-biography-quotes.html>

2-тарау Ұлы Кир (1-ші Парсы империясының негізін қалаушы)

2.1 Кіріспе

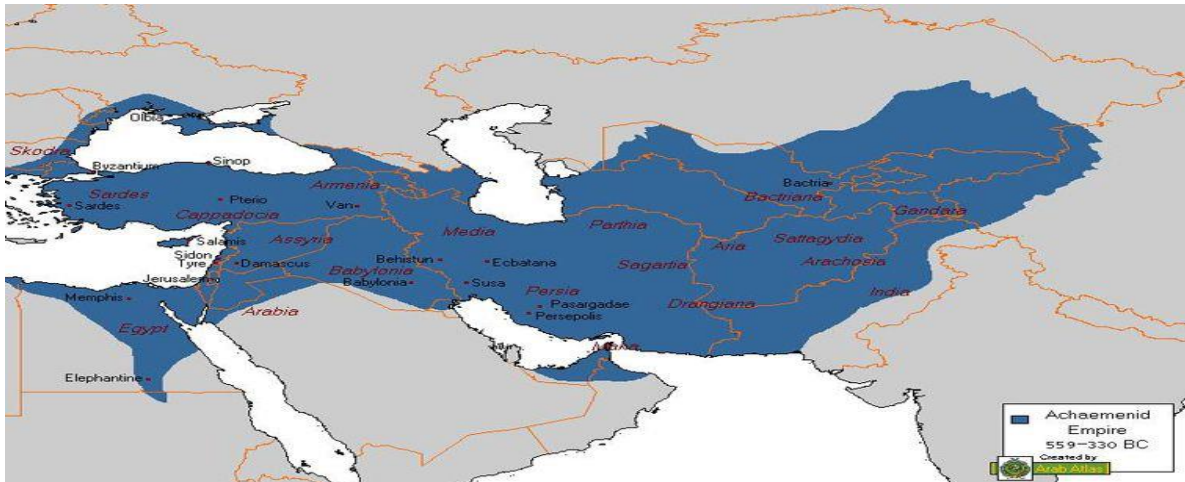
Бұл тарау Ахеменидтер империясының негізін қалаушы – Ұлы Кирге арналған. 2.1- Суретте әулеттің басындағы Империяның картасын көрсетеді. 2.2-суретте б.з.б. 330 жылғы Парсы империясының картасын көрсетеді.

2.2 Ұлы Кир туралы деректер [1]

Кир	Коуруш деп те аталады
Туылған	б.з.б. 590-580 жылдары дүниеге келген
Туған жері	Аншан, Персия, Мидия немесе Элам провинциясы (қазіргі Иранның оңтүстік-батысында)
Ұлты	парсы, иран
Құрылғаны	Ахеменидтер империясы
Өлімі	4 желтоқсан б.з.б. 530жылы (68-70 жас) Сырдарияда
Жерленген	Өлген жері Иранның Пасаргада қаласында
Әкесі	Камбизс I немесе Камбоджа
Анасы	Мандан медиасы
Атасы	Астиаг, Мидия империясының соңғы патшасы
Балалар	Камбиз II, Бардия, Атосса

2.1-Сурет Ертедегі Архимедтік Персия империясының картасы [1].

2.2-Сурет Парсы империясының б.з.б 330 жылға дейінгі картасы [1]

2.3 Өмірбаяндық очерк

«Кир, әдетте Ұлы Кир ретінде белгілі, сондай-ақ гректер Үлкен Кир деп атайды, бірінші парсы империясы Ахеменидтер империясының негізін қалаушы болды. Оның билігі тұсында империя едәуір кеңейіп, ақырында Батыс Азияның көп бөлігін және Орталық Азияның басым бөлігін жаулап алған ежелгі Таяу Шығыстың барлық бұрынғы өркениетті мемлекеттерін қамтыды. Батыстағы Жерорта теңізі мен Эллеспонттан шығыстағы Инд өзеніне дейін Ұлы Кир әлем бұрын-соңды көрмеген ең үлкен империяны құрды. Оның мұрагерлерінің тұсында империя, сайып келгенде, Балқанның бөліктерінен (Болгария-Пеония және Фракия-Македония) және батыста Шығыс Еуропадан шығыста Инд аңғарына дейін мүмкіндігінше созылды. Оның патшалық атақтары толығымен «Ұлы патша, Парсы патшасы, Аньшань патшасы, Мидия патшасы, Вавилон патшасы, Шумер мен Аккад патшасы және төрт бағыттың патшасы» болды. Набонид шежіресі оның атағының жай ғана «Аншан патшасы» қаладан «Парсы патшасы» дегенге ауысқанын атап өтеді. Ассириолог Франсуа Валла «Астиаг Кирге қарсы шыққанда Кир «Аньшань патшасы» деп аталды, бірақ Кир Лидияға бара жатып Тигр өзенінен өткенде «Парсы патшасы» болады» деп жазды. Осылайша төңкеріс осы екі оқиғаның арасында орын алды».

2.4 Ұлы Кир дәуірінің жаңалықтары

Парсылар біздің дәуірімізге дейін бірнеше ғасырлар бұрын көптеген технологияларды, қызметтер мен тәжірибелерді бірінші болып ашты және дамытты, олардың кейбіреулері әлі күнге дейін Иранда және басқа елдерде қолданылады. Төменде Ұлы Кир басқарған архимедиялықтар бастаған инновациялық тәжірибелердің кейбір мысалдары берілген.

Анимация: б.з.б. 5 ғасырда. Парсылар суретте көрсетілгендей ешкінің ағаштан ағашқа секіретін мультфильм фотосуреттерінің тізбегін пайдаланды. 2.3 [2].

2.3-Сурет біздің эрамызға дейінгі 500 жылдағы парсылардың секіретін ешкінің анимациясы [2].

Батарея: Тағы да, Парсы империясы кезінде парсылар шамамен 1/5-тен 2 вольтка дейінгі батареяны жасау үшін қыш ыдысты, металды, сірке суын және кейбір электролиттерді пайдаланды. Бұл аккумуляторлық құрылғы Александр Вольта (1745 ж. 18 ақпан – 1827 ж. 5 наурыз) батареяны электрлік құрылғы ретінде ашқанға дейін бірнеше ғасыр бұрын ойлап табылған [2]. 2.4-суретте Ұлы Кир дәуіріндегі алғашқы батареяның екі фотосуреті көрсетілген.

2.4-сурет. Біздің заманымыздан бұрын 500 жыл шамасында парсылар ойлап тапқан алғашқы батарея құрылғысының фотосуреттері. [2].

Адам құқықтарының бірінші декларациясы: шамамен б.з.б. 534 ж. Ұлы Кир әлемде адам құқықтарының алғашқы декларациясын жариялады. Бұл мәлімдеме сол кездегі Парсы жерінде (бүгінгі Бағдаттың солтүстігінде, Ирак) Вавилон қирандыларының арасынан табылған балшық цилиндрде (2.5-суретті қараңыз) ежелгі пехлеви тілінде айтылған. Бұл Cyrus цилиндрі қазір Лондондағы Британ мұражайында [1, 2].

2.5-сурет. Адам құқықтарының декларациясындағы Кир цилиндрінің фотосуреті шамамен б.з.б. 500 ж. [2].

Пошта қызметтері. Ұлы Кирдің кезіндегі Архимед, суретте көрсетілгендей, үлкен империяға ие болды. 2.1. Бір шетінен екіншісіне дейін әртүрлі аудандар, провинциялар немесе штаттар арасында байланыс орнату үшін 2500 миль жолдарды ойлап табу керек болды. Бұл үшін олар тұрғын үйден белгілі бір қашықтықта бекеттер тұрғызды, көптеген жаңа аттар хабаршыны (ларды) келесі станцияға жеткізуге дайын болды [2]. 2.6- Суретте. Кир дәуірінің осындай бір станциясын көрсетеді [2].

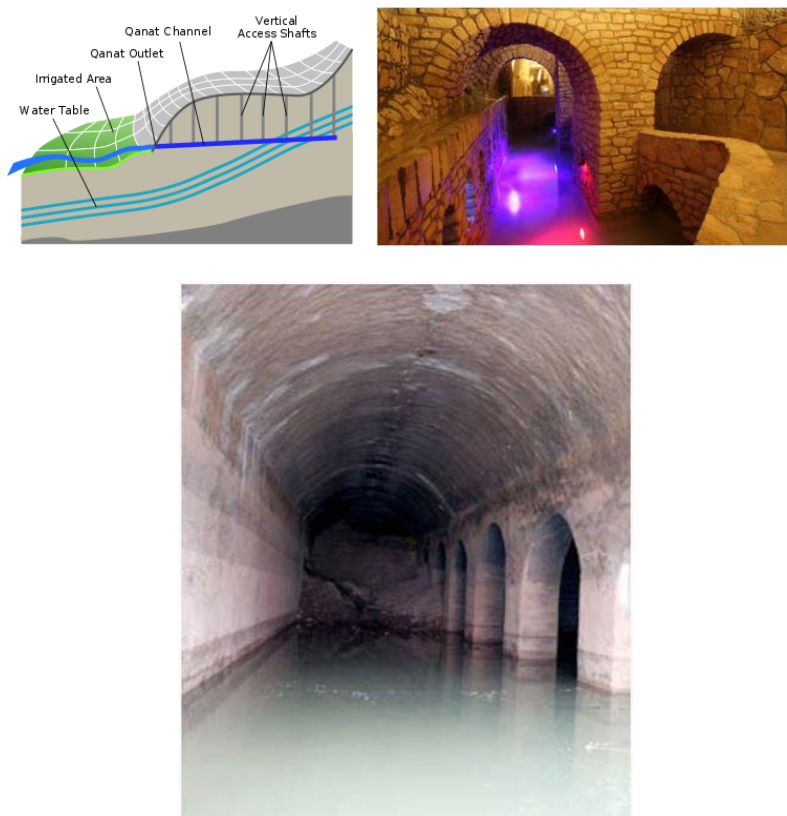
2.6-сурет. Біздің эрамызға дейінгі 500 жылдардағы Кир дәуіріндегі пошта қызметінің фотосуреті. [2].

Яччал (тоңазытқыш): шамамен б.з.б. 400 ж парсылар ыстық ауаның көтерілуіне және атмосфераға көтерілмес бұрын құрылымды тастап кетуіне мүмкіндік беретін күмбезді құрылымдар жасады. Бұл күмбез түбіндегі судың мұзға айналуына мүмкіндік берді. Күмбездердің өлшемдері (көлемі) (2.7-суретті қараңыз) 5000 м3 жетті. Бұл сегменттің атауында «Яч» мұзды білдіреді және «хал» шұңқыр немесе «мұз тесігі» дегенді білдіреді. Бұл күмбездер бүгінде Иранның кейбір бөліктерінде және кейбір көрші елдерде қолданылуда.

2.7-сурет. Парсы империясы дәуіріндегі Яччал күмбезінің фотосуреті [2].

Сумен жабдықтау жүйесі: б.з.б. 1000 ж. Парсылар айлар бойы салқын және таза болатын суы бар жер асты үйлерін салды. Оларды «Қанат» немесе «Кәріз» деп атаған. Олардың жұмыс істеу тәсілі «жер асты су арнасы сияқты әрекет ететін, сулы горизонттан немесе құдықтан суды жер бетіне суару және ішу үшін тасымалдауға арналған жұмсақ жер асты арнасы болды (2.8-суретті қараңыз). Бұл тік кіріс біліктерінің сериясы бар терең ұңғымадан су берудің ескі жүйесі. Қанаттар әлі күнге дейін елді мекендерді сенімді сумен қамтамасыз етеді және ыстық, құрғақ және жартылай құрғақ климатта суаруды қамтамасыз етеді, бірақ бұл жүйенің құндылығы су ағынының сапасына, көлеміне және заңдылығына тікелей байланысты. Дәстүр бойынша Қанаттарды қол еңбегімен білікті жұмысшылар (муқанни) жасайды. Олар, әдетте, атадан балаға өткен тарихи жақсы жалақы алды. Көптеген дереккөздерге сәйкес, Қанат технологиясын ежелгі Иранда парсы халқы біздің заманымыздан бұрын 1 мыңжылдықтың басында жасаған, одан батыс пен шығысқа жайлап тарайды.

Сурет 2.8 Ежелгі Парсы империясы дәуіріндегі Қанат су жүйесінің фотосуреттері [2,3].

2.5 Ұлы Кир халықаралық онлайн университеті

Жақында Ұлы Кир онлайн университетінде ирандық мәдениетті одан әрі дамыту үшін керемет күш-жігер жұмсалды [4]. Төменде мұндай нысанды құрудың сипаттамасы берілген. «Бүгінгі таңда Иран әлемінің мәдениеті деп аталатын нәрсе Хутаннан Фарангқа дейін әлемге кең тараған ұлы жер тұрғындарының мың жылдық тарихының нәтижесі. Бұл мәдени аймақтың геологиясының әрбір бөлігі мұра болып табылады және балалар мен болашақ ұрпаққа мыңдаған жылдар бойы ата-бабаларының деректерін діни және саяси

күйзелістерден және қазіргі саяси шекаралардан аулақ ұстаудың нақты жолын беруге тырысады. Осы ұмтылыстарға сәйкес осы мәдениет саласындағы ең ірі қайраткерлердің бірі Кир Ахеменидтің есімімен аталатын Ұлы Кир әлемдік университеті құрылды. Бұл университет осы тектің перзенті саналатын зиялы қауым өкілдерінің бірлесе отырып, өзге өркениеттерде әлемдік қалдықтарын қалдырған осынау ұлы мәдениеттің одан әрі дамып, өркендеуіне, шекарасы тұрақты болатындай жол ашады және уақыттың азабынан аулақ болыңыз». 2.9-суретте осы университеттің жарғысы көрсетілген [4].

Shahnameh of Cyrus the Great University

cgiou.org

شاهنامه دانشگاه
رینیسو

Cyrus The Great International Online University

Shahnameh of University is one of the achievements of the fans of Cyrus the Great University, which is compiled and made available to the lovers of language, literature and history of the cultural sphere of Iran by the efforts of intellectuals from all over the world. Shahnameh contains two types of literary and historical structures simultaneously. For this reason, it can be from two perspectives, one is the construction of language, literature and culture, and on the other hand, it is a testimony of the social movements of the people of Iran from the beginning of human life and its evolution until today.

Shahnameh in this structure has basic features for students for different disciplines. Shahnameh of University is provided in such a way that by entering its portal, researchers can easily not only reach their wish list by using keywords in their research, but can also find its place in various texts. Another feature of Shahnameh of University is that it is audio. So, teenagers and those who are not familiar with the Dari Persian script, not only are offered to hear the stories of Shahnameh, but it is also a very valuable source for learning the language.

The Shahnameh of Cyrus the Great University with its special symbol is based on the Shahnameh of Moscow, which was published in the Institute of Oriental Studies of the University of Moscow. Mr. Ismail Qaderpanah has made Shahnameh as an audiobook and a group of fans of Cyrus the Great University have created it in a special portal using computer techniques. In this portal, various sections such as Shahnameh dictionary, Shahnameh arts exhibition and Shahnameh translations in various languages will be added to it.

 New York, Sydney, Dushanbe
25 CPW, Suite 1M, NYC, NY 10023, USA

2.9-сурет. Ұлы Кир халықаралық университетінің Хартиясы, Нью-Йорк, Сидней және Душанбе [4].

2.6 Философия және өлім

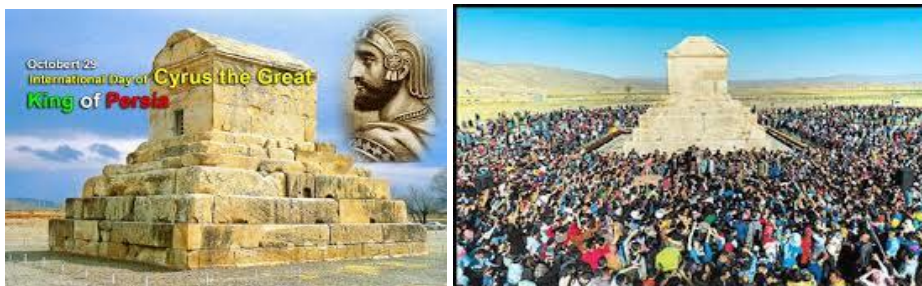
Кир жаулап алған әрбір аймақты құрметтеп, олардың діни нанымдарын жалғыз қалдырып, мәдениеті мен өмір салтын құрметтейтіндіктен өзінің ұлылығын алды. Б.з.б.539 ж. Кир Вавилон империясының астанасы Вавилон қаласына кірді. Месопотамия, Элам, Сирия және Яһудея да Кирге бағынғанға ұқсайды. Біздің заманымыздан бұрын 535 жылға қарай. ол Мысыр шекарасына дейінгі барлық жерлерді басқарды.

Вавилонды жаулап алғаннан кейін Кир өзін «Вавилон патшасы, ел патшасы» деп жариялады. Ол әртүрлі елдерде бұрыннан бар басқару құрылымдары арқылы өзінің көпұлтты жаулап алуларын басқарды. Вавилонияда ол ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі бюрократияны қолдады. Сирияның финикиялық қалаларында және Кіші Азияның грек қалаларында ол билеуші ретінде жергілікті «тирандарды» (ол кезде бұл сөздің бүгінгі қорлау мағынасы жоқ) орналастырды. Басқа жерлерде ол бұрынғы билеушілерді өзіне бағыну шартымен жиі орындарында қалдыратын. Олардың үстіне ол империяның едәуір бөлігіне толық дерлік билік жүргізетін парсы және мидия губернаторларын (сатраптарын) орналастырса керек.

Кир өз империясында діни төзімділік саясатын ұстанды, бірақ ол өзі ирандықтардың бас құдайы Ахура-Маздаға табынушы болғанымен және шынымен де зороастризм дінін ұстанушы болуы мүмкін (осы заманнан бері ирандықтар арасында тараған болуы мүмкін). 7 ғасыр) және сондықтан монотеист. Алайда ол өзін вавилондықтарға олардың құдайы Мардук олардың дінін қалпына келтіру үшін тағайындаған адам ретінде таныстырды (Вавилонның соңғы патшасы Набонид елеусіз қалдырғаннан кейін). Ол Набонид Месопотамияның әртүрлі қалаларынан Вавилонға әкелген құдайлардың мүсіндерін бұрынғы ғибадатханаларына қайта орнатты. Ол Месопотамия мен Эламдағы тозығы жеткен храмдарды қалпына келтіруге бұйрық берді. Ол яһудилерге өз отандарына оралуға және Иерусалимдегі Яхве ғибадатханасын қалпына келтіруге рұқсат беруімен танымал. Еврей және христиандық Киелі кітаптағы Ишая кітабы Кирді «Жаратқан Иенің майланған (мәсіх)» деп атайды.

Осылайша, Кир жаулап алған халықтардың әдет-ғұрпы мен дінін құрметтеу жолынан шығып кеткен сияқты. Бәлкім, бұл оны ұлы жаулап алушы да, дана мемлекет қайраткері де санаған парсылардың ежелден жауы болған гректердің үкімдерінде көрініс тапқан шығар. Ол Зороастр ілімінен де пайда көрді (1-тарау).

Б.з.б. 530 жылы Кир өз империясының солтүстік-батыс шекарасына шапқыншылық жасап жүрген Орта Азиядағы массагет тайпасына қарсы жорыққа шығып, шайқаста қаза тапты. Оның денесін жерлеу үшін өзі құрған жаңа астана Пасаргадаға апарды. Суретте. 2.10 Кирдің қабірі қазіргі қалпында және оның туған күнін тойлап жатқан ирандықтардың сүйіспеншілігі көрсетілген.

Сурет 2.10 Кир Пасаргада қабірі, Парс, Иран [5].

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Cyrus_the_Great

[2] Lorey Kenton, <https://www.youtube.com/watch?v=v6KoIyDneME>

[3] <https://en.wikipedia.org/wiki/Qanat>

[4]

https://www.google.com/imgres?imgurl=https%3A%2F%2Fwww.ancient.eu%2Fuploads%2Fimages%2F264.jpg%3Fv%3D1485680718&imgrefurl=https%3A%2F%2Fwww.ancient.eu%2Fimage%2F264%2Ftomb-of-cyrus%2F&docid=Y3zu9dw10KCAHM&tbnid=_X18mhcQUIDHdM%3A&vet=10ahUKEwiCI-OBk4vnAhUMQ60KHQSKACgQMwhcKakwCQ..i&w=1024&h=801&bih=554&biw=1163&q=Iranian%20people%20at%20Cyrus%20the%20great%20tomb%20with%20flower&ved=0ahUKEwiCI-OBk4vnAhUMQ60KHQSKACgQMwhcKakwCQ&iact=mrc&uact=8

3-тарау Борзуя (дәрігер)

3.1 Кіріспе

Бұл тарауда біздің дәуіріміздің 5 ғасырындағы ежелгі парсы дәрігерінің өмірі туралы айтылады. Әдебиеттерде Борзуяның «өлгендерді тірілтетін дәрі іздеп Үндістанға барғаны» айтылады [1, 2].

3.2 Борзуя туралы деректер [1]

Борзуя	Борзуя немесе Бурзоэ немесе Бурзои
Туылған	5 ғасырда дүниеге келген (нақты күні белгісіз).
Туған жері	Абаршахр немесе Мерв (қазіргі Нишапурға жақын, Иран)
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	6 ғасыр (нақты күні белгісіз)
Өлген жері	Нақты орны белгісіз
Білімі	Гундишапур медициналық кешені (4-тарауды қараңыз)

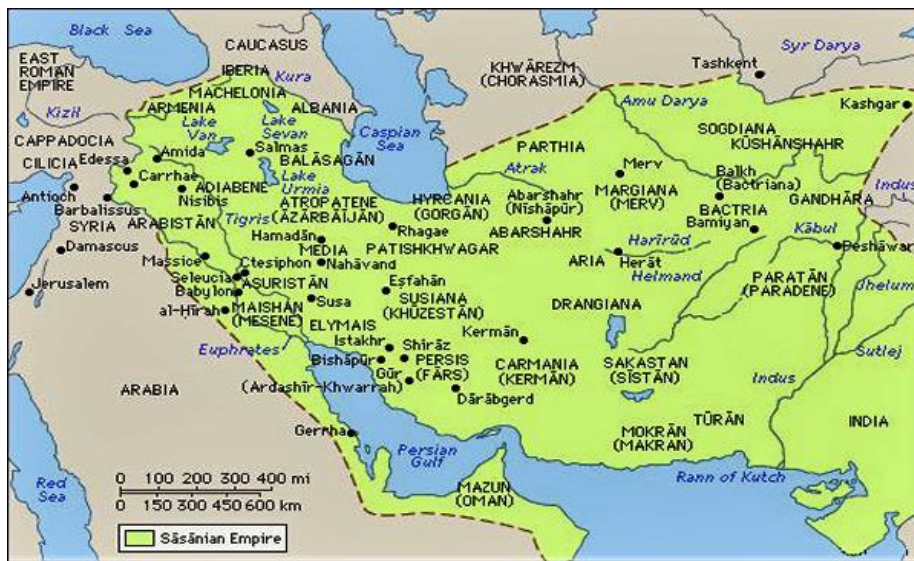
3.3 Өмірбаяндық очерк [1]

«Борзуя (немесе Бурзоэ немесе Бурзой) — Сасанидтер дәуірінің соңындағы, I Хосроу патша кезіндегі ежелгі парсы дәрігері. Ол үнді *Панчатантрасын* («*Панчатантра – оқиға шеңберіне қойылған санскрит өлеңіндегі және прозадағы жануарлар туралы бір-бірімен байланысты ертедегі үнді ертегілерінің жинағы*» [1]) санскриттен пехлевиге (орта парсыға) аударған. Бірақ оның аудармасы да, ол жұмыс істеген санскриттегі түпнұсқа да жоғалып кетті [2], мүмкін 7 ғасырдағы араб басқыншылары кітаптарды өртеп жібергендіктен. Алайда, олар жоғалғанға дейін оның пехлеви нұсқасын Ибн әл-Муқаффа «*Қалила мен Димна*» немесе «*Биднай ертегілері*» деген атпен араб тіліне аударып, классикалық арабтың ең үлкен прозасына айналғаны хабарланады. Кітапта саяси князьдерге ілімді жеткізу үшін жануарлардың күрделі тәсілдермен өзара әрекеттесуі туралы ертегілер бар.

«*Биднай немесе Қалила мен Димна туралы ертегілер*» кіріспесінде Борзуидің өмірбаяны беріледі. Оның идеялары, танымдары мен ішкі дамуымен қатар,

филантроптық мотивтерге негізделген медицина тәжірибесі (Борзуяның шындықты іздеуі), қалыптасқан діни ойға деген скептицизмі және кейінгі аскетизмі мәтінде айқын бейнеленген кейбір белгілер болып табылады» [2].

Борзуяның Бозоргмехрмен бірдей екендігі туралы көп пікірталас бар, дереккөздер олардың әртүрлі адамдар екенін көрсеткенімен, «Борзуя» сөзі кейде Бозоргмехрдің қысқартылған түрі болуы мүмкін [2].

3.1-сурет. Парсы империясының картасы (5-7 ғасырлар) [3].

3.4 Үлестер мен жетістіктер

«5 ғасырдың ортасында парсы дәрігері Борзуя өлгендерді тірілтетін дәрі іздеп Үндістанға аттанады. Борзуя Парсы патшасы Хосрау Анушираванның жетекші дәрігері болған. Ол элиталық отбасынан шыққан, медицина саласында ғылыми білімі бар, ғалым және данышпан, сонымен қатар, дәрігер ретінде құрметке ие болған [1]. Борзуяның өлгендерді тірілтетін дәрі іздеген саяхаты өлгендерді тірілту ежелгі әлемде кәсіби медицинаға деген орынды қызығушылық болғанын көрсетеді. Борзуяның сапарының нәтижесі күтпеген болды: ол Анушираванға әлі күнге дейін әйгілі «Калила уа Димна» кітабын беріп, тақуалық пен аскеттік өмірге бет бұрды» [1]. «Бір күні Борзуя патшаға хат тапсырып, онда ол данышпандардың кітаптарында үнділер жерінде бұталар мен әртүрлі өсімдіктер өсетін таулар бар екенін таптым, егер оларды танып, жинап, араластырса, онда осы өсімдіктерден өлгендерді тірілтетін дәрі алуға болады. Ол патшадан оларды іздеуге рұқсат беруін және оған осы міндеттемеге қажетті ақшаны беріп, оған көмектесуін өтінді және үнділердің әрбір патшасына оның атынан хат жазып, оның жұмысына көмектесуін сұрады» [1].

Борзуя өлгендерді тірілтуге деген қызығушылығын патшаның назарына жазып, бұл ұсынысын данышпандардың кітаптарынан үйренумен байланыстырды. Ол кәсіби дәрігерлердің медициналық материалды өңдеудің техникалық аспектілерін сипаттады. Ол жобаны басқа лауазымды тұлғалардан қажетті ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін өз ұсынысы мен тиісті құжаттаманы қаржыландыруды сұрады. Патша Борзуяның өтінішіне дәл осындай кәсібилікпен жауап берді:

«Патша бұған келісіп, сұрағанын беруді бұйырды және ол Борзуя кездесуі тиіс патшаларға өз істеріне байланысты бір-біріне елшілер жіберетін патшалар әдеті бойынша сыйлықтар дайындады. Борзуя осы іске кірісіп, үнділер жеріне жеткенше асықты. Ол өзімен бірге болған хаттар мен заттарды сол патшалардың әрқайсысына тапсырып, олардан өзі іздеген затты іздеуге рұқсат сұрады. Олардың барлығы бұған рұқсат беріп, оны бүкіл ел мен таулардың бәрінде толық еркіндікпен іздеуге жіберді. Олар оған жол көрсетушілер, көмекшілер және құралдар берді. Борзуя он екі ай бойы сол тауларда өскен бұталар мен өсімдіктерді жинап, оларды кітаптарында сипатталған дәрі-дәрмектермен араластырып, бәрін мұқият қадағалап, содан кейін өлілерге өз қоспасын қолданды, бірақ тірілген бірде-бір мәйітті көрмеді [2].

Борзуя өз кітаптарына күмәнмен қарап, олардан күдіктене бастады және олардың айтқандарына сенбейтін болды, бірақ оның патшаға сәтсіз, өтірікші және адасқан болып оралуы оған төзгісіз болды [2].

Борзуя медицина қызметкерінің білімі түкке тұрғысыз екенін мойындады. Бұл шындықты әлеуметтік тұрғыдан тану қиын және Борзуяны жобаның сәтсіздігі үшін жауапкершіліктен босатпайды.

«Борзуя білімнің басқа саласына бет бұру арқылы өлгендерді тірілтуге арналған жобасын ақтады. Борзуя салыстырмалы түрде абстрактілі түрдегі мәңгілік ақиқаттармен жұмыс істеуге көшті. Ол санскриттегі даналықты парсы тіліне адам сияқты әрекет ететін жануарлардың әңгімелері түрінде аударды. Борзуя осылайша «Калила уа Димна» кітабын шығарды [3]. Келесі мыңжылдықта бұл кітап бүкіл әлемде кеңінен танымал және өте ықпалды болды. Жариялау әсерінің заманауи ғылыми стандарты бойынша, Борзуяның өлгендерді тірілтетін дәрі-дәрмек табудағы жұмысы өте сәтті болды» [2]. Борзуяның өлгендерді тірілту бойынша жұмысы өлгендерді тірілтудің басқаша түсінігіне маңызды ықпал етті. Хикмет кітаптарын дәрі деп сипаттай отырып, үнді данышпандары Борзуяға: *Осы дәрілермен тірілген өлілер білімсіз адамдардың надандары, бірақ олар біліммен емделіп, нәрселерді түсінгенде және өздерінің бар болуы ғалымдарға міндетті осы кітаптардан үйрену арқылы өмірді жеңілдеткенде, олардың біліп, көруіне көп уақыт өтпейді.*

Айта кету керек, 7 ғасырда араб басқыншылары Парсы империясының кітапханалық кітаптарын жаппай өртеп жіберуіне байланысты исламға дейінгі ғалымдар мен ақындар туралы нақты деректер аз кездеседі.

Қолданылған әдебиет

[1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Borzuya>

[2] <https://www.purplenotes.net/2013/07/14/borzuya-revive-dead-kalilah-wa-dimnah/>

[3] [Map:](#)

https://www.google.com/search?q=map+of+Persian+during+Sassanids&client=firefox-a&rls=org.mozilla:en-US:official&channel=np&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=mch_jK-JYnoqtM%253A%252CRFhmkLSMAPKXtM%252C_&usq=_u64y5vmetz3Etdmi5v2ARQ42Bwg%3D&sa=X&ved=0ahUKEwjxtvGS6svYAhVmw4MKHd05BAwQ9QEIKzAB

4-тарау Гондишапур медициналық кешені

4.1 Кіріспе

Бұл тарауда қазіргі Иранның оңтүстік-батысындағы және Парсы империясы дәуірінің бір бөлігіндегі жан-жақты медициналық орталық қысқаша сипатталады. Гондишапур біздің дәуіріміздің үшінші ғасырындағы ғылым мен медицинаның үш орталығының бірі болды. және Шапур I Парсы империясы кезінде (б.з. 241–272). Бұл үш орталық Гондишапур, Ктесифон және Ресайна болды [1]. 4.1-суретте Гондишапур медициналық кешені болған кездегі Парсы империясының картасы көрсетілген.

Сасанидтер императоры Хосроу I босқындарға (Византия мен Рим империяларынан) грек және сирия мәтіндерін пехлеви тіліне аударуды тапсырды. Олар медицина, астрономия, философия, пайдалы қолөнер туралы түрлі еңбектерді аударған. Ол сондай-ақ шығысқа бұрылып, Гондишапурға үнді және қытай ғалымдарын шақыру үшін дәрігер Борзуйені (3 тарауды қараңыз) жіберді. Бұл келушілер астрономия, астрология, математика және медицина бойынша үнді мәтіндерін, сондай-ақ шөп медицинасы мен дін туралы қытай мәтіндерін аударды. «Панчатантраны» Борзуйенің өзі Диманның «Калиласы» сияқты санскрит тілінен парсы тіліне аударған деседі [2].

4.3 Гондишапурдың сипаттамасы

4.2 Гондишапур медициналық кешені туралы фактілер [3]

Гондишапур медициналық кешені	
Құрылған	б.з. III ғасырдың басында.
Орналасқан жері	қазіргі Иранның оңтүстік-батысында Хузестан провинциясында, одан кейін Суса маңында
Кешеннің табиғаты	Әлемдегі алғашқы медициналық білім беру орталығы
Академик	парсылар, үнділер және гректер
Ерекше оқиға	Әлемдегі алғашқы медициналық конференция
Әсері	Кешен араб шапқыншылығынан кейінгі дәуірдің қалыптасуына және Бағдадта Гондишапур негізінде «Даналық үйінің» құрылуына үлгі болды.

4.3 Гондишапурдың сипаттамасы

Жоғарыда айтылғандай, Гондишапур Сасани патшасы Бірінші Шахпурдың тұсында, б.з. III-ші ғасырының басында салынған. Құрылыс император Валериан басқарған Рим әскерін жеңгеннен кейін тұтқынға алынған римдіктер мен гректердің көмегімен жүргізілді [2].

Орталық алыстағы Үндістан мен Грецияның сол кездегі ғалымдары мен дәрігерлері жиі бас қосатын орны және парсы мәдениетін дамыту орны болған. Орталық тек ислам әлеміне ғана емес, Батысқа да, әсіресе орта ғасырларда күшті ықпал етті [1]. Мұсылмандардың шапқыншылығынан кейін Гондишапур медициналық кешені Аббасид халифаты кезінде Бағдадтың «Даналық үйінің» үлгісі болды [1].

4.1-сурет. Сасанидтер әулеті кезіндегі Парсы империясының картасы [3].

4.2-суретте 2-ші білім беру орталығы – Ктесифонның фотосуреттері берілген [2]. Орта парсы/парфия тіліндегі Ктесифон Тигр өзенінің шығыс жағалауындағы ежелгі қала болды және Бағдадтан (Ирактың қазіргі астанасы) оңтүстік-шығысқа қарай шамамен 35 шақырым (22 миль) жерде орналасқан. Қала б.з.б. 58 жылдан ислам шапқыншылығы басталғанша 651 жылға дейін Сасани империясының астанасы болды. 6 ғасырдың аяғы мен 7 ғасырдың басында Ктесифон бай сауда астанасына айналды және өзеннің екі жағалауындағы негізгі орталық болды, оның құрамына грек қаласы Селевкия кірді [2]. Бұл екі қала және оған жақын орналасқан басқа да астаналар «Қалалар» немесе *эл-Мадаин* (араб тілінде) деп аталды [2]. Ислам шапқыншылығынан кейін Ктесифон құлдырауға ұшырап, 8 ғасырдың аяғында халық саны азайды. Бұл қаланың экономикалық және саяси орны сол кездегі Аббасид халифаттарының астанасы Бағдадқа жатқызылды. 4.2-суретте Ктесифонның «Оқу қаласы» [2wow], Ктесифон аркасы немесе Парси тіліндегі «Так-Касра» деп те белгілі. 4.3-суретте Сасанидтер патшасы Шапур I мүсіні көрсетілген [2].

4.2-сурет. Ктесифон қаласы мен Академиялық және білім беру орталығынан көріністер (орталық Иракта).

4.3-сурет. Сасанидтер патшасы Шапур I мүсіні (Оңтүстік Иран, қазіргі).

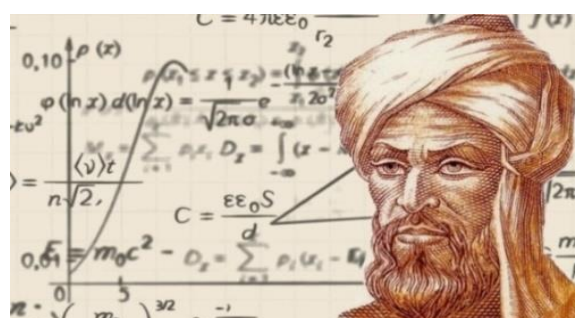
Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Academy_of_Gondishapur

[2] <https://en.wikipedia.org/wiki/Ctesiphon>

[3] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18154434>

5-тарау Хорезми (алгебраның негізін салушы)

5.1 Кіріспе

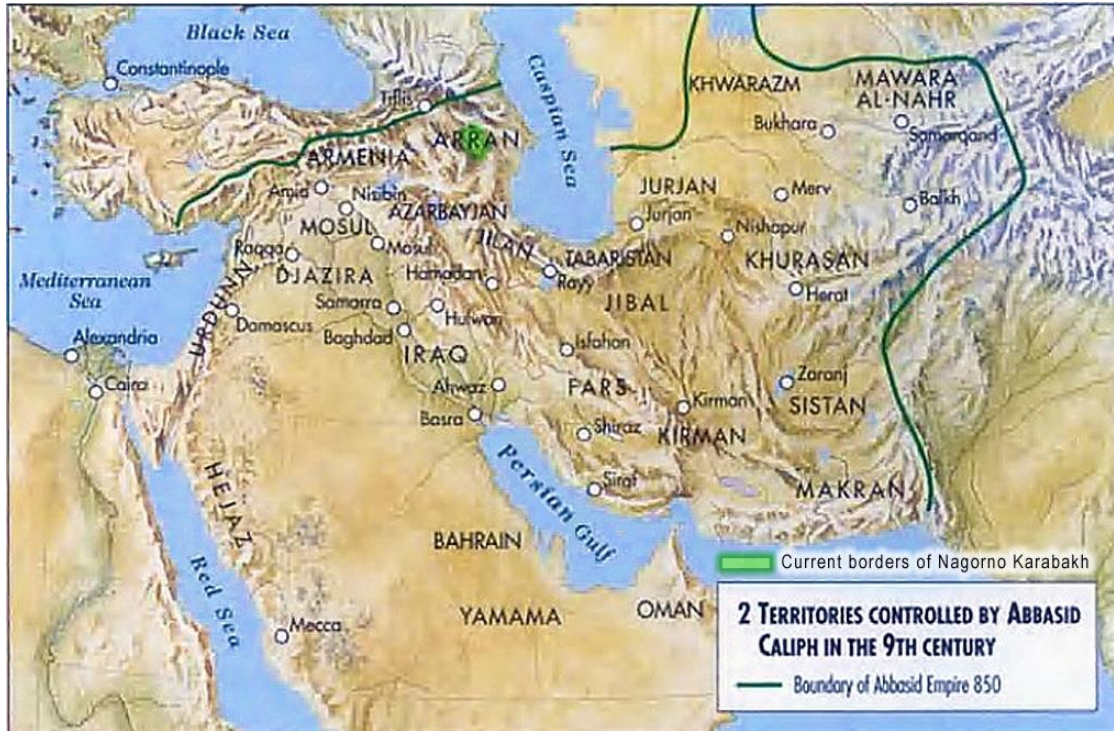
Бұл тарауда 8-9 ғасырлардағы аты аңызға айналған парсы ғұламасының өмірі мен ғылыми жетістіктерінің тарихы берілген. Оның есімі Хорезми (парсыша Хорезм қаласы, қазіргі Өзбекстандағы Хива) немесе Әл-Хорезми (арабша атауы). Ол Аббасидтер халифаты кезінде Бағдаттағы «Даналық үйінің» парсы математигі, астрономы, географы және ғалымы болған. Бұл тараудың мазмұны келесідей: 5.2 бөлімде Хорезми туралы фактілер, 5.3 бөлімде оның толық өмірбаяндық нобайы, 5.4 бөлімінде оның қосқан үлестері мен жетістіктері келтірілген, 5.5 тарауда оның ұжымдық жұмысының нәтижелерінің қысқаша мазмұны берілген.

5.2 Хорезми туралы деректер [1]

Хорезми	Мұхаммед Хорезми деген атпен белгілі, компьютерлік алгоритмдер мен алгебраның атасы
Туған жылы	780 жылы дүниеге келген
Туған жері	Хорезмидің (қазіргі Хиуа), Парсыдағы Хорасан провинциясында (қазіргі Өзбекстанда)
Ұлты	парсы (иран)
Діні	Оның жас кезінде зороастризм дінін ұстанып, кейін исламды қабылдағанының белгісі
Өлімі	850 ж
Өлген жері	Бағдат, Аббасидтер әулетінің астанасы
Ата-анасы	Белгісіз

5.3 Өмірбаяндық очерк

Мұхаммед Хорезми б.з. 780 жылы Хорезм қаласында (Парсыдағы 9 ғасырдағы Үлкен Хорасан провинциясының арабша атауы) дүниеге келген [1]. Қазір Хиуа деп аталатын қала Өзбекстанда, Арал теңізінің оңтүстігінде орналасқан (5.1, [2] суретті қараңыз). Оның туған жері ол кезде Ұлы Жібек жолының өтпелі жері болған [1].

5.1-сурет. Аббасидтер әулеті кезіндегі Парсы картасы (9 ғ.) [2].

Бұл қала басқа империялар мен елдердің құрамына енсе де, ежелгі Персиядан бастау алады және бұл «ұзын қара шашты сымбатты және сақалды адам Парсы жанын алып жүреді» [3].

Хорезмде жастайынан данышпандық белгілері болған, араб достары оны «Магнус» немесе «сиқыршы» деп атайтын. Кейінірек оның санау жүйесіндегі, арифметикадағы, тригонометриядағы, геометриядағы, географиядағы, алгебрадағы сиқырлы үлестері және қазір атап өтуге болатын есептеу алгоритмі (арабша аты – әл-Хоризми) бәрі де оның өмірінде бұл лақап атты көрсетті. Оның данышпандығы Бағдадтағы Аббаси халиф әл-Мамунның сарайындағы «Даналық үйіне» кірген кезде гүлденді [3]. Үйде ол араб елдерінен және басқа жерлерден көптеген атақты ғалымдармен кездесіп, ақыры өзінің жаңалықтары мен жаңалықтарына құнарлы жер тапты.

Оның жас кезіндегі діні оның зороастризм, парсы империясының исламға дейінгі діні болғанын көрсетеді. Кейінірек ол исламды қабылдап, православиелік мұсылман ретінде белгілі болды [3].

5.4 Үлестер мен жетістіктер

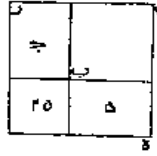
Алгебра – әл-Китаб әл-мұхтасар фи Хисаб әл-жабр уәл-муқабала аяқтау және теңестіру арқылы есептеу туралы жинақты кітап деп аударылған. Бұл кітап оның мәңгілік және жаңашыл жұмыстарының бірі болып табылады. Бұл кітап Бағдадтағы Аббасид халиф әл-

Мамунның қолдауымен жазылған. Бұл жұмыс математиканың есептеу бөлімін құруға және маркшейдерлік жұмыстарға, саудаға және т.б. қолданбаларға айналды [4,5]. Жаңа аймақ Алгебра деп аталады. «Әл-Жабр» сөзі бүгінде араб және парсы тілдерінде «алгебра» дегенді білдіреді. Бұл атау, өз кезегінде, терминдерді жою немесе біріктіру үшін теңдеудің екі жағына сандарды немесе терминдерді «қалпына келтіру» немесе қосуды білдіреді [5,6]. Ол бірқатар сызықтық квадрат теңдеулерді шешу үшін «қалпына келтіру» әдісін қолданды [3,5]. 5.2-суретте оның алгебра кітабының баспа беті көрсетілген. 5.3-суретте алгебра кітабының түпнұсқа беті көрсетілген.

5.2-сурет. Хорезмидің алгебра туралы кітабының араб тілінде басылған түпнұсқа қолжазбасынан бір парақ [5].

علي تسعة وثلاثين لثمن السطح الاعظم الذي هو سطح ره فبلغ ذلك كله اربعة وستين فاخذنا جذرها وهو ثمانية وهو احد اضلاع السطح الاعظم فاذا تقصنا منه مثل ما زدنا عليه وهو خمسة بقي ثلثة وهو ضلع سطح اب الذي هو المال وهو جذره والمال تسعة وهذه صورته

واما مال واحد وعشرون درهما يعدل عشرة اجذاره فانا نجعل المال سطحاً مربعاً مجهولاً وهو سطح اذ ثم نضم اليه سطحاً متوازي الاضلاع عرضه مثل احد اضلاع سطح اذ وهو ضلع هـ والسطح بـ ب فصار طول السطحين جميعاً ضلع جـ هـ وقد علمنا ان طوله عشرة من العدد لان كل سطح مربع متساوي الاضلاع والزوايا فان احد اضلاعه مضروباً في واحد جذر ذلك السطح وفي اثنين جذراه فلما قال مال واحد وعشرون يعدل عشرة اجذاره علمنا ان طول ضلع جـ هـ عشرة اعداد لان ضلع جـ هـ جذر المال فتقسماً ضلع جـ هـ بنصفين علي نقطة

5.3-сурет. Хорезмидің алгебра туралы кітабының араб тілінде басылған түпнұсқа қолжазбасы (сыйлау: Фредрик Розеннің «Алгебра Әл-Хорезми», ағылшын және Wikipedia.org [5]).

Сызықтық квадрат теңдеуді шешу үшін Хорезми алдымен $ax^2 + bx + c = 0$ теңдеуін қысқартты, мұнда a , b и c – натурал сандар. Бұл жерде ол кезде «нөл 0» ұғымы әлі ашылмағанын атап өтеміз [5]

- 1) $ax^2 = bx$, квадраттар тең
- 2) $ax^2 + bx = c$, квадраттар мен түбілер тең сандар
- 3) $ax^2 = c$, квадраттары тең сандар
- 4) $bx = c$, түбірлері тең сандар
- 5) $bx + c = ax^2$, түбірлері мен саны тең квадраттар
- 6) $ax^2 + c = bx$, квадраттар мен сандар тең түбірлер

Содан кейін екі бөлікті квадрат мүшенің коэффициентіне бөлу және «қалпына келтіру» және «теңдестіру» арқылы, мысалы, $x^2 = 60x - 5x^2$ мен $6x^2 = 60x$ ауысады немесе сол сияқты $x^2 + 15 = x + 5$ мынаған $x^2 + 10 = x$ ауыстырылады. Бұл мысалдарда қазіргі заманғы алгебралық амалдар қолданылғанын атап өткен жөн. Хорезми бір кездері осы теңдеулерді шешуге қажетті амалдарды сипаттау үшін қарапайым мәтіндерді пайдаланған [5]. Жылдар өткеннен кейін оның $ax^2 + bx + c = 0$ сызықтық квадрат теңдеуін шешудегі жұмысы теңдеудің түбірлерін оның коэффициенттерімен байланыстыратын екі белгілі қатынасқа әкелді.

$$x^1 x^2 = c/a \text{ и } x^1 + x^2 = -b, \text{ или } x^{1,2} = \{[-b \pm \text{SQRT}(b^2 - 4ac)]\} / 2a,$$

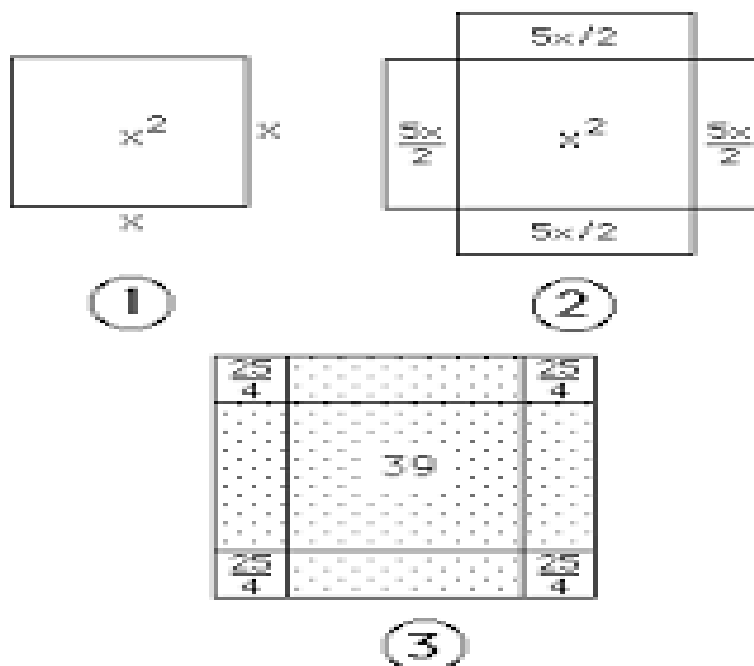
мұнда SQRT(.) – квадратты түбір алу амалы.

Тағы бір мысал: сіз квадрат теңдеуді шешкіңіз келеді делік: $x^2 + 10x - 39 = 0$. Хорезми мұны геометрия арқылы келесідей шешті:

- 1) Теңдеуді $x^2 + 10x = 39$ түрінде қайта жазыңыз.
- 2) Қабырғасы x болатын шаршы сызыңыз, 5.4-суретті қараңыз (1-бөлім).
- 3) $10x$ сызықтық мүшесін 4 тең кесіндіге бөліңіз, бұл жағдайда $4 \times 2,5x = 10x$ және оны суреттегі квадратқа қосыңыз. 5.4-суреттегі (2-бөлім) фигураның ауданы 39 болатыны белгілі.
- 4) Әрқайсысының 4 бұрышына ауданы $2,5 \times 2,5 = 6,25$ болатын 4 кіші шаршыны қосу арқылы үлкенірек шаршыны аяқтаңыз. Үлкенірек шаршы 5.4-суретте (3-бөлім) көрсетілген. Оның ауданы $39 + 4 \times 6,25 = 39 + 25 = 64$. Демек, енді үлкенірек шаршының қабырғасы $(x + 5) = 64^{1/2} = 8$ екенін білеміз.
- 5) Жауабы $x = 8 - 5 = 3$.

Әрине, $x^{1,2} = \{[-b \pm \text{SQRT}(b^2 - 4ac)]\} / 2a$ стандартты квадрат теңдеуінде тағы бір түбір бар: $x = -5 - 64^{1/2} = -5 - 8 = -13$. Геометрияның көмегімен екінші түбірді табу әлдеқайда қиын. Бәлкім, «0» саны туралы ұғымды ол кезде Хорезми әлі енгізбеген болар

al-Khwarizmi completes the square

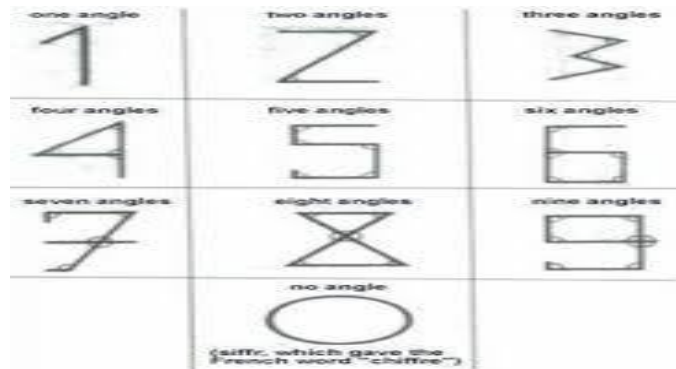
5.4-сурет. Хорезми квадрат теңдеуінің $x^2 + 10x - 39 = 0$ геометриялық шешімі [5].

а) **Арифметика** - «Китаб әл-Джам' уа-л-тафриқ би-хисаб әл-Хинд» ағылшынша аудармасы: «Индус есептеулеріне сәйкес қосу және азайту кітабы». Бұл Хорезми негізін қалаған қазіргі математиканың екінші кітабы және екінші саласы – Арифметика. Араб тіліндегі арифметика кітабының түпнұсқасы жоғалып кетті, бірақ атауы жоқ латын тіліндегі аудармасы (мүмкін 12 ғасырдан болуы мүмкін) сақталған [3]. Латын тіліндегі атаусыз нұсқасы екі сөзбен белгіленді: «Dixit algorizmi» немесе «Әл-Хорезми осылай деді» [5]. Грек тілін білетін Хорезми ізденіс барысында ертедегі индустардың математикада табысқа жеткенін білді. Үнді ғалымы бұрынғы халифа әл-Мансурдың сарайында «Канка» деп аталды, ол күн мен планеталардың өзара орналасуын есептеу үшін марқұм үнді Брахмагуптаның кітабын пайдаланды [3,5]. Осы кезде Канка да өмірден озды, «үнділік Брахмагупта кітабының» бар екендігі туралы хабар ғана қалды. Хорезми Канка пайдаланған кітап туралы естіді. Ол үнділік кітапты барлық жерден іздеп, көптеген кітапханашылар мен мұрағатшылардан оны табуды сұрады [5,6]. Соңында мұрағатшылар бұл кітапты және тағы басқаларды Хорезми үшін санскрит тілінде (индуизмнің философиялық тілі) жазылған ақпарат пен білімнің қазынасы ретінде таба алды. Хорезми санскрит тілін оқымаса да, ол нүктеге ұқсайтын (".") немесе "0") жаңа индус кейіпкерін, қазір Батыста және бүкіл әлемде "нөл" ретінде белгілі жаңа санды көре алды. Ол сол кездегі араб емес әліпби таңбаларын саусақпен санау тапсырмаға сәйкес келмейтінін түсінді [3]. Брахмагупта кітабынан шыққан нәрсе Хорезмиге өзінің кейбір ойларын қайта қарап, арифметика туралы кітабын жазу қажет екенін көрсетті. Ол ондық жүйені (0-ден 9-ға дейін) енгізді және астрономияның көптеген күрделі мәселелерін қою және шешу үшін және күнтізбелерді, соның ішінде діни мәселелерді де құрудың сенімді құралы үшін қазіргі уақытта 10 цифр деп аталатын олардың әртүрлі комбинацияларын ұсынды [3]. Бұл жаңа қолданбалар және Күннің Жерден және басқа планеталардан салыстырмалы қашықтығы оны астрономия туралы келесі кітабына әкелді. 5.5-суретте Хорезми еңбегінің нәтижесінде 0-ден 9-ға дейінгі ондық жүйе көрсетілген.

б) **Астрономия** – «Зидж ас-Синдхинд Хорезми», немесе «Синд Хинд астрономиялық кестелері». Бұл кітап астрономиялық, күнтізбелік және астрологиялық деректерге толы 37 тарау мен 116 кестеден тұрады [5]. Кітап кестелерінде сол кездегі күннің, айдың және белгілі бес планетаның қозғалысы бейнеленіп, мұрағатталған. Бұл кітап Ислам халифаты дәуіріндегі астрономиядағы бетбұрыс болды. Бұл кітаптың араб тіліндегі түпнұсқасы жоғалып кеткен, бірақ арифметика ертерек аударылып, кейін Мадрид, Париж және Оксфорд кітапханаларында латын тіліндегі үш нұсқада табылған [5]. 5.6-суретте күннің, айдың және жердің салыстырмалы орналасуы көрсетілген кесте мен фотосурет көрсетілген [7].

в) **Тригонометрия** – Зидж ас-Синдхинд Хорезми. Хорезмидің астрономия кітабындағы кестелердің ішінде синустар мен косинустардың тригонометриялық мәндері болды [5]. Кітапқа оның сфералық көпбұрыштардың қабырғалары мен бұрыштары арасындағы қатынасты бейнелейтін сфералық геометрия туралы трактаты енгізілген, мысалы, сфералық үшбұрыштар, сферадағы көптеген қиылысатын үлкен

шеңберлермен анықталады. Оның негізгі қолданылуы астрономиялық және навигациялық есептеулерде [3].

5.5-сурет. 0-9 ондық жүйені Хорезми үнді математиктерінен «нөл» ұғымын үйренген соң жасаған [5].

г) **География** – *Китаб Сурат әл-Ард* немесе «Жердің пайда болуы туралы кітап» немесе география деп аударылған «Жер бейнесі»). Хорезмидің қайтыс болғанын кейінгі зерттеулерге қосқан тағы бір үлкен үлесі - оның «Дүние жүзінің картасы» деп атауға болатын кітабы немесе, жалпы алғанда, география туралы кітап. Бұл кітап Птоломейдің «География» еңбегінің қайта өңделген және түзетілген нұсқасы болды [5]. Кітапқа оның дәуіріндегі 833 жылғы 2402 қаланың координаттары енгізілген. Оның кітабының жалғыз данасы Франциядағы Страсбург университетінің кітапханасында сақталған. Оның латын тіліндегі аудармасы Мадридтегі Испанияның Ұлттық кітапханасында [ММ]. География кітабына ендіктер мен бойлықтар қалалардың ауа райы белдеулерінің реті бойынша енгізілген. Бұл кітаптың ешқайсысында сол кездегі дүние картасы іс жүзінде болмағаны атап өтіледі [5]. 5.7-суретте көрсетілген картаны Хорезми координаттарының тізімін пайдаланған Хуберт Даунихт қайта жасаған [3]. «Китаб сурет әл-Ард» түпнұсқасында Хорезми Птолемей көрсеткен Жерорта теңізінің шығыс жағалауынан Канар аралдарына дейінгі ұзындығын түзетеді. Ол басқа денелер арасында Атлант және Үнді мұхиттарының ашық суларының көлемін қамтиды. Хорезмидің екі кітабында сипатталған көне астрономиялық аспан астролябтың фотосуреті 5.8-суретте көрсетілген [3].

д) **Еврей күнтізбесі** – *Рисалә фи истихраж та'рих әл-яхуд* «Еврей дәуірінің шығуы». Бұл кітап Тишири айының бірінші күні (еврей күнтізбесі бойынша азаматтық жылдың бірінші айы) аптаның қай күні екенін анықтау үшін 19 жылдық интеркаляция циклін (күнтізбеге секіру күнін, аптасын немесе айын енгізу) сипаттайды. Ол еврей дәуірі (Адам атаның жаратылуы) мен Селевкидтер дәуірі (Таяу Шығыста христиан, ислам және еврей жылдарының [Ираника] ізашары ретінде енгізілген үздіксіз жыл санаудың бірінші жүйесі) арасындағы аралықтарды есептейді. Хорезми ережелерді жеткізген. Оның еврей күнтізбесі арқылы күн мен айдың орташа бойлығын есептейді. Осындай жұмыстарды Бируни еңбегінде табуға болады (11-тарауды қараңыз) Хорезми Стамбул, Берлин, Париж,

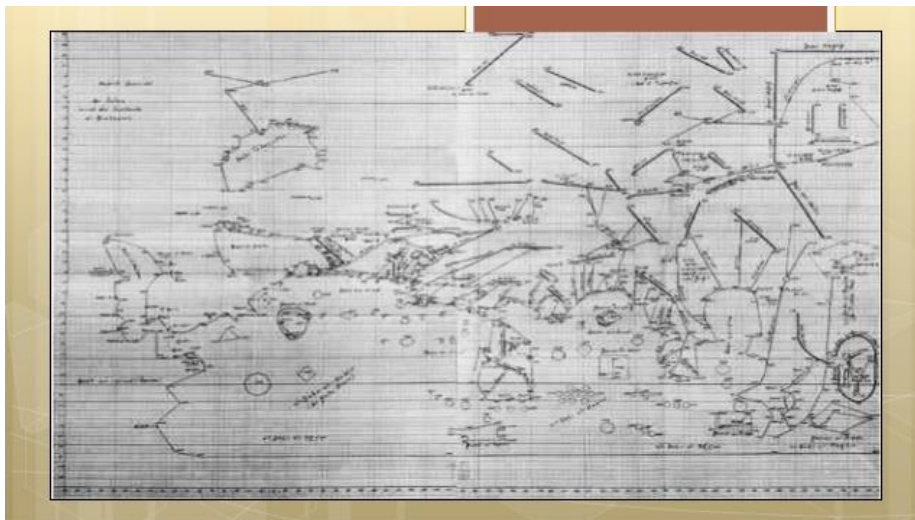
Ташкент кітапханаларында сақталған көптеген қолжазбалар бойынша көп жұмыс жасады. және Каир.Фихрист туралы бұл еңбектер мен кітаптар (б.з. 10 ғ. ислам мәдениетіне шолу) адамдарды Меккеге бағыттады.Оның астролябтар туралы екі кітабы бар (астрономиялық есептеулерге арналған құрал), астролябтың суретін 5.7-суреттен қараңыз.

جدول تعديل دوما مخرج

زاوية العرض

العرض	المسافة	الارتفاع	الميل	الميل	الميل	الميل	الميل	الميل	الميل
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
100	200	300	400	500	600	700	800	900	1000
1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000	10000

5.6-сурет. Хорезмидің астрономия кітабындағы кесте [5]

5.7-сурет. Хорезмидің география кітабының деректері бойынша Губерт Даунихт салған дүние картасы [5].

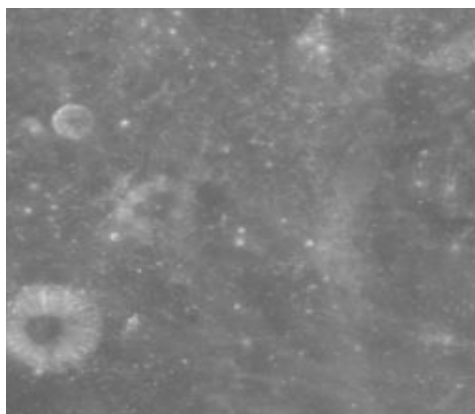
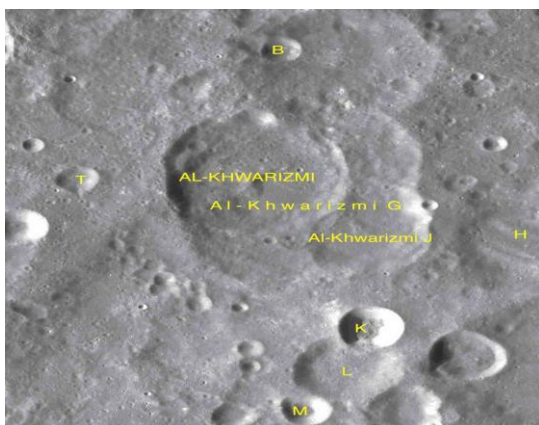

5.8-сурет. Хорезмидің екі кітабында сипатталған көне астрономиялық аспап астролябтың фотосуреті [3,5].

5.5 Қорытынды

Хорезми – 1 ғасырдағы өркениетіміздің ең ықпалды ғалымдарының, математиктерінің және астрономдарының бірі. Ол келесі ұзақ мерзімді үлестермен есептеледі:

1. **Алгебра:** Математикада бірінші болып жасаған. Ол «алгебраның атасы».
2. **Алгоритм:** Есептеу техникасында алгоритм ұғымын ойлап тапты. Оны кейбіреулер «информатиканың атасы» деп санайды.
3. **Нөлдік сан «0»:** Ол Хинустың нүктеге қатысты жұмысын қолданды, кейінірек нөл деп аталды және ондық санау жүйесін (0-9) жасап шығарды, ол арифметикаға қазіргі 21 ғасырда жақсы әсер етті.
4. **Дүниежүзілік карта және күнтізбе:** Ол тригонометрия, астрономия, география, күнтізбе, т.б.
5. **Қорытынды нүктелер:** NASA – Америка Құрама Штаттарының ғарыш агенттігі Хорезмидің құрметіне Солтүстік Ай кратерін арнады, 5.9 [7] суретті қараңыз.

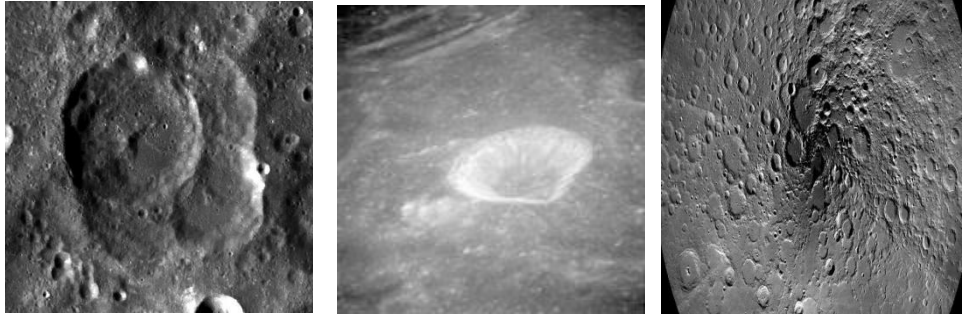

Рисунок 5.9. Сцены из кратера северной луны Хорезми [7].

Қолданылған әдебиет

[1] <https://www.google.com/#q=bio+of+Khwarizmi>

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=Maps+of+Abbasid+dynasty&tbm=isch&imgil=FtSLUcm4wQCUPM%253A%253BVK6kC-UCrg66qM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.gifex.com%25252Fdetail-en%25252F2010-01-01-11553%25252FThe-Abbasid-Caliphate-7501258.html&source=iu&pf=m&fir=FtSLUcm4wQCUPM%253A%252CVK6kC-UCrg66qM%252C_&usg=__-cFB_JYnW6jr7teNfuaTf8PbpJQ%3D&ved=0ahUKEwi9zfSK1PrUAhVR62MKHXdXDUIQyjcIMA&ei=QVJhWf2oE9HWjwP3rrWQBA&biw=1268&bih=586#imgrc=On0DqH4lq1btpM:

[3] M. H. Morgan, Lost History, National Geographic, Washington, DC, 2007, p. 191.

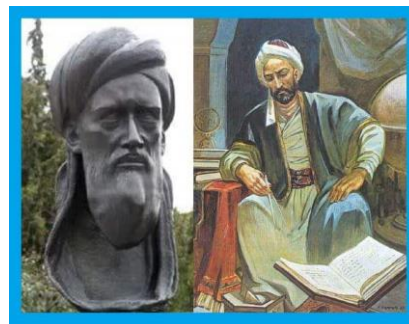
[4] A. R. Haghghat, “The Iranian part in the History of World Civilization,” Koomesh Publishers, Tehran, Iran (in Persian), 1999 (ISBN: 978-964-9198-8-5).

[5] https://en.wikipedia.org/wiki/Muhammad_ibn_Musa_al-Khwarizmi

[6] <http://www.iranicaonline.org/articles/seleucid-era>

[7] https://www.google.com/search?q=Khwarazimi+Moon+crater+photo&tbm=isch&imgil=YpL7uM5Y5L4txmM%253A%253ByVwWEusbDUw4GM%253Bhttps%25253A%25252F%25252Fwww.nasa.gov%25252Fmission_pages%25252FLRO%25252Fmultimedia%25252Ftycho-peakgal.html&source=iu&pf=m&fir=YpL7uMY5L4txmM%253A%252CyVwWEusbDUw4GM%252C_&usg=__pbP0wMjEvEnWGIQ8pdieBRymADA%3D&ved=0ahUKEwimsaXwtIXVAhUI94MKHQ-qDXUQyjcIPw&ei=7fVmWeaGB4jujwSP1LaoBw&biw=1265&bih=586&dpr=1#tbn=isch&q=Khwarizmi+Moon+crater+photo&imgrc=p3htCYKQW_YSFM:

6-ТАРАУ Рази (Бірінші педиатр)

6.1 Кіріспе

Бұл тарауда 9-10 ғасырлардағы тағы бір ұлы парсы ғұламасының өмір тарихы мен ғылыми үлесі баяндалады. Оның есімі Разес немесе Закария Рази (парсы) немесе Мұхаммед Закария Рази (арабша). Ол парсы, полимат, дәрігер, алхимик, химик, философ және медицина тарихындағы маңызды тұлға болды.

6.2 Разес туралы фактілер [1]

Разес	Закария Рази, Закария-йе Рази деп те аталады
Туған жылы	б.з. 854 ж.
Туған жері	Рэй, Персия (қазіргі Тегеран, Иран маңы)
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	б.з. 925 жылы 15 қазан
Өлген жері	Райи, Персия (сегодняшний пригород Тегерана, Иран)
Ата-анасы	Закария ибн Яхья
Некеде	Үйленген

6.3 Өмірбаяндық очерк

Рази б.з. 854 жылы Аббасидтер әулетінің тұсында (қазіргі Иран, Тегераннан тыс қала) Персиядағы Рей ауылында дүниеге келген. 6.1-суретте Аббасидтер Персиясының 9 ғасырдағы картасы көрсетілген. Рай қаласы Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан, ғасырлар бойы Шығыс пен Батыс арасындағы сауда мен мәдени алмасуды жеңілдеткен.

Рази жастайынан музыкаға әуестеніп, шығыста кең тараған ішекті аспап “*Оодта*” ойнауды жақсы білген. Ол өмірінің алғашқы күндерінде өз ортасына қарыз ақша беріп күн көрді [3].

Разидің данышпандығы жас кезінен-ақ байқалды. 865 жылы 11 жасында Бағдадтағы Аббасидтер сарайында жұмыс істейтін еврей дәрігері болған. Дәрігер исламды қабылдаған еврей «Мерв» отбасынан шыққан. Оның есімі Әли Сахл Раббан Ат-Табари болатын. Ол грек және парсы әдістерін үйретіп, жаттықтырды [4].

6.1-сурет. Аббасидтер әулеті кезіндегі Парсы картасы (9 ғ.) [2].

Ол 30 жасында медициналық білімін кеңейту үшін Бағдадқа көшіп, «Даналық үйінде» білім алды. Дәл Бағдадта жас Рази әт-Табариді кездестірді, оны отбасы иудаизмнен исламды қабылдаған осы парсы жігіті бірден таң қалдырды [4]. Ұстазы ат-Табари мезгілсіз қайтыс болғаннан кейін ол жергілікті *бемаристанды* (патша ауруханасы) салу және басқару үшін Рэйге оралды. Бұл тапсырманы губернатор Рай Мансур ибн Исхақ тапсырды. Ол Мансур ибн Исхаққа медицина туралы екі кітап арнады: «*Рухани физика*» және «*Әл-Мансури медицина туралы*». 8 ғасырдың аяғында Абабсид билеушісі Харун ар-Рашид Бағдадта *бемаристан* ашу үшін Гундишапурдан (Оңтүстік-Батыс Иран) дәрігер шақырады [4]. 9 ғасырда Аббасид билеушісі сол кездегі танымал дәрігер Разиді Бағдадқа қайта барып, онда жаңа аурухана салуға шақырды. Онда ол болашақ аурухананың орнын таңдауда қазір *ғылыми негізделген тәсіл* деп аталатын әдісті қолданды, Рази жаңа піскен етті қаланың әртүрлі жерлеріне іліп, ет ең ұзақ шіритін жерге аурухана салуды ұсынды [3].

Рази өмірінің соңғы жылдарын өзі туып-өскен Реяда өткізді. Ол көз ауруына шалдыққан (мүмкін оның қарқынды ғылыми және кәсіби жұмысына байланысты немесе катаракта ұстамасынан кейінгі глаукома), нәтижесінде ол соқыр болды.

Рази жомарт, жанашыр адам болған. Ол көбінесе кедей науқастарын тегін емдейтін. Бұл тәжірибені кеңінен тарату үшін «*Дәрігер кімді емдемейді*» деген трактат жазды. Өмірінің соңында б.з. 925 ж. оның белгілі шәкірттерінің бірі ұстазы Разидің өмірбаянын жазды. Ол қайтыс болғаннан кейін оның даңқы Парсыдан араб әлеміне, ортағасырлық Еуропаға тарады, тіпті 14 ғасырда оның медициналық кітаптары Перерборо аббаттығы кітапханасында каталогталады [3]. 6.2-суретте «*Colofon-Libro_de Medicina_de Razi*» («*Разидің медициналық кітабының шарықтау шегі*») көрсетілген.

6.2-сурет. Разидің «Медицина кітабының» шарықтау шегі.

6.4 Үлестер мен жетістіктер

Рази, жоғарыда айтылғандай, философия, астрономия, химия, фармация, метафизика, математика және медицина бойынша жарияланған 200-ге жуық материалдарының ішінде 56 кітап жазған, жемісті жазушы болды. Оның ғылыми және кәсіби еңбектері латын және басқа да тілдерге аударылған.

6.3-сурет. Рази баланы қарап жатыр. Оны «педиатрия атасы» деп санаған.

Философияда ол грек философы Галеннің қателері мен кемшіліктерін анықтап, дамытумен танымал болды [5]. Ол Сократтың исламдық парсы нұсқасы ретінде белгілі болды [5]. Оның негізгі үлестері мына кітаптар:

1. «Китаб әл-Хауи, әл-Кәбір» кітабы «Медицинаның жан-жақты кітабы» деп аударылған немесе қазіргі жарияланған әлемде, мүмкін, алғашқы «Медицина энциклопедияларының» бірі. Бұл ауқымды көп томдық кітаптар сериясында ол тамақтану және психологиялық факторлармен емдеуге баса назар аударды [6]. Бұл кітапта ол ертедегі грек, сирия, араб және үнді медицинасына шолу жасады. Ол шешек пен қызылша сияқты әртүрлі ауруларды ажырату үшін гуморизмді қолданған алғашқы дәрігерлердің бірі болды. Рази «педиатрия атасы» және офтальмологияның бастаушысы болып саналады [3]. 6.3-суретте Разидің өз емханасында баланы қарап жатқаны көрсетілген.

2. «Китаб әл-Мансури» билеушісі Рей Мансур Исхақ құрметіне жазылған, ол 12 ғасырдағы латын тіліндегі аудармасында Герард Кремона деген атпен белгілі болды [5]. Бұл кітаптағы екі трактаттың төртеуі диеталар, дәрі-дәрмектер, медициналық косметика, токсикология, іш жүргізетін дәрілер, антидоттар және фармацевтикалық препараттарға қатысты болды [6].

3. «Китаб әл-Жудари уә-л-хасаба» – шешек, желшешек және қызылша туралы алғашқы трактат. Бұл кітап көптеген еуропалық тілдерге де аударылған. Осы кітапта ол шешек пен қызылшаның әртүрлі ауру екенін бірінші болып таныды. Бұл кітапта ол былай деп жазады [4]:

Аусылдың атқылауының алдында дене қызуының жоғарылауы, арқадағы ауырсыну, мұрынның қышуы және ұйқы кезінде қорқынышты түс көру пайда болады. Адам бүкіл дененің ауырлығын және үлкен мазасыздықты сезінеді, ол көп созылу және есінеу ретінде көрінеді. Екінші жағынан, арқадағы ауырсыну қызылшаға қарағанда шешекпен ауырады. Біреуінің бүкіл денесі қызып тұрғанымен, біреуінде тоқ ішек қабынған, ал біреуінде қызыл иектің айқын қызаруы бар жалпы жылтыр қызару байқалады..

4. «Манафи-ал-Агдхия» – диеталар және олардың денсаулыққа әсері туралы кітап. Бұл кітап Гален үлгісін ұстанды. Бұл жерде Рази Гален жіберген көптеген қателерді тағы да түзетеді [4]. Әл-Табари бұл мәселені жас Разимен талқылай отырып, Галеннің гумари теориясы Гиппократтың гуморларына негізделгенін атап өтті [4]. Бірақ Әт-Табари сахнадан кеткеннен кейін Галеннің гумори теориясына бірінші рет күмән келтіріп, оны түзеткен Рази болды.

5. «Ман лә йахүдрүһу әл-тибб». Бұл кітапта Рази бірінші болып қалың жұртшылыққа, әсіресе дәрігерге қаралуға жағдайы жоқ кедейлерге арналған үйдегі дәрі-дәрмектің есебін жазған [5]. Бұл кітапта құлақ, көз, асқазан, бас ауруы, суық тию, меланхолия, т.б аурулар туралы айтылған. Бұл кітапта ол осы және басқа да сол кездегі аурулардың барлығын емдеуді тағайындады.

6. Ол химик ретінде басқа дәрілердің арасында спирт пен күкірт қышқылын ашқан [7].

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Muhammad_ibn_Zakariya_al-Razi#Biography

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=Map+of+Persia+in+9th+century&tbm=isch&imgil=iFyiIt2E0DMmyM%253A%253BDFrnwcdBNGYZvM%253Bhttps%25253A%25252F%25252Fwww.pinterest.com%25252Fpin%25252F451908143838696219%25252F&source=iu&pf=m&fir=iFyiIt2E0DMmyM%253A%252CDFrnwcdBNGYZvM%252C_&usg=__LMYOVt78fDjTtYU4S9CBGCofkXE%3D&biw=1269&bih=594&ved=0ahUKEwjByrKyo-HUAAhUhsFQKHcgPBCcQyjcIOQ&ei=wQNUWYHmE6Hg0gLIn5C4Ag#imgrc=mOCHaV8i1HOV2M:

[3] A. R. Haghghat, “The Iranian part in the History of World Civilization,” Koomesh Publishers, Tehran, Iran (in Persian), 1999 (ISBN: 978-964-9198-8-5).

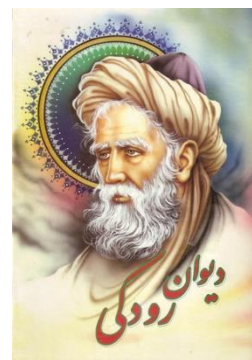
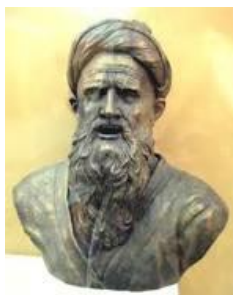
[4] M. H. Morgan, *Lost History*, National Geographic, Washington, DC, 2007, p. 191.

[5] <https://www.britannica.com/biography/al-Razi>

[6] S. K. Al-Ghazal, “*The Valuable Contributions of al-Razi (Rhazes) in History of Pharmacy*,” FSTC, Ltd. UK, <http://www.fstc.co.uk>

[7] https://www.google.com/search?source=hp&ei=fz-sW4_Kui1tgW3oJa4Cg&q=Rhazes+discovered+alcohol%3F&btnK=Google+Search&oq=Rhazes+discovered+alcohol%3F&gs_l=psy-ab.3...4609.21165..22937...1.0..0.168.2233.28j1.....0....1..gws-wiz.....6..0j35i39j0i67j0i131i67j0i131j0i20i263j0i10j0i22i30j33i160j0i13j0i13i5i30j0i8i13i30j33i10i160j33i21j33i10i21j33i10.YPq0mXGtsRI

7-тарау Рудаки (парсы поэзиясының атасы)

7.1 Кіріспе

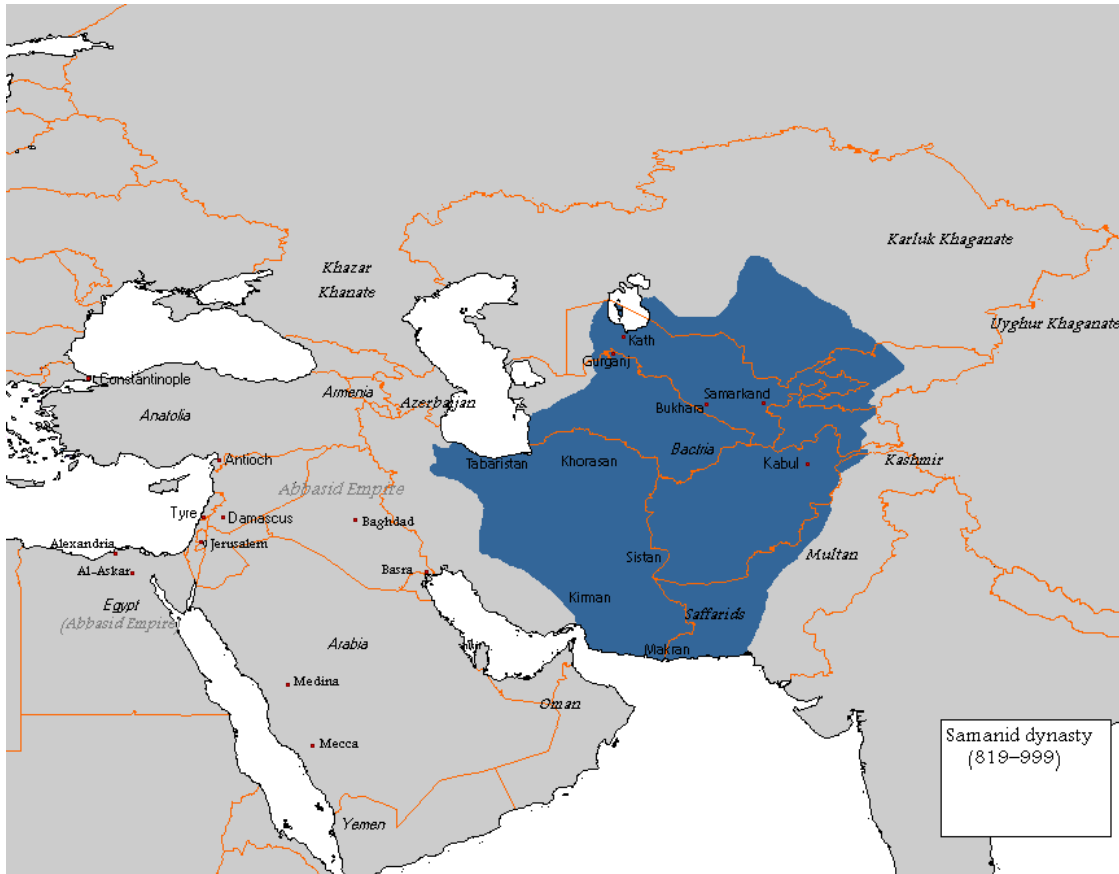
Бұл тарауда жаңа парсы тілінің «алғашқы ақыны» немесе «ақындардың адамы» деп аталатын тілдің ежелгі парсы империяларының ескі пехлеви тілінен алынған кездегі өмірі мен қосқан үлестері баяндалады. Рудаки «қазіргі парсы тілінің алғашқы ұлы әдеби кеменгері. Рудаки поэзияны қазіргі парсы әліпбиінде шығарды және классикалық парсы әдебиетінің негізін салушы болып саналады» [1]. Ол 858 жылы 21 желтоқсанда дүниеге келген. Рудақта, ежелгі Үлкен Хорасанда (қазір Тәжікстанда). Оның заманы Саманидтер әулеті кезінде болды (7.1-суреттегі картаны қараңыз). Ол тек тамаша ақын ретінде ғана емес, Саманидтер патшасының патша сарайында күйші, жатқа айтушы, хатшы ретінде де танымал болды. Өкінішке орай, оның шығармаларының көпшілігі жоғалып кеткен немесе бүтін күйінде сақталмаған.

7.2 Рудаки туралы деректер [1]

Рудаки	Әбу Абдаллах Джафар ибн Мұхаммед ар-Рудхаки деген атпен белгілі, «Ақындардың адамы»
Туылған	Б.з. 858 жылы 21 желтоқсан
Туылған жері	Рудак, Большой Хорасан (ныне Таджикистан)
Ұлты	парсы
Өлімі	Б.з. 941 ж.
Өлген жері	Пенжикент, Үлкен Хорасан (қазіргі Тәжікстан)

7.3 Өмірбаяндық очерк

«Жоғарыда айтылғандай, Рудаки қазіргі Тәжікстан аумағында орналасқан, қазіргі Пенжикент деп аталатын Саманидтер империясында орналасқан Рудак (Үлкен Хорасан) ауылында дүниеге келген. Оның өмірбаяншыларының көпшілігі ол мүлдем соқыр болды деген, бірақ кейбір ерте өмірбаяншылар бұл туралы үнсіз немесе оның соқыр болып туылғанын айтпайды. Оның поэзиясынан көрініп тұрғандай, түстерді дәл білуі және суреттеуі бұл тұжырымды өте күмәнді етеді» [1].

7.1-сурет. Парсыдағы Саманидтер империясының 9-10 ғасырлар картасы [2].

Саманидтер сарайында «оның жетістіктері Самани патшасы Хорасан мен Мавераннахр билеушісі Наср II ибн Ахмадтың құлағына жетіп, ақынды өз сарайына шақырды. Рудаки оның күнделікті серігіне айналды. Жылдар өте Рудаки орасан байлық жинап, үлкен құрметке ие болды. Кейбіреулер оны “Парсы әдебиетінің атасы” немесе Адам немесе ақындардың сұлтаны деген атаққа лайық деп есептейді, бірақ оның әртүлі бастамашылары болғанымен, ол эпикалық, лирикалық және дидактикалық поэзияның әр түріне бірінші рет арнайы мөртаңба қойғаны, оның дара мінезі. Сондай-ақ ол ақынның азды-көпті әліпби ретімен толық лирикалық шығармаларының типтік түрі болып табылатын *диуан*(*diwan*) негізін қалаушы болған деп айтылады, оны парсы тілінің барлық жазушылары бүгінде де қолданып жүр. Ол сондай-ақ өте шебер әнші және *чанг* (арфада) ойнайтын болған» [4].

«Ол Саманидтер билеушісі Наср II-нің (914-943) Бұхарадағы сарай ақыны болды, бірақ кейін б.з. 937 жылы ол жек көрінішті болды. Өмірінің соңына қарай ол кедейшілікте өмір сүрді, сонымен бірге оның ақындық стилі де әсерлі мұндылыққа ие болды [5]. Ол 940/941 жылы қайтыс болды, артында шамамен 100 000 өлең қалдырды, оның 1000-нан азы аман қалды. Оның кейбір мемориалдық құрылымдары 7.2-суретте көрсетілген.

(a)

(b)

(c)

7.2-сурет Рудаки мемориалдары: (a) Душанбедегі саябақ, Тәжікстан, (б) Истравшандағы (Тәжікстан) мүсін және (в) Рудаки залы, Тегеран, Иран.

7.4 Поэзия және шығармалар

«Исламға дейінгі парсы әдебиеті діни мәтіндерден тұрады, олардың ішіндегі ең көрнектісі литургиялық үзінділер жинағы *«Авеста»* және кейінгі Сасанидтер дәуіріндегі пехлеви жазуы. Иранды 7 ғасырдағы исламдық жаулап алуы тілдік құйылыммен жүрді: бір ғасырдан кейін парсы әдеби лексикасының шамамен 50%-ы араб терминдерінен құралды. 10 ғасырдағы араб әдебиетінде, араб тілінде жазылған әдеби шығармаларда жергілікті әулеттер пайда болғанға дейін ислам басым тақырыпқа айналғандықтан, араб тілі әдеби тілге айналды. Араб әдебиетінің орасан үлкен корпусына араб тілді түркілердің, парсылардың, сириялықтардың, мысырлықтардың, үнділердің, еврейлердің және басқа да африкалық және азиялықтардың, сондай-ақ арабтардың өздерінің шығармалары кіреді» [6].

«[7]-де жатқызылған 1 300 000 аяттан 52 қасида, ғазел және рубаи ғана сақталған; оның эпикалық жауһарлары туралы бізде жергілікті сөздіктерде бірнеше кездейсоқ жолдардан басқа ештеңе жоқ. Алайда, ең ауыр шығын – парсы тіліндегі өлеңді патшалық қамқоршысының өтініші бойынша жазған Абдулла ибн әл-Муқаффаның араб тіліндегі ескі үнді кітабының *Қалил мен Димна* ертегілерінің (Панчатантра) аудармасы. Дегенмен, Асади Тусидің парсы лексиконында көптеген үзінділер сақталған (Лугат әл-Фурс, ред. П. Хорн, Геттинген, 1897). Оның патша мен досын мадақтауға арналған қасидаларында кейінгі парсы энкомиисттерінің жиі айтатын жазбаларынан өте ерекшеленетін талғампаз және нәзік талғамның теңдесі жоқ үлгілері сақталған. Оның өлшенген жолдармен берілген дидактикалық одалары мен эпиграммалары өмір мен адам бақыты туралы эпикурлық философияның бір түрі, махаббат пен шарапты дәріптейтін одан да тамаша лирикалық шығармалар» [1, 7].

«Бізге жеткен алғашқы исламдық парсы поэзиясы Саманидтер (874–999) мемлекетіне жатады; бұл әдебиеттің алғашқы белгілі өкілі ақын Рудаки (940 немесе 944 ж. өлген) болды. Рудакиге жоғалған *мәтінави* (поэма, рифмалық жұптары бар эпикалық поэма), фабулалардың қалила ва димна нұсқасы және бірнеше *қасидалары* (мақтау сөздері) берілген. Бұл кезеңнің басқа да ірі тұлғалары – *рубайаты*, парсы поэтикалық төрттіктерін енгізуге үлес қосқан Балх Әбу Шүкүр; Дакики (8-тарау), Саманилер сарайының ақыны және Фердоусидің ізашары (9-тарау); және мұнды білдіретін рубайаттың авторы Баба Тайыр Урян (13-тарау)» [7].

7.5 Өлімі

Рудаки 941 жылы қайтыс болып, Үлкен Хорасанда (қазіргі Тәжікстан) Панжакентте жерленген. 7.3-суретте Рудакидің Тәжікстандағы бейіті көрсетілген.

7.3-сурет. Тәжікстандағы қалпына келтіруден кейін Панжакент маңындағы Панджрудтағы Рудаки қабірі.

Қолданылған әдебиет

[1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Rudaki>

[2]

[https://en.wikipedia.org/wiki/Samanid_Empire#/media/File:Samanid_dynasty_\(819%E2%80%939399\).GIF](https://en.wikipedia.org/wiki/Samanid_Empire#/media/File:Samanid_dynasty_(819%E2%80%939399).GIF)

[3] <https://www.britannica.com/biography/Rudaki>

[4] M. S. Asimov, C. E. Bosworth, *The Historical, Social and Economic Setting*, Motilal Banarsidass Publ., 1999. “From his early years, Rūdakī's poetic gift, his fine voice and his skilled playing on the *chang* (a harp-like musical instrument) made him popular”.

[5] Jump up to: “*Rūdakī | Persian poet*”. *Encyclopedia Britannica*. Retrieved 24 March 2019.

[6] <https://charterforcompassion.org/annotated-bibliography/classical-iran>

[7] *An invitation to Persian poetry: a bilingual text, Persian-English*. Saberi, Reza, 1941- (First ed.). Los Angeles: Ketab Corp. 2006. p. 290. ISBN 1595840907. OCLC 71801236.

8-тарау Дакики (ақын, Шахнама кітабының авторы, патриот)

8.1 Кіріспе

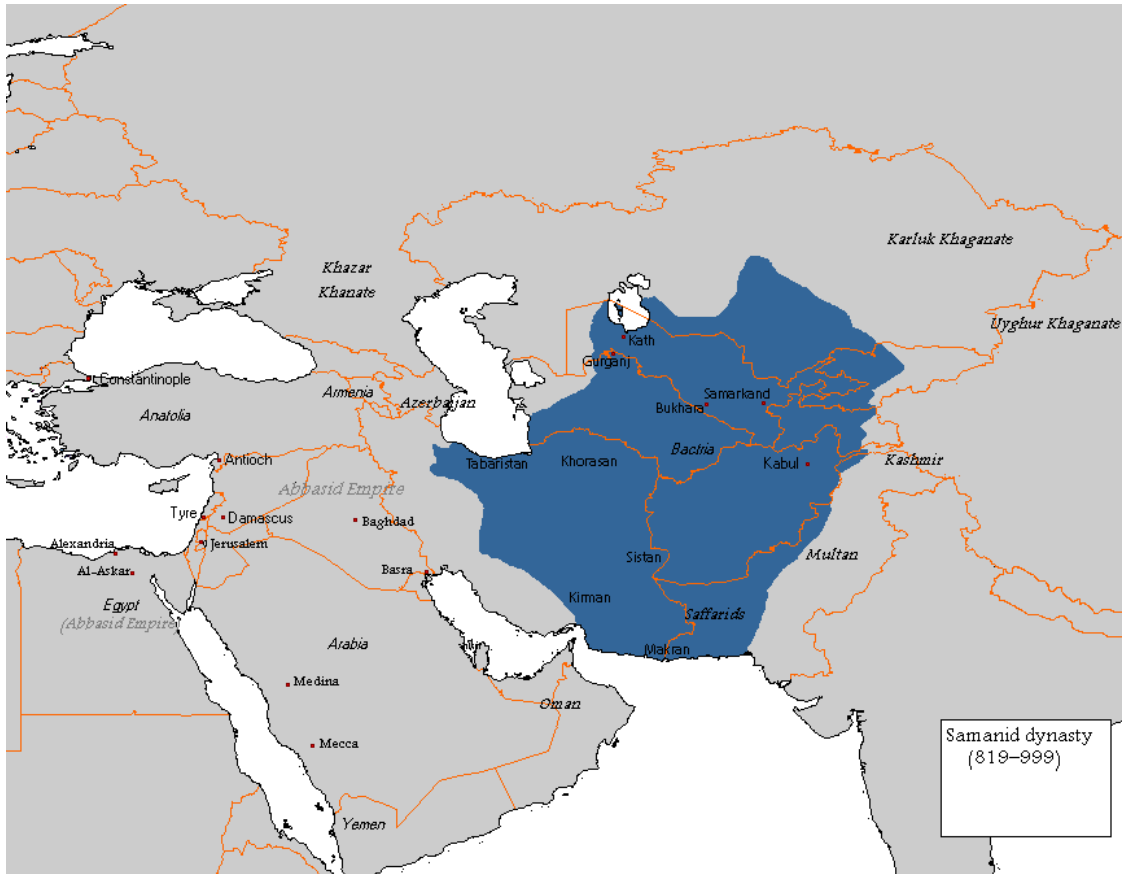
Бұл тарауда 10 ғасырдағы алғашқы көрнекті парсы ақындарының бірінің өмір тарихы мен әдеби үлесі қысқаша берілген. Дакики зороастризм дінінде туып, Тус қаласында номиналды түрде мұсылман болды. Ол 1000-нан астам өлең жазды, оны Фердоуси (9-тарау) өзінің «Шахнама» (Патша хаты) әдеби эпикалық кітабында пайдаланды. Оның өмірі қысқартылды, өйткені оны өз құлы өлтірді.

8.2 Дакики туралы деректер [1]

Дакики	ол Дагиги, Абу Мансур Дакики деген атпен де белгілі
Туылған	Б.з. 935 ж.
Туған жері	Тус, Хорасан, Иран, Самарқанд, Балх, МарвБұхара да болуы мүмкін
Ұлты	парсы
Өлімі	Б.з. 977 ж.
Өлген жері	Тус, Хорасан, Иран
Көрнекті еңбек	Гуштасп тарихын Шахнамада жазу

8.3 Өмірбаяндық очерк

«Дакики шамамен 932 жылы дүниеге келген. Ерте орта ғасырлардағы көптеген басқа ирандық ақсүйектер мен ғалымдар сияқты, Дакики де ирандық жер иелерінің (дехкандардың) отбасында дүниеге келген немесе кем дегенде осындай таптан шыққан болуы мүмкін. Бұл кезеңде әдебиетте, негізінен поэзияда үлкен өрлеу болды. Дәл Иран Самани империясы тұсында Парсы әдебиеті Трансоксанияда пайда болып, ресми түрде мойындалды. Осылайша, исламдық жаңа парсы әдебиетін насихаттау парсылардың отаны Фарста емес, Мавераннахр мен Хорасанда басталды» [1].

8.1-сурет. Парсыдағы Саманидтер империясының 9-10 ғасырлар картасы [2].

«Дакикидің туған жері даулы, оның туған жері ретінде Бұхара, Самарқанд, Балх, Марв және Тус қалалары сипатталған; соңғысы ықтималырақ көрінеді. Оның діни наным-сенімдерін ғалымдар даулайды. Оның мұсылмандық есімі болғанымен, бұл «өздігінен ешқандай діни сенімнің дәлелі емес еді, өйткені көптеген көрнекті ирандық ғалымдар мен шенеуніктері өздерінің күнкөрістерін қамтамасыз ету үшін ерте исламдық кезеңде исламды қабылдады, бірақ жасырын түрде зороастризмді ұстанды» (Тафацзоли). Оның туған жері Тус қаласы ол кезде шииттер басым болған қала болса, Әбу Мансур Мұхаммед тұсында ирандық ұлтшылдықтың орталығына айналды. Иран энциклопедиясына сәйкес, Дакики, бәлкім, ақын әріптестері және туған жері Тус Фирдоуси сияқты, шииттік исламды ұстанушы болған болуы мүмкін. Көптеген шиит мұсылмандары өздерінің ежелгі ирандық мұраларын мақтан тұтып, оларды карматиялықтар мен шуубийлер деп атауға және *Мажу* (Зороастриттер) және *Зиндикилер* (Манихейлер) деп жіктеуге әкелді. Дегенмен, Дакикидің поэтикалық өлеңдерінен алынған кейбір дәйексөздер зороастризмге қатты құрметпен қарайтынын көрсетеді, бұл Нөлдеке мен Шахбази сияқты көптеген ғалымдарды Дакиканың зороастриялық шығу тегін жақтауға әкелді. Дакики бір өлеңінде зороастризм дінін өзі үшін ең маңызды төрт нәрсенің бірі ретінде құптайды» [1].

8.4 Поэзия және шығармалар

«Дакики өз мансабын Мұхтажид билеушісі Әбіл Музаффар ибн Мұхаммедтің Шағаняндағы сарайында бастады, кейін Саманилер билеушісі (әмір) Мансур I (б.з. 961–976 жж.)

Саманилер сарайына шақырды [4]. Саманидтер тұсында ежелгі ирандық аңыздар мен қаһармандық дәстүрлер ерекше қызығушылық тудырды, бұл Дакикиді ирандықтардың тарихына негізделген ұзақ эпикалық поэма «Шахнама» (Патшалар кітабы) жазуға шабыттандырды» [1].

«Алайда оны 977 жылы өз құлы өлтіргені хабарланған. Гуштасп пен Аржасп арасындағы қақтығысқа арналған Шахнаманың шағын бөлігі ғана аяқталды. Ежелгі Иран тарихына деген қызығушылықтың жылдам өсуі Фирдоусиді Дакики жұмысын жалғастыруға әкеліп, Саманидтер империясының құлауынан бірнеше жыл бұрын 994 жылы Шахнаманы аяқтады. Ол кейінірек 1010 жылы «Шахнаманың» екінші нұсқасын аяқтап, оны Ғазнауи сұлтан Махмұдқа (билігі б.з. 998–1030 жж.) ұсынған. Бірақ оның еңбегін Ғазнауилер Саманидтер сияқты бағалаған жоқ» [1].

«Шахнамада 1000-ға жуық тармақты қамтитын Дакикидің шағын бөлігі сақталған; оның техникасы Фирдоусидікімен салыстырғанда ескірек, сонымен қатар «Фердоуси поэзиясында кездесетін құрғақ және салыстырулар мен бейнелер жоқ» (Халеги-Мотлаг) [3]. Бұл туралы «Шахнамада» Фирдоуси айтады, ол оған тәнті болғанымен қатар, оның ақындық стилін сынады, оны Иранның ұлттық эпосына лайықсыз деп санайды» [1].

8.5 Өлімі

Дакикиді 42 жасында Тус қаласында өз құлы өлтірген.

Қолданылған әдебиет

[1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Daqiqi>

[2] Map:

[https://en.wikipedia.org/wiki/Samanid_Empire#/media/File:Samanid_dynasty_\(819%E2%80%939399\).GIF](https://en.wikipedia.org/wiki/Samanid_Empire#/media/File:Samanid_dynasty_(819%E2%80%939399).GIF)

[3] Khaleghi-Motlagh, Djalal (1993). “DAQĪQĪ, ABŪ MANŞŪR AḤMAD”. Encyclopedia Iranica, Vol. 5, Fasc. 6. pp. 661–662.

9-ТАРАУ Фирдоуси (парсы эпикалық ақыны, патриот)

9.1 Кіріспе

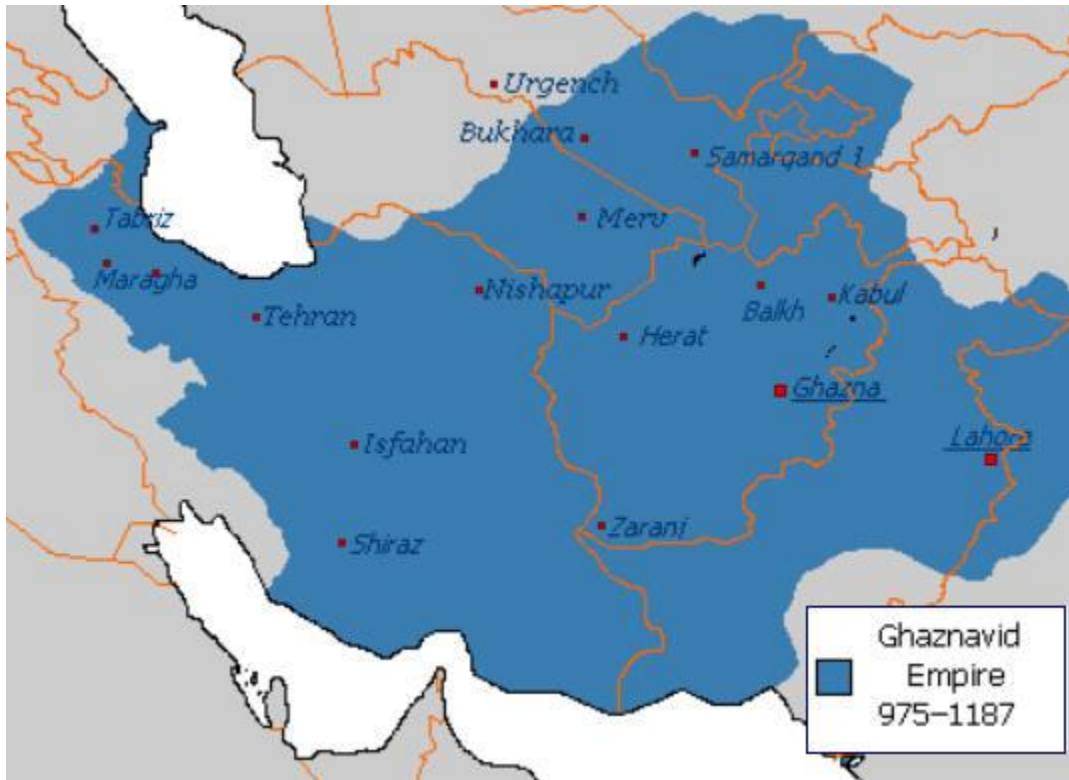
Бұл тарауда құрметті парсы эпикалық ақын Әбілғасым Фердоусидің өмірі мен әдеби еңбектерінің қысқаша тарихы бар. Ол парсылардың ең ұлы ақындарының бірі болуы мүмкін, өйткені ол сол күндер мен дәуірлердегі парсы жеріндегі басқыншылардың шет тілдері мен мәдениеттеріне қарамастан парсы тілінің қайта жандануына жауапты болды. Оның «Патшалар кітабы» деп аталатын «Шахнаме» дастаны 10 ғасырда Ғазни патшасы Махмұдтың қамқорлығымен жазылған. Кітапты аяқтау үшін оған 30 жыл қажет болды. Суретте. 9.1 Фердоуси өмір сүрген кездегі Парсы картасын көрсетеді.

«Шахнаме транслитерацияланғаны «Шахнама» (парсы тілінде «Патшалар кітабы» деп айтылады) парсы ақыны Фердоусидің б.з. 977 және 1010 жылдар аралығында жазған ұзақ эпикалық поэмасы және Ұлы Иранның ұлттық эпопеясы болып табылады. Шамамен 50 000 «қосөлеңдерден» немесе шумақтардан (екі жолды өлеңдерден) тұратын Шахнама – бір ақын жазған әлемдегі ең ұзын эпикалық поэма. Ол негізінен Парсы империясының дүниенің жаратылуынан 7 ғасырдағы Парсыны ислам жаулап алғанға дейінгі мифтік және белгілі бір дәрежеде тарихи өткенін баяндайды. Қазіргі Иран, Әзірбайжан, Ауғанстан және парсы мәдениетінің ықпалындағы үлкен аймақ (Грузия, Армения, Түркия және Дағыстан сияқты) осы ұлттық эпосты мадақтайды.

Жұмыс парсы мәдениетінде орталық маңызға ие және қазіргі Иранның, Ауғанстанның және Тәжікстанның этно-ұлттық мәдени болмысын айқындайтын әдеби шедевр болып саналады [2]. Бұл зороастризмнің қазіргі жақтаушылары үшін де маңызды, өйткені ол діннің тууы мен Ирандағы зороастризм ықпалын тоқтатқан мұсылман жаулап алуы кезінде Парсыдағы соңғы сасандық билеушінің қайтыс болуы арасындағы тарихи байланыстарды қадағалайды» [1].

9.2 Фердоуси туралы деректер [1]

Фирдоуси	Хахим Әбу әл-Қасым Фердоуси Туси деген атпен де белгілі
Туылған	Б.з. 940 жылы дүниеге келген
Туған жері	Тус, Хорасан, Парсы (қазіргі Иран аумағында), Нишапур қаласының маңында, 9-суретті қараңыз.
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	Б.з. 1020 ж.
Өлген жері	Тус, Персия (қазіргі Иранда)
Ата-анасы	Әкесі: Баха ад-Дин Валад, өзі мистик және теолог, ғұламалардың сұлтаны ретінде танымал
Аты аңызға айналған поэма	«Отыз жыл қажырлы еңбекке шыдадым... парсы мен парсы тілін тірілту үшін»

9.1-сурет. Персиядағы Газни империясының картасы (975-1187 жж.) [2].

9.3 Өмірбаяндық очерк

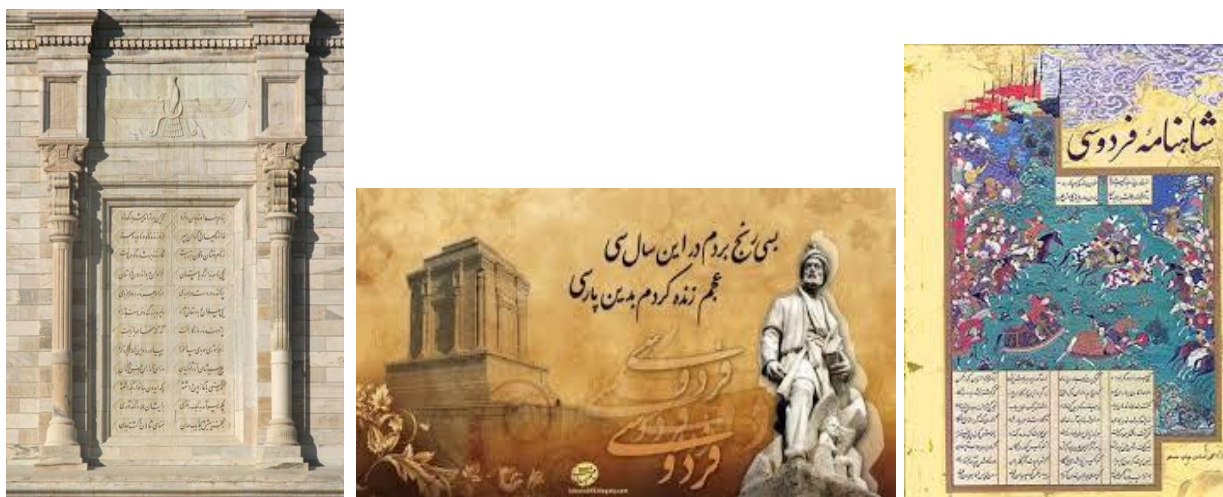
Фирдоуси 940 жылы қазіргі Иранның Хорасан уәлаятындағы Тус қаласына жақын Пәж ауылында дүниеге келген. Әкесі жер иеленетін шаруа болған. Оның әйелі сол ауылдан болған, ұлы бар, ол 37 жасында ерте қайтыс болып, «*Шахнама*» дастанында бұл қайғыны жоқтап кеткен [3]. Фирдоуси әулеті Сасанидтер әулеті кезінде (7 ғасырдағы араб шапқыншылығына дейінгі соңғы әулет) гүлденгендердің қатарында болды. Оның парсы тілінде «дехкандар» деп те аталатын қауымы отаншыл болды және «Иранның мәдени дәстүрлерін, оның ішінде патшаларының аңызға айналған ертегілерін» сақтауға сенді [3].

«7-ғасырдағы мұсылман жаулап алулары Иран тарихында жаңа ислам дінін әкелген, ирандықтарды Араб халифатының билігіне әкелген және парсы есебінен араб мәдениеті мен тілін алға жылжитқан суайрығы болды. 9 ғасырдың аяғында халифаттың билігі әлсіреп, жергілікті Иран әулеттері пайда болды. Фирдоуси Сасанилердің қолбасшысы Бахрам Чобиннен шыққан (оның оқиғасы Фирдоуси *Шахнаманың* кейінгі бөлімдерінің бірінде баяндалады) деген осы әулеттердің бірі Саманидтердің қол астындағы Тус қаласында өсті».

Көне парсы мәдениеті мен өркениетіне берік сеніммен Сасанидтер дәуіріндегі Тус қаласының жергілікті билеушілері жаңа парсы тілін араб шапқыншылығынан және оның мәдени ықпалынан қорғауға тырысты. Демек, *Шахнаманың* тұқымы – Патшалар кітабы б.з.б. 10 ғасырдың ортасында қалыптасты. Фердоуси бұл тарихи тағайындауға лайықты үміткер болды.

Фердоуси араб шапқыншылығына дейінгі ақындар Рудаки мен Дакикиден парсы әдебиетінде жеткілікті сауатты болған және олардың ізін жалғастырған [3]. *Шахнама* парсы тілінде қазіргі парсы тілі орта пехлеви парсы тілінен шыққан кезде және онда өте аз араб сөздері қолданылған кезде жазылған [1]. *Шахнаманың* қолжазба нұсқасының ол қайтыс болғаннан кейін сақталғаны туралы расталған дәлел жоқ. «*Шахнаманың*» алғашқы толық нұсқасы Фердоуси қайтыс болғаннан кейін 200 жылдан кейін жазылған дейді [3]. Одан әрі «*Шахнама*» жазбаларында оның көшірмелері шығарманың транскрипторлары мен редакторларының кейбір түпнұсқаларды (ол кездегі тілде жиі кездеспейтін) қазіргі сөздермен алмастыруымен ерекшеленетіні атап өтіледі [3].

Суретте. 9.2-де Фердоусидің эпикалық шығармаларының үш фотосуреті көрсетілген. Бірінші фотосуретте *Шахнаманың* қасбеті, екіншісінде эпикалық шығарманың мақсатын ақынның өзі сипаттауы, ал үшіншісі кітаптың типтік бетін көрсетеді.

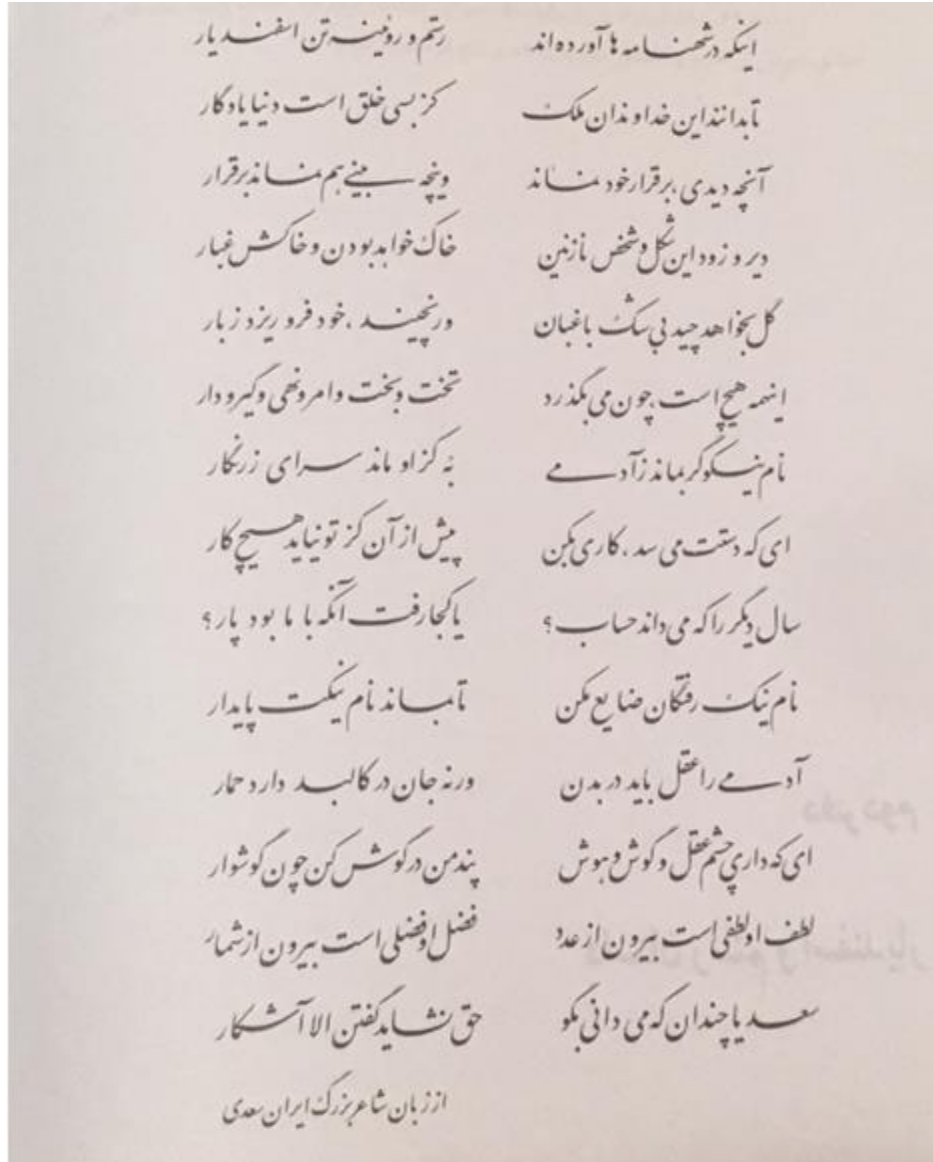

9.2-сурет. «Шахнама» негізгі өлеңі (ортаңғы сурет)

Фердоусиден кейін он ғасыр бойы көптеген парсы ақындары *Шахнамаға* сілтеме жасай отырып, оны құрметтейтін. Міне, тағы бір тамаша ақын Саади жазған өлеңі (23-тарауды қараңыз) [4]:

Суретте. 9.4-те Фердоусидің туған қаласы Тус қаласындағы мөвзелі көрсетілген. Фердоуси тек поэзия тарихында ғана емес, саяси тарихта да, ұлтшылдықта да мәңгілік болып қала бермек.

Фердоуси «*Шахнаманы*» аяқтау үшін отыз жыл ішінде бар күшін сарп етті. Ол заманда патша сарайының батасынсыз өмір сүре алатын немесе шығармаларын сақтай алатын ақындар өте аз. Кезінде Ғазнауилердің патшасы Махмұд Ғазни болды – білімі жоқ, поэзияның сапасынан хабары жоқ, *Шахнаманың* қадір-қасиеті туралы түсінігі жоқ адам. Фердоуси бұл бейшара патшаның игілігінен аулақ болды, өмірінің соңғы онжылдығында кедейлікте өмір сүріп, өлді.

9.3-сурет. Саадидің Фирдоусиге арналған өлеңінің композициялары [4].

9.4-сурет. Иранның Хорасан, Тус қаласындағы Фердоуси қабірінен екі көрініс [2]

Қолданылган әдебиет

[1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Ferdowsi>

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=map+of+Persia+during+Ghaznavid+dynasty&rlz=1C1PRFC_enUS773US773&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=AiDjjdFBACQwKM%253A%252CGuND5ARRzruS7M%252C_&usg=__uStD6j3q3v_FzC88RtEl6VftFdk%3D&sa=X&ved=0ahUKEwiVIL2okefXAhVCwYMKHQNDcVkJQ9QEIoTAC#imgrc=AiDjjdFBACQwKM:

[3] <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/shahnameh/>

[4] [F. Reza, “Shahnameh: From Legends to Firdowsi’s Vision,” Etellaat Publishers, Tehran, Iran, 2015.](#)

10-тарау Фараби (ғалым)

10.1 Кіріспе

Бұл тарауда 10 ғасырдағы ұлы парсы ғұламасының өмір тарихы мен ғылыми еңбектері баяндалады. Оның аты Фараби. Ол Фараб қаласында дүниеге келген, бұл парсы тілінен аударғанда «Өзен суын бұру арқылы суармалы жерлер» дегенді білдіреді.

10.2 Фараби фактілері [1]

Фараби	Ол Әбу Наср Мұхаммед б. Мұхаммед Фараби
Туылған	9 ғасырда, нақты күні белгісіз
Туған жері	Фарабтың Яксарттағы Үлкен Хорасандағы (қазіргі Қазақстан)
Ұлты	парсы
Өлімі	950 жылдың желтоқсаны немесе 951 жылдың қаңтары
Өлген жері	Дамаск (бүгін Сирияда)

10.3 Өмірбаяндық очерк

Фараби 9 ғасырда Үлкен Хорасандағы Фараб қаласында дүниеге келген және 10 ғасырдың ортасында Парсыда Ғазнауидің Махмұд патшалығының 975-1187 жылдар аралығында өмір сүрген. 10.1-суретте 10 ғасырдағы картаны көрсетеді. Википедияда [1] сипатталғандай, оның өмірбаяндық нобайы өте белгісіз, өйткені оның мұрагерлері мен олардың ізбасарлары, тіпті басқа ғалымдар оның өмірі мен оның әсері туралы нақты есеп жүргізу міндетін өз мойнына алған жоқ. Фараби туралы 12 ғасырға дейінгі бірден-бір деректі түйіндеуге болады [1].

«Фарабидің өмірбаяндық үзіндісін Ибн Әби Усайбия сақтап қойған. Бұл үзіндіде Фараби логика мен философияның ілімінің көне дәуірден өз заманына дейін жеткен жолын көрсетеді. Әл-Масудидің, Ибн ән-Надимнің және Ибн Хавкалдың, сондай-ақ оған өмірбаянын арнаған Саид әл-Андалусидің (б.з. 1070 ж. өлген) екі хабары». 13 ғасырға қарай Фараб Отырар деген атпен белгілі болды [1]. 10.2-суретте қазіргі Қазақстандағы ежелгі Отырар немесе Фараб қаласы көрсетілген

Фарабидің биологиялық деректері қайтыс болғаннан кейін жазылмады, бұл оның ұлты мен ұлтына қатысты белгісіздікке әкелді. Википедия «ортағасырлық араб тарихшысы Ибн Аби Усайбия (1269 жылы қайтыс болды) — Фарабидің ең көне өмірбаяншысы өзінің «Ойында» Фарабидің әкесі парсы текті екенін айтады. Шамамен б.з. 1288 жылы өмір сүрген әл-Шахразури ерте өмірбаян жазып, Фарабидің парсы әулетінен шыққанын айтады».

10.1-сурет Парсыдағы Махмуд Газни патшалығының картасы (975-1187 жж.) [2]

10.2-сурет. Қазіргі Қазақстандағы 13 ғасырдағы Отырар (бұрынғы Фараб) қаласы.

10.4 Үлестер мен жетістіктер

Фараби ғылым, философия, медицина, музыка, логика мен әлеуметтанудан бастап математикаға дейін көптеген үлес қосты. Дегенмен, оның негізгі мүдделері:

1. Атап айтқанда, «*Философия және логика*». Бұл қызығушылық оның неліктен «екінші ұстаз» деп аталатынын түсіндіреді (бірінші, әрине, Аристотель) және
2. Музыка. «*Оның үлкен «Китаб әл-муסיқа әл-кабир»* немесе «*Ұлы музыка кітабы*» ислам елдеріндегі ең маңызды ортағасырлық музыкалық трактат болып табылады, ол күрделі философиялық бөлімдерді де қамтиды» [2].

Ғылымдарды санау: Фараби «*Ихса әл-‘улум*» немесе «*Ғылымдар санауы*» деп аталатын кітап жазды, онда ол Аристотельдік ғылымдарға балама тақырыптар ұсынды. Бұл кітап орта ғасырларда латын тіліне аударылған [2]. Кейінірек бұл кітаптың және оның басқа да аудармалары француз, неміс және ағылшын тілдерінде әр түрлі және кеңірек аударылды. Мысалы, жаңа неміс аудармасы шықты: «*Über die Wissenschaften (de scientiis)*, Dominicus Gundissalinus нұсқасы (2006) және *Über die Wissenschaften (de scientiis)*, Кременаның

Джерард нұсқасы (2005а)» [2]. Фараби Аристотель шығармаларына терең үңіле отырып, кейбір зоологиялық трактаттарды енгізді.

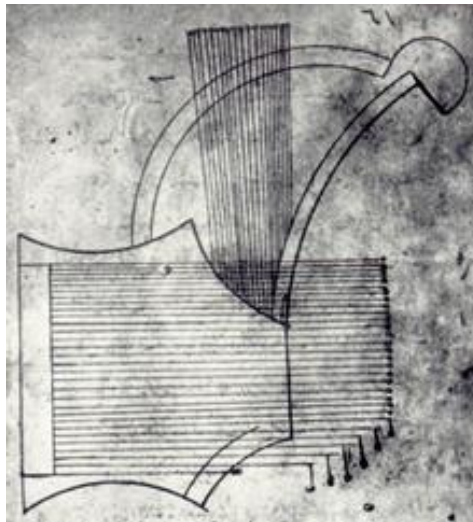
Тіл

Фараби алдымен тілге, грамматикаға, метрикаға және т.б. мәселелерге назар аударады. Фарабидің «*Китаб әл-хуруф*» (*Әріптер кітабы*) немесе *Бөлшектері* оның тіл туралы көзқарастары жайында көп мәлімет береді. Фарабидің музыкаға деген көзқарасы сөйлеуге қызмет етеді. «*Ұлы музыка кітабының*» соңғы бөлімінде мәтіннің мағынасын күшейту үшін музыканы сөйлеуге, яғни поэзияға техникалық тұрғыдан қалай сәйкестендіру керектігі түсіндіріледі [2].

Музыка

Фараби музыка туралы «*Китаб әл-Мусиқа*» («Музыка кітабы») атты кітап жазды. Онда ол музыка, оның ғарыштық қасиеттері мен әсерлері туралы философиялық қағидаларды ұсынады. Сондай-ақ ол музыка терапиясына арналған және музыканың жанға емдік әсерін талқылайтын «*Интеллект мағыналары*» атты трактат жазды [1].

10.3-суретте оның музыка кітабынан «*Шахруд*» атты музыкалық аспаптың нобайы келтірілген [1].

10.3-сурет. Фарабидің музыкалық кітабындағы *Шахруд* аспабының нобайы [1].

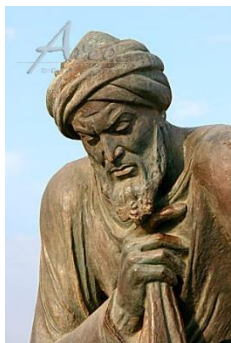
Қорытынды жазба: Фараби Аббасидтер кезінде Парсыда өмір сүрген. Ол өмірінің соңғы бірнеше жылын Ирактың Бағдад қаласындағы Гондишапур медициналық кешеніне ұқсас салынған «Даналық үйінде» өткізді (4-тарауды қараңыз). Сол жерде қайтыс болып, жерленді.

Қолданылған әдебиет

[1] <http://en.wikipedia.org/wiki/Farabi>

[2] <https://plato.stanford.edu/entries/al-farabi/>

ГЛАВА 11 Бируни (астроном, математик)

11-тарау Бируни (астроном, математик)

11.1 Кіріспе

Бұл тарауда 10 және 11 ғасырлардағы тағы бір аты аңызға айналған парсы ғалымы Бирунидің өмірі мен ғылыми еңбектері баяндалады. Оның есімі қазір туған қаласы Катпен байланысты. Ол Катта да, Журжанияда да өсті және 17 жасында күннің максималды биіктігін бақылай отырып, туған жері Каттың ендігін есептеді.

11.2 Бируни туралы деректер [1]

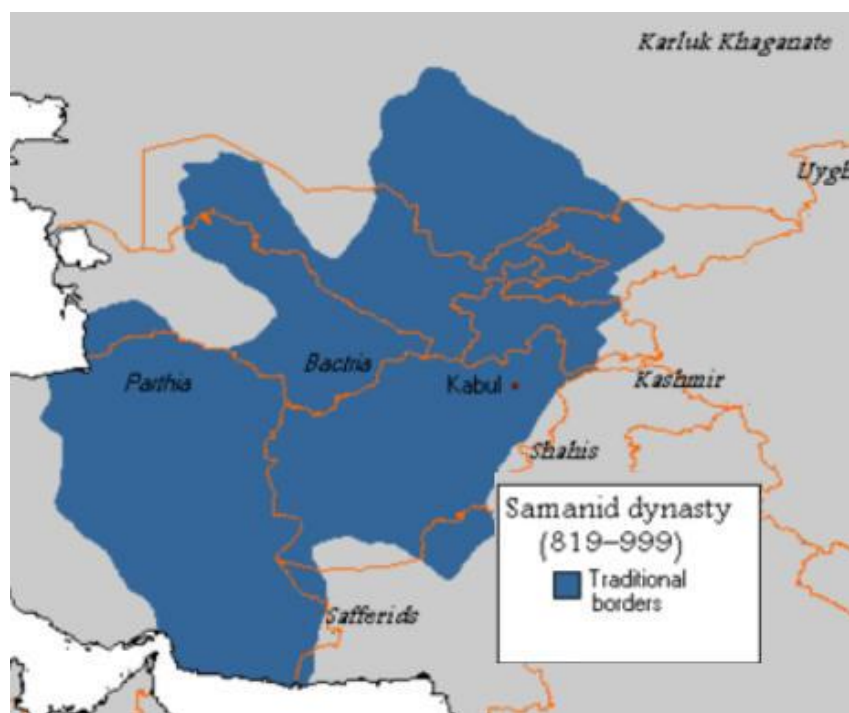
Бируни	Ол Абу-Рейхан Бируни деген атпен де белгілі
Туылған	Б.з. 973 жылы 15 қыркүйекте дүниеге келген
Туған жері	Кат (қазіргі Бируни), Хорезм немесе Үлкен Хорасан (қазіргі Қарақалпақ, Өзбекстан)
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	Б.з. 1048 жылы 13 желтоқсан
Өлген жері	Ғазна, Үлкен Хорасан провинциясы, Парсы (қазіргі Газни, Ауғанстан)

11.3 Өмірбаяндық очерк

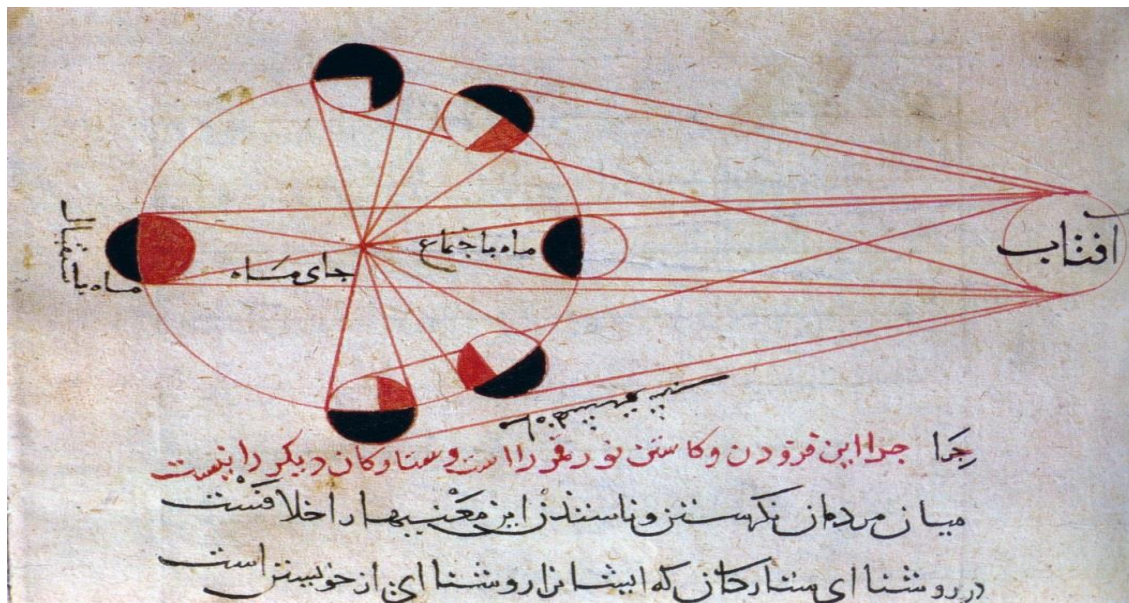
Әбу-Рейхан Бируни 973 жылы Хорезмнің Кат қаласында (Парсыдағы 10 ғасырдағы Үлкен Хорасан провинциясының арабша атауы) б.з. 973 жылы дүниеге келген [Ұлыбритания]. Қазір Бируни деп аталатын қала Өзбекстанда, Арал теңізінің оңтүстігінде орналасқан (11.1- суретті қараңыз).

11.4 Үлестер мен жетістіктер

Астрономия. Бируни астрономиялық құбылыстарға байланысты тәжірибелер жүргізген алғашқы астроном болды. Ол Құс жолы галактикасының бар екенін түсініп, оны көптеген тұманды жұлдыздардың жиынтығы ретінде анықтады. Үлкен Хорасанда (Парсы) ол б.з. 1019 жылы 8 сәуірде Күннің тұтылуын және б.з. 1019 жылы 17 қыркүйекте Айдың тұтылуын бақылап, сипаттады. Ол Айдың тұтылуы кезіндегі жұлдыздардың егжей-тегжейлі және дәл ендіктерін берді [3, 4]. 11.2-суретте күннің, айдың және жердің әртүрлі фазаларының салыстырмалы орналасуын көрсетеді.

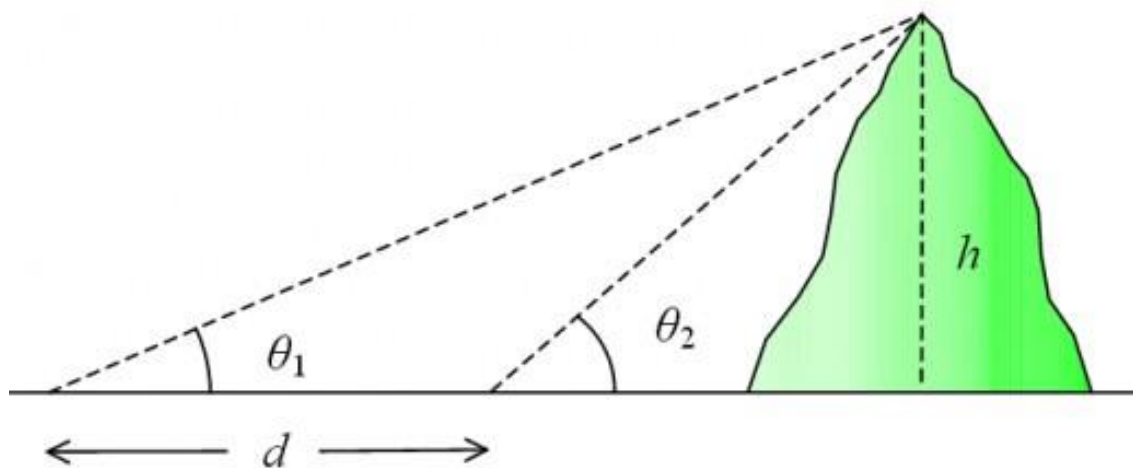
11.1-сурет. Сілжүк (а) және Саманидтер (б) әулеттері кезіндегі Парсы картасы (10-11ғғ.) [2].

11.2-сурет. Бирунидің астрономиялық кітабының беті. Күннің тұтылуы мен орналасуының, Ай мен Жердің әртүрлі фазаларының сипаттамасы Бирунидің астрономиялық кітабында бар [3, 4].

Бирунидің Жердің айналасын бағалауы [5]

Бируни тригонометриялық математикалық қатынастарды пайдалана отырып, Жердің шеңберін бағалады. Теңіз немесе мұхит сияқты ашық суға жақын орналасқан тауды алайық (11.3-суретте). Ол жағажайдағы белгілі қашықтық d арқылы бөлінген екі белгілі нүктенің бұрыштарын өлшеу үшін астролябияны пайдаланды, 11.4-суретті қараңыз [5].

11.3-сурет. Жағажайдағы белгілі екі нүктеден таудың басына дейінгі Бируни бұрышының өлшемдері [5].

Ол 11.4-суретте көрсетілген үлкен астролябты пайдаланды [5].

11.4-сурет. Бируни θ_1 және θ_2 бұрыштарын өлшеу үшін пайдаланған астролыбияның фотосуреті 11.3-суретте.

Содан кейін ол таудың биіктігін есептеу үшін Хорезмнен кейінгі математикалық кітаптарындағы тригонометриялық қатынасты пайдаланды:

$$h = [d \tan(\theta_1) \tan(\theta_2)] / [\tan(\theta_2) - \tan(\theta_1)].$$

Содан кейін ол астролыбиямен таудың басына шығып, α көру бұрышының көкжиек сызығын өлшеді, 11.5-суретті қараңыз [5].

α бұрышы шамамен жарты градус болды. Жердің радиусын келесі тригонометриялық теңдеу арқылы бағалауға болады [5]:

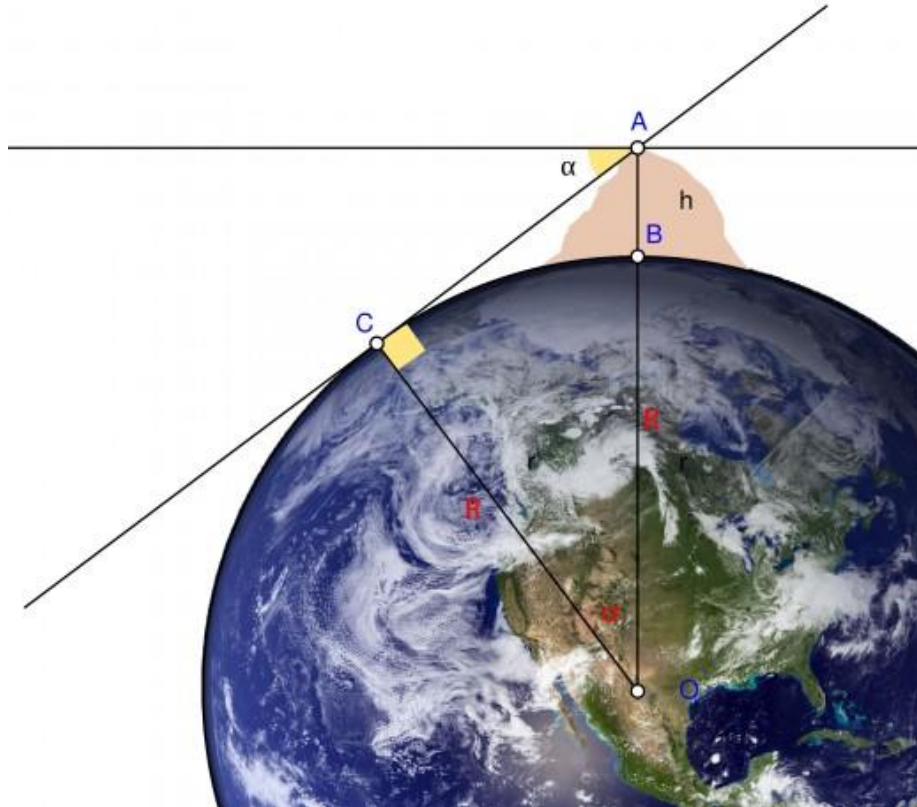
$$R = [h \cos(\alpha)] / [1 - \cos(\alpha)].$$

Оның Жердің жай-күйін бағалауының дәлдігі нақты мәннен 200 мильге дейінгі 24 902 миль немесе одан аз болды, бұл 1% қате. Оның радиусы 63 311,725 км немесе 3 959,828 миль болды. Бұл шамамен 0,22% қате.

«Ғалымдар оның әдісін сынға алды, өйткені бұл жоғары дәлдіктер мәлімделген нәтижелерге сәйкес келмейді. Олардың дәлелдері төмендегідей болды: а)

«Көрсетілген жауапты алу үшін өлшемдер *шынтақтан* қазіргі өлшем бірліктеріне ауыстырылды» [5]. Түрлендіру коэффициенттері бірімәнді емес болуы мүмкін.

б) Сындыру сияқты физикалық құбылыс бұрыштарды дәл өлшеуге кедергі келтіруі мүмкін, оның ішінде тура көру сызығының бұрышы α . Жарық ауа қабаттарынан өтіп, мұндай өлшеудің қателігін арттырады» [5].

Сурет 11.5 Жердің радиусын өлшеу Бируни [5].

11.6-суретте Бирунидің құрметіне көптеген елдердің (Иран, Ауғанстан және бұрынғы Кеңес Одағы) шығарған маркалары көрсетілген [4].

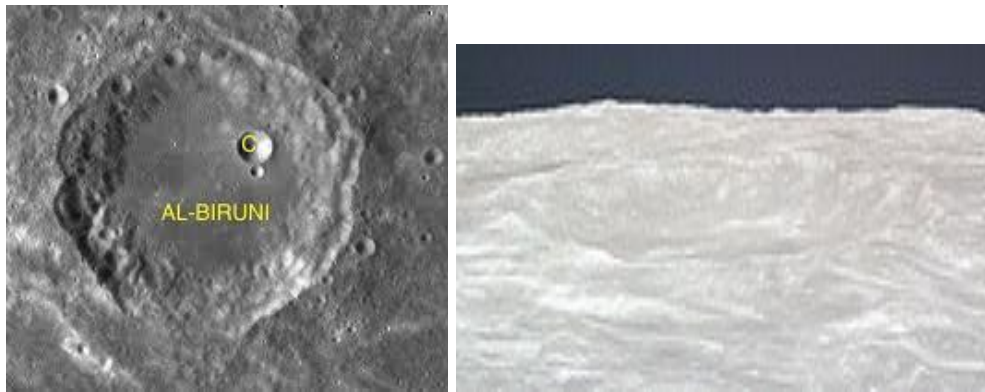
11.6-сурет. Бирунидің құрметіне көптеген елдердің (Иран, Ауғанстан және бұрынғы Кеңес Одағы) шығарған маркалары.

11.7-суретте қазіргі Ауғанстандағы Бируни қабірі көрсетілген.

11.7-сурет. Ауғанстандағы Бирунидің бейіті.

Қорытынды: АҚШ-тың NASA ғарыш агенттігі Бирунидің құрметіне Солтүстік Айда кратерді анықтады, 11.8 суретті қараңыз.

11.8-сурет. Бируни ай кратерінен көріністер [6].

Қолданылған әдебиет

[1] <https://owlcation.com/stem/How-to-Determin-the-Radius-of-the-Earth-Al-Birunis-Classic-Experiment>

[2] <http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/history/Biographies/Al-Biruni.html>

[3] Map:

https://www.google.com/search?biw=1238&bih=567&tbm=isch&sa=1&q=Map+of+Persia+during+Samanid+Dynasty&oq=Map+of+Persia+during+Samanid+Dynasty&gs_l=psy-ab.12...73811.21508.0.25744.38.37.1.0.0.0.3011.4073.24j11j1j1.37.0...0...1.1.64.psy-ab..0.22.2184...0j0i67k1j0i30k1j0i24k1.6vW1dzm9mz8#imgrc=spBfuevTgyyE1M:

[4] <https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Biruni>

[5] <https://themuslimtimes.info/2012/01/01/al-biruni-the-great-pioneer-of-science/>

[6] <https://owlcation.com/stem/How-to-Determin-the-Radius-of-the-Earth-Al-Birunis-Classic-Experiment>

[7] [https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Biruni_\(crater\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Biruni_(crater))

12-тарау Пур Синаны (Авиценна, Дәрігердің ертегілері)

12.1 Кіріспе

Бұл тарауда 10-11 ғасырлардағы Парсы ғұламаларының өмір тарихы мен ғылыми еңбектері берілген. Оның есімдері Авицинна және/немесе Бу Әли Сина (парсы) және Пур Әли Әл Хоссейн ибн Абдулла ибн Сина (арабша). Оны «әр 1000 жылда бір адам» деп те атайды.

12.2 Авицинна туралы деректер [1]

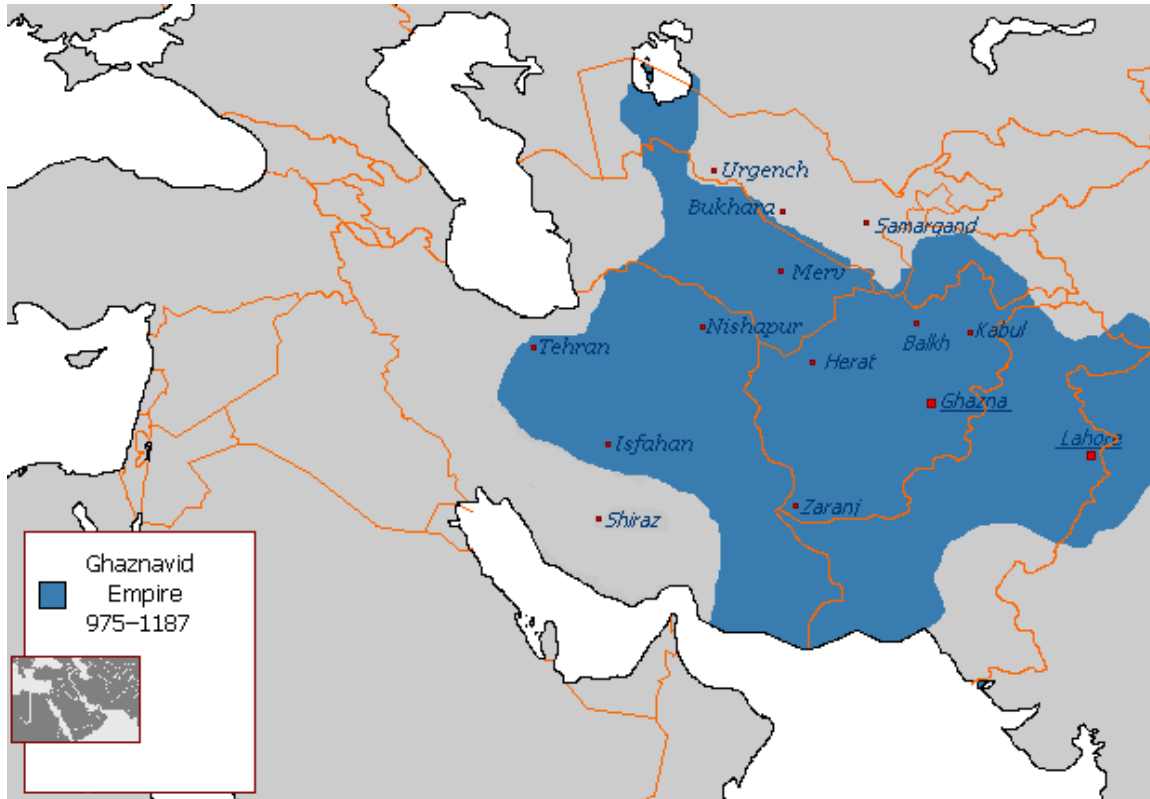
Авицинна	Бу Әли Сина, Шейх әл-Райис, Пур Сина деген аттармен де белгілі
Туылған	Б.з. 980 жылы тамызда
Туған жері	Бұхара маңындағы Афшан ауылы, Парсы (қазіргі Өзбекстан)
Ұлты	парсы (иран)
Өлмі	1037 жылдың маусымы
Өлген жері	Хамадан, Персия (нынешний Иран)
Ата-анасы	Әкесі: Абдулла, анасы: Сетаре
Үйленген	Ешқашан үйленбеген

12.3 Өмірбаяндық очерк

Авицинна 10 ғасырда Персияда (12.1 суретті қараңыз) ежелгі Бұхара қаласының сыртындағы Афшан ауылында 975-1187 жж.

Оның анасы Сетаре (парсы тіліндегі жұлдыз) Бұхара маңындағы Афшан ауылынан, ал әкесі Абдулла сол кездегі Ауғанстандағы Үлкен Хорасан провинциясындағы Балхтан болған. Жас Әли Сина білімге, ғылымға, дінге деген құштарлығын көрсетті. Алғашқы білімін туған жерінде алып, он жасында Құранды толық жаттап алған.

Әкесі Абдулла исмаилиттік (7-имам шиіт бөлімі) жақтаушы, аймақтық әулеттердің ауысуына байланысты Балхтан (қазіргі Ауғанстанның бөлігі) Бұхара уәлаятына көшіп келген. Жас Ибн Сина он төрт жасында ұстаздарын басып озуға мүмкіндік беретін тамаша интеллектуалдық қабілеттерін көрсетті [2]. Бірнеше жылдан кейін ол мұсылмандық құқық (құқық философиясының теориясы), философия және жаратылыстану ғылымдары бойынша білімін арттырды және логиканы, Евклидті және Альмеагестті (ежелгі грек 2-ші ғасырдағы грек тіліндегі математикалық және астрономиялық (*Математика синтаксисін*) зерттеді [3].

12.1-сурет Парсыдағы Махмуд Газни патшалығының картасы (975-1187 жж.) [2].

Әли Сина жас кезінде Аристотельдің метафизика жөніндегі еңбегіне қатты таң қалды. Соншалықты, ол жас діндар адам ретінде барлық жұмысты тастап, Құдайдан оны тура жолға салу үшін дұға етті. Жасөспірім кезінде ол Аристотельдің «Метафизикасын» кем дегенде 40 рет оқып, философ Фарабидің шағын кітабын (10-тарауды қараңыз) 3 дирхамға сатып алғанша өз еңбегіне әлі де күмәнданатын; ол, ақырында өз қиындықтарының шешімін тапты. Әли Синаны Фарабиге тартқан ғылым – метафизика болды [4, 5]. Ол 22 жасында әкесінен айырылды. Авициннаның 450-ге жуық жұмысы болды, 240-ы қалпына келтірілді, оның 200-і философияда, 40-ы медицинада.

Үлестері мен жетістіктері

Он алты жасында бар күш-жігерін медицина ғылымына арнап, он сегіз жасында атақты дәрігер дәрежесіне жетті. Осы уақыт ішінде оған Бұхара патшасы Нұх ибн Мансурды барлық атақты дәрігерлер үмітін үзген аурудан сауықтыру бақыты бұйырды. Бұл үлкен күш-жігері үшін патша оны марапаттағысы келді, бірақ жас дәрігер тек қана Саманидтердің жинақталған кітапханасын пайдалануға келісімін алды [4].

Әкесі қайтыс болған соң, Сина жиырма екі жасында Бұхараны тастап, Каспий теңізінің маңындағы Джуржанға қоныс аударып, логика мен астрономиядан дәріс оқиды. Мұнда ол өзінің әйгілі замандасы Райхан Бирунимен кездесті (5-тарауды қараңыз). Кейінірек ол Райға, одан кейін Хамаданға барды, онда өзінің әйгілі «Әл-Қанун фи ат-Тибб» кітабын жазды. Мұнда ол Хамадан патшасы Шамс ад-Дауланы да ауыр *коликтен* емдеген.

Хамаданнан Исфаханға көшіп, көптеген эпикалық шығармаларын аяқтады. Дегенмен, ол саяхаттауды жалғастырды және үлкен психикалық күйзеліске, сондай-ақ саяси хаосқа байланысты денсаулығына нұқсан келді. Ол өмірінің соңғы он немесе он екі жылын өзімен бірге дәрігер, жалпы әдеби және ғылыми кеңесші болған Әбу Жағфар Ала Аддауланың

қызметінде өткізді. Ол 1037 жылы маусымда қайтыс болып, Иранның Хамадан қаласында жерленген.

Авициннаның 450-ден астам жұмысы болды, бірақ олардың 240-ы ғана қалпына келтірілді. Оның ішінде философия бойынша 200, медицина бойынша 40 еңбек бар. Ол өзінің шәкірті Жузжаниге Бу-Әли Синаның ерекше өлеңінде келтірген:

«Мен үлкен болғаным сонша, мені ешбір қала ұстай алмайды», «Бірақ менің бағам соншалықты жоғары болды, сондықтан әрбір сатып алушы мені сатты».

Парсы тілінде бұл былай аударылады:

"من آنقدر بالا رفتم که هیچ شهر نمی توانست مرا نگاه دارد
لیکن قیمت من آنقدر بالا رفت که هر خریدار مرا فروخت"

Әли Сина монументалды шығармаларынан басқа математика, физика, музыка және басқа салаларға, тіпті поэзияға да үлес қосты. Ол «тоғыздан шығару» ұғымы мен қолданылуын түсіндірді. Ол бірнеше астрономиялық бақылаулар жүргізіп, аспаптық көрсеткіштердің дәлдігін арттыру үшін венирге ұқсас құрал ойлап тапты. Оның физикадағы үлесі энергияның, жылудың, жарықтың және механиканың әртүрлі формаларын, сондай-ақ күш, вакуум және шексіздік сияқты ұғымдарды зерттеуден тұрды.

Астрономия және физика. Әли Сина жас кезінде, әлі Бұхара өңірінде тұрғанда Аристотель мен Евклидтің логика, метафизика, физика туралы еңбектерін зерттеген. 13 жасында ол медицина саласын оқи бастады. Бірақ ол достарының сұрауы бойынша физика, логика, геометрия және астрономия негіздерінің, күнтізбенің арифметикалық қажеттілігінің, астрономиялық кестелердің, музыка мен метафизика негіздерінің «минималды түсіндірме» жинағын дайындауға назар аударды [4]. Ол достарының өтінішіне жауап ретінде көптеген ғылыми тұжырымдамаларға шолу болған еңбегін «*Нежат*» деп атады.

Оның ғылыми жаңалықтары мен еңбектерінің негізгі бөліктері Исфаханда өткізген 15 жыл ішінде жасалды. Аристотельдің жұмысын қолында ұстай отырып, ол өзінің келісімдері мен келіспеушіліктерін тұжырымдай бастады және Евклид элементтері мен Птолемейдің «Алмагестінің» бұрынғы түйіндемелерін Шифа (емдеу) деп аталатын қолжазбаға қоса бастады [4]. Жолда ол Евклид геометриясын дамытты және параллакс әсерлерін қамтамасыз ету үшін Алмагестке 10 фигураны қосты [4].

Алмагест, «шамамен 150 жылы жазылған Птолемей (Александриялық Клавдий Птолемей) астрономиялық нұсқаулық шамамен 17 ғасырдың басына дейін ислам және еуропалық астрономдар үшін негізгі нұсқаулық ретінде қызмет етті. Оның бастапқы атауы *Mathematike Syntaxis* («*Математикалық реттеу*»); *Алмагест* араб тіліндегі гректің ең үлкен (мегист) сөзінің бүлінуі ретінде пайда болды. Ол шамамен 827 жылы араб тіліне, содан кейін 12 ғасырдың соңғы жартысында араб тілінен латын тіліне аударылған. Кейіннен грек мәтіні Еуропада кеңінен тарады, дегенмен араб тілінен латын тіліндегі аудармалар ықпалды болып қала берді»

Әдебиет және тіл білімі. Пур Әли Сина Ала-ад-Даула сарайында болған жұма әдеби жиналысына қатысып, әдебиет, лингвистика, философия және филология (тарих ғылымының құрылымымен айналысатын білім саласы) бойынша талқылауларға үлкен үлес қосты. Оның бұл салаға қосқан елеулі еңбектерінің ішінде «*Арабтардың тілі*» атты ғылыми еңбегі болды [4]. Оның ақыл-парасаты, білімі мен кеңесі оны соттың басты сүйіктісіне айналдырды. Әмір Хамадан оны *уәзір* (министр) етіп тағайындап, өлгенше осы қызметті атқарды.

Оның «Шифа» («Шина кітабы») кітабын энциклопедияға ең жақын деп атауға болады. Шифтің кітаптар сериясы арифметика, геометрия, метафизика, астрономия және тіпті музыка туралы төрт кітапты қамтиды. Сондай-ақ жаратылыстану ғылымдары бойынша сегіз кітап және логика бойынша тоғыз кітап болды [4]. Шифада жетіспейтін маңызды тақырып шын мәнінде медицина болды. Шын мәнінде, Бу-Әли дәуірінде математика, география, медицина, астрономия, физика, лингвистика, тарих және ғылымды қамтитын сол кездегі алғашқы энциклопедияны жасаған Әбу-Рейхан Бируни (11-тарауды қараңыз) болды. антропология. 4].

Ол математикадан астрономияға, минералдарға, денсаулық сақтау мен медицинаға дейін бірнеше жүздеген кітаптар шығарды, тіпті өлең жазумен де танымал. Дегенмен, оның ең үлкен үлесі – медицина.

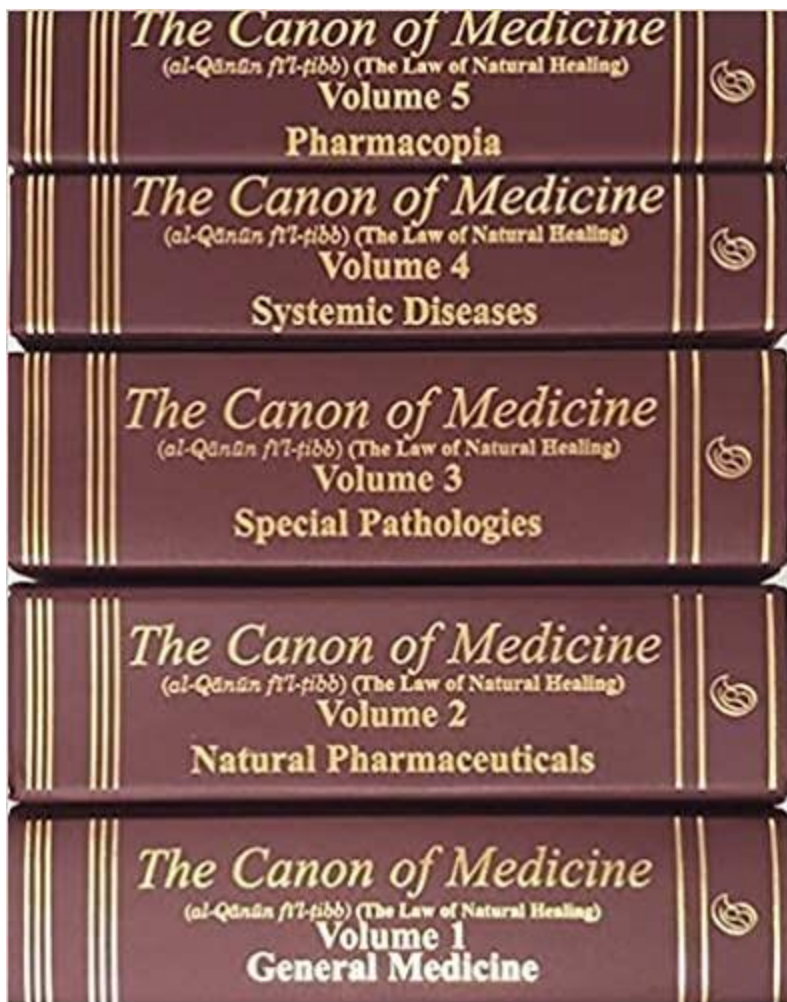
Медицина. Жоғарыда айтқанымыздай, Әли Сена 16 жасында медицинаға әуестеніп, 19 жасында дәрігерлікпен тегін айналыса бастаған. Осы жас кезінен Исфаханда тұрғанға дейін әмірлерден бастап қарапайым адамдарға дейін көптеген адамдарды емдеді. Ол бас ауруы сияқты көптеген аурулардан айығып, туберкулезбен ауыратын әйелді көптеген қантты раушан тосаптарымен емдеген, мүмкін, құрамында витаминдер көп болғандықтан шығар [4].

Ол өзінің негізгі шедеврін жасай бастады; «Канун» (Каннон), бірақ бұл уақытқа дейін ол медицина мен емдеу туралы көптеген жазбалары мен жазбаларын жоғалтып алған. Дегенмен, Зәкәрия Рази (6-тарауды қараңыз) ауруханалар мен аурулардағы терең білімі мен тәжірибесі бар дәрігер болды [4]. Дегенмен, Кэннон медицинаның жан-жақты қамтылуы ретінде орта ғасырларда жақсы қабылданды [4]. Каннон мен Шифа кітаптары Таяу Шығыста да, ортағасырлық Еуропада да латын, иврит және т.б. сияқты көптеген тілдерге аударылған. Авициннаның медициналық кітаптары мен Закария Разидің жазбалары (Батыста Разес деген атпен белгілі, 6-тарауды қараңыз) 5 ғасыр бойы медициналық білімнің негізгі көздері болды [5, 6]. Каннон көптеген жылдар бойы ортағасырлық Еуропадағы және басқа елдердегі медициналық оқу орындарындағы жалғыз оқулық болды. «Медицина каноны» он тоғыз тілге аударылған. Оның «Зеңбірек» кітабының түпнұсқа нұсқасына негізделген жаңа аудармасы араб тілінде Поур-Асаб және т.б. [7]. 12.2-суретте Авициннаның Медицина канонының барлық 5 томының фотосуреттері көрсетілген.

Зеңбірек элементтері бес бөліктен тұрады:

Канонның элементтері бес бөліктен тұрады:

- а) 1 бөлім: Адам ағзасының табиғаты, анатомиясы, физиологиясы және әртүрлі аурулардың анықтамасы.*
- б) 2-бөлім: Бұл бөлім көптеген ауруларды емдеудің қарапайым әдістерін қарастырады.*
- в) 3-бөлім: Адамның жиырма бір мүшесінің патологиясы үшінші бөлікті құрады.*
- г) 4-бөлім: Әртүрлі аурулардың белгілері мен диагностикасы Зеңбіректің төртінші бөлімінде берілген.*
- е) 5-бөлім. Бесінші және соңғы бөлім дәрілік заттарға, дәрілік заттарға және фармакопегяға арналған – құрама дәрілерді дайындауға көмектесетін нұсқаулық [4]*

12.2-сурет Авициннаның «Медицина зеңбіректерінің» бес томы, қазір қол жетімді.

Бұл 5 бөлік Аристотельден бастау алса да, оларды медицина үшін ресми логикалық жағдайға және шеңберге қойған Авицинна болды [5]. Ол стоматологиялық аурулардан менингитке дейін, туберкулездің инфекциядан болатынын түсінуге дейін, құтыру, сүт безі қатерлі ісігі, ісік және гидроцеле немесе дене қуысында сұйықтықтың жиналуына дейін дене ауруларының көптеген себептері мен салдарын қарастырды [5]. Ол көптеген жағдайларда қателесетін болса да, ол 21 ғасырда әлі де жарамды кейбір жағдайлар туралы дұрыс айтты [5].

Пур Әли Сина сыртқы тітіркендіргіштерге байланысты импульс жиілігі арқылы психологиялық бұзылулардан хабардар болды. Белгісіз дертке шалдыққан жас жігіттің Әли Синаға емделуге келгені туралы әңгіме болды. Медицина магистрі жас жігіттің тамыр соғу жиілігін сезінген сайын бірнеше орынды, жағдайды және көңіл күйді айтып берді. Ол жас жігіттің белгілі бір қаладағы әйелге ғашық болғаны туралы қорытынды жасады. Ол жігітке сол жаққа барып, оған үйленуге нұсқау берді. Жас жігіт осылайша емделді [5].

NASA сонымен қатар Авициннаны оның атына Ай кратеріне атау беру арқылы құрмет көрсетті (12.3-суретті қараңыз).

12.3- сурет. Ай кратері Авиценна [<https://en.wikipedia.org/wiki/Avicenna> (кратер)].

Қолданылған әдебиет

[1] <http://www.thefamouspeople.com/profiles/avicenna-4127.php>

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=map+of+Persia+during+Mahmoud+Ghaznavi&rlz=1C2CHNQ_enUS560US571&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiO192l_oTUAhUo94MKHWIGAkQQsAQILw&biw=1366&bih=662&dpr=1#imgrc=AiDjdfBACQwKM

[3] <https://en.wikipedia.org/wiki/Almagest>

[4] L. E. Goodman, Avicenna, Cornell University Press, Sage House, Ithaca, NY, 2006.

[5] M. H. Morgan, Lost History, National Geographic, Washington, DC, 2007, p. 191.

[6] A. R. Haghghat, "The Iranian Part in the History of World Civilization," Koomesh Publishers, Tehran, Iran (in Persian), 1999 (ISBN: 978-964-9198-8-5).

[7] M. Abu-Asab, H. Amri, and M. S. Micozzi, "Avicenna's Medicine," Healing Arts Press, Rochester, VT, USA, 2013.

13-тарау Баба Тахер (ақын)

13.1 Кіріспе

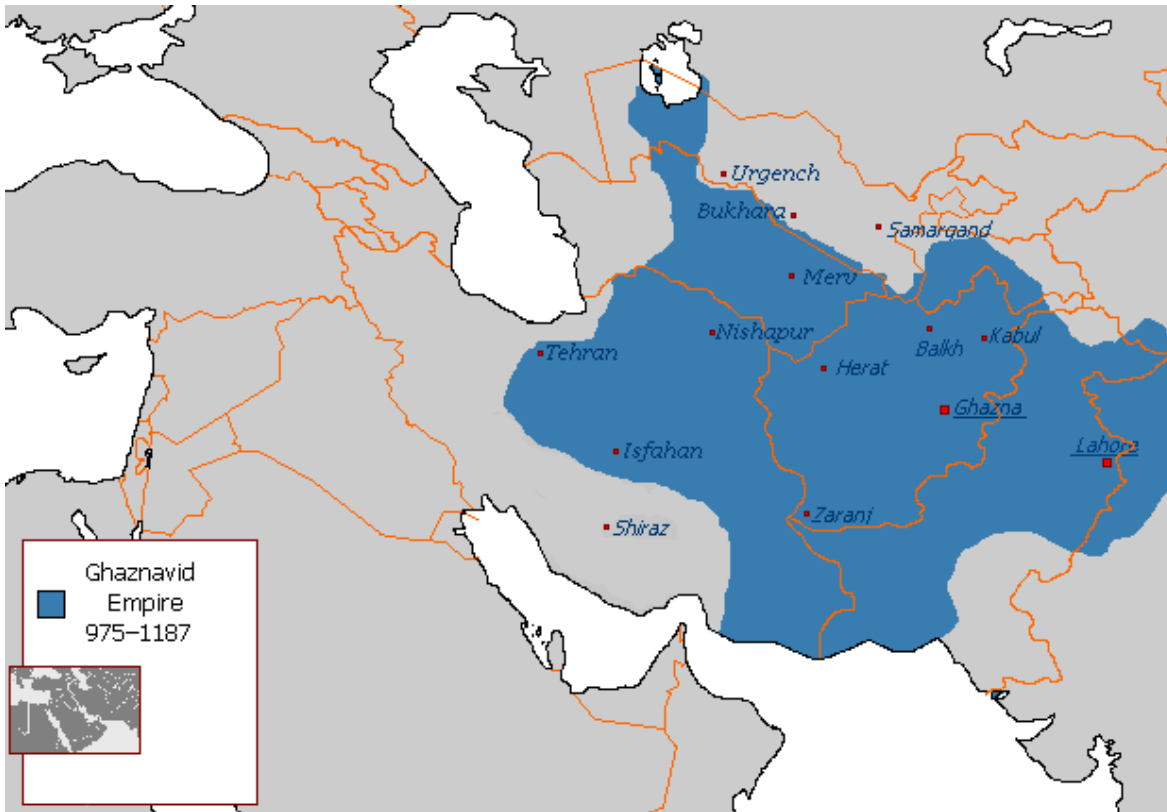
Бұл тарауда б.з. 10-11 ғасырларының ұлы ақыны Баба Тахердің қысқаша өмірі мен әдеби еңбектері берілген. Ол лури және күрд парсы әдебиетінің ең танымал ақындарының бірі. Өлеңдері кейінгі өмірінде музыкаға айналды.

13.2 Баба Тахер туралы фактілер [1]

Баба Тахер	Баба Тахер-е Орян (жалаңаш) деген атпен белгілі
Туылған	10 ғасырда дүниеге келген
Туған жері	Хамадан, Иран
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	1019 ж. – 11 ғ
Өлген жері	Хамадан, Иран

13.3 Өмірбаяндық очерк

Баба Тахер лури және күрд парсы әдебиетінің ең құрметті ертедегі ақындарының бірі ретінде белгілі. Оның өмірі туралы аз мәлімет бар. Ол күрд лури отбасында дүниеге келген және Иранның Хамадан облысының орталығы Хамадан қаласында тұрған. Ол Баба Тахер-е Ориан (жалаңаш) деген атпен белгілі болған, бұл оның кезбе дервиш болуы мүмкін екенін болжайды. Аңыз бойынша, сауатсыз ағаш өңдеуші ақын діни мектепте дәріс оқып, оны курстастары қарсы алмаған. Оның туған және қайтыс болған күндері белгісіз. Бір дереккөз оның 1019 жылы қайтыс болғанын көрсетеді. Егер бұл рас болса, онда Баба Тахир Фирдоуси (9-тарау) мен Авиценнаның (12-тарау) замандасы және Омар Хайямның тікелей ізашары (15-тарау) болар еді. Басқа дереккөз оның 1000-1055 жылдар аралығында өмір сүргенін айтады, бұл екіталай. Баба Тахир жетпіс бес жыл өмір сүрген деседі. Жұмысы 1206 жылы аяқталған Равандиден шыққан Рахат ас-содур Баба Тахир мен селжұқ жаулап алушы Туғрилдің кездесуін сипаттайды [3]. Баба Тахир 10 ғасырда өмір сүрген кезеңде әдебиет пен өнердің дамуы мен өсуінде үлкен өзгерістер орын алды. Парсы елінде ортағасырлық суретшілер мен ақындар өте құрметтеліп, бағаланып, өз ойларын еркін жеткізуге құқылы болды. Л.П.Элвелл-Саттонның айтуынша: «Оны парсы әдебиетіндегі сопылық махаббаттың алғашқы ұлы ақыны деп атауға болады. Соңғы екі онжылдықта оның до-байтылары (поэзиясы) жиі музыкаға қосылды».

13.1-сурет 10–12 ғасырлардағы Ғазнауилердің Парсы империясының картасы [2].

13.4 Поэзия және жазбалар

«Бүкіл Иранда Баба Тахирдің өлеңдері сетар, үш ішекті виол немесе лютаның сүйемелдеуімен күні бүгінге дейін айтылады. Бұл поэзия стилі пахлавиат ретінде белгілі және ол өте көне. Баба Тахир төрттіктері философиялық емес, ғашықтық және мистикалық мағынаға ие. Баба Тахирдің көптеген өлеңдері парсы төрттіктерінің бір түрі болып табылатын до-байти стилінде, кейбір ғалымдар оны орта парсы өлеңдеріне жақындық бар деп санайды» [1].

Оның жазбаларының ішінде: «Оған тиесілі *«Калемат-е қасар»* атты еңбек, араб тіліндегі 400-ге жуық афоризмдер жинағы, түсініктемелердің тақырыбы болған, оның бірі Айн-эл-Қозат Хамадани деген болжамы бар. Баба Тахирдің білімді гнозиспен байланыстыруы осындай сөзге мысал бола алады: «Білім – ілімге жол сілтеуші, ал гнозиске келгенде білімнің көрінісі жойылып, білімнің гнозиске қозғалыстары ғана қалады»; «білім – гнозистің тәжі, ал гнозис – білімнің тәжі»; «Кімде-кім Алланың жазғанына куә болса, ол қозғалыссыз және күшсіз қалады» [1].

13.5 Қабір

Баба Тахер шамамен 1019 жылы қайтыс болды және сол кезде ескі кесенеге жерленді, бірақ 1970 жылы оған жаңа кесене салынды. 13.2-суретте Баба Тахердің ескі және жаңа кесенелері көрсетілген.

13.2-сурет. Баба Тахер мазары, Хамадан, Иран.
Ескі және Жаңа кесенелер көрсетілген [1].

Қолданылған әдебиет

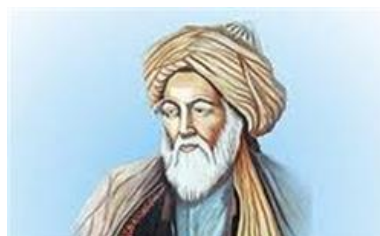
[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Baba_Tahir

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=map+of+Persia+during+Mahmoud+Ghaznavi&rlz=1C2CHNQ_enUS560US571&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiO192l_oTUAhUo94MKHWIGAkQQsAQILw&biw=1366&bih=662&dpr=1#imgrc=AiDjddFBACQwKM

[3] <https://en.wikipedia.org/wiki/Tughril>

14-тарау Насир Хосров (ғалым және ақын)

14.1 Кіріспе

Бұл тарауда 11 ғасырдағы ұлы ғалым және парсыдан шыққан ақын Насир Хосровтың өмірі мен әдеби еңбектерінің қысқаша тарихы берілген. Ол сол кезде бүгінгі Өзбекстанның, Тәжікстанның, Пәкістанның, Ауғанстанның бөліктерін және қазір Иранның екі Хорасан провинциясын қамтитын Үлкен Хорасан провинциясында (14.1-суретті қараңыз) дүниеге келген.

14.2 Насир Хосров туралы деректер [1]

Насир Хосров	Моин Хамид ад-Дин Насир ибн Хосрув әл-Кубадияни деген атпен де белгілі.
Туылған	28 тамыз 1004 жыл
Туған жері	Кабодиён, Үлкен Хорасан (қазір Тәжікстанда)
Ұлты	парсы
Өлімі	1088
Өлген жері	Ямган, Үлкен Хорасан (қазіргі Ауғанстанның Бадахшан провинциясында)
Негізгі шығармалары	«Сафарнама», «Уадж-и-дин», «Заад әл-Мусафирин», «Садатнама», «Равшана-и-нама», сопылық поэзияның негізгі шығармалары.

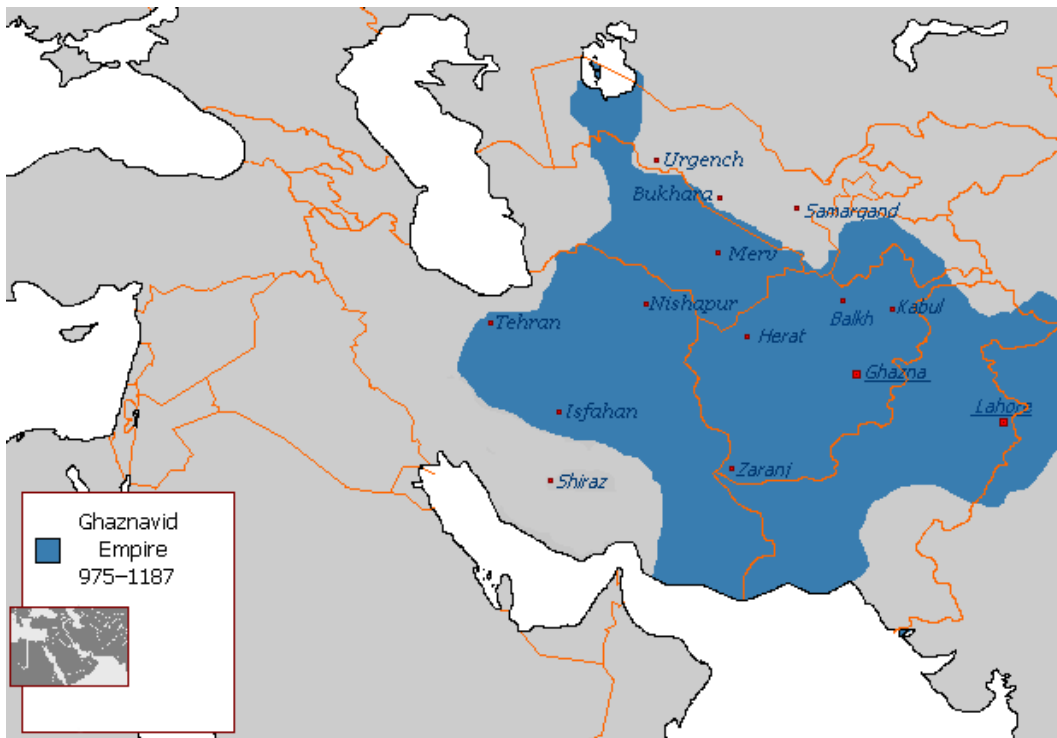
14.3 Өмірбаяндық очерк

«Насир Хосров (1004 - 1088 жж.) - парсы ақыны, философы, исмаилиттік ғалым, саяхатшы және парсы әдебиетінің ең ірі жазушыларының бірі. Ол қазіргі Тәжікстан жеріндегі ежелгі Ұлы Иранның Хорасан провинциясындағы Бактриядағы Кабадионда (Кабадиян) ауылында дүниеге келіп, қазіргі Ауғанстандағы Ямаганда қайтыс болған» [1]. Ол парсы әдебиетінің ең ұлы ақын-жазушыларының бірі болып саналады. “Сапарнама”, оның саяхаттары туралы баяндауы - оның ең танымал жұмысы және бүгінгі күнге дейін Иранда оқуды қажет етеді.

«Ол жаратылыстану, медицина, математика, астрономия мен астрология салаларын, грек философиясын және әл-Кинди, әл-Фараби және Ибн Синаның еңбектерін және Құранның тәпсірінде жақсы меңгерген. Ол сонымен қатар араб, түрік, грек, Үндістан мен Синдтің жергілікті тілдерін, тіпті иврит тілін де үйренді; және Мултан мен Лахорда, сондай-ақ Фердоусидің қамқоршысы Сұлтан Махмұд тұсындағы Ғазнауилердің керемет сарайында болды. Кейінірек ол өзінің тұрғылықты жері ретінде Мервті таңдап, ондағы үй мен бақшаның иесі болды [1].

14.1-сурет. Парсыдағы Үлкен Хорасанның картасы, 11 ғ. [2].

14.2-сурет Парсыдағы Ғазнауилер империясының 10-12 ғасырларындағы карта [3].

14.4 Ғылыми поэтикалық шығармалар

Математикада,

«Насир Хосров в математика туралы кітап жазды, ол қазір жоғалып кетті. Ол өзінің басқа еңбегінде былай дейді: “*Бүкіл Хорасан мен шығыс елдерінде мен сияқты осы мәселелердің шешімімен айналысатын бірде-бір ғалымды таба алмадым*”. Бірақ ол ешқашан көре алмайтын оқырмандар «әлі келе жатқандар, алдағы уақытта келеді» үшін өзіне тапсырма алуды сезінді [1].

Поэзияда,

«Оның «*Дуана*» лирикалық өлеңдердің көпшілігі қызметтен шыққан кезінде жазылған және олардың негізгі тақырыптары - Әлиді, оның ұрпақтарын және әсіресе әл-Мустансирді жігерлі мадақтау, сонымен қатар оны өз үйінен қудалаған Хорасан мен оның билеушілеріне қарсы жалынды наразылықтар. Ол сондай-ақ оның Юмганның тыныш жалғыздығына үлкен қанағаттанғанын және өзінің бұрынғы әріптестерінің жек көретінін және өмірдің даңқты бәсекесіне қатысудан шеттетілгенін көргенде оның тағы да мұңайғанын зерттейді. Үміт пен үмітсіздіктің осы ауыспалы жарқырауы арқылы әлемнің айла-амалдары мен опасыздықтарына, жердегі барлық сән-салтанат пен ұлылықтың бос әурелігіне, адамдардың ақымақтығы мен әділетсіздігіне, екіжүзділікке, жеңілтектікке, әсіресе зайырлы қоғам мен князьдік соттардың азғындығына қарсы адамгершілік сабақтары мен салтанатты ескертулер бар» [1].

Саяхатта,

«Сафарнама» («Саяхат кітабы») оның ең танымал шығармасы. Жеті жылда ондаған қалаларды аралаған (б.з. 1046 ж., 6 Наурыз – 1052 ж., 23 Қазан) және оларды егжей-тегжейлі сипаттап, колледждер, керуен сарайлар, мешіттер, ғалымдар, патшалар, жұртшылық, халық, қала алаңы туралы толық мәлімет береді. қала және, әрине, оның қызықты естеліктері. 1000 жыл өтсе де оның *Сафарнамасын* парсы тілдес халық әлі де оқиды» [1].

14.3-суретте оның қазіргі Тәжікстандағы үйінен Меккеге, Мысырға, қазіргі Түркияның бір бөлігіне және қазіргі Иранның солтүстік бөлігі арқылы бүгінгі Ауғанстанға қайтып оралған жолы көрсетілген. Ол Ауғанстанның Бадахшан провинциясында қайтыс болды. 14.4-суретте Насыр-Хосроу қабірі көрсетілген.

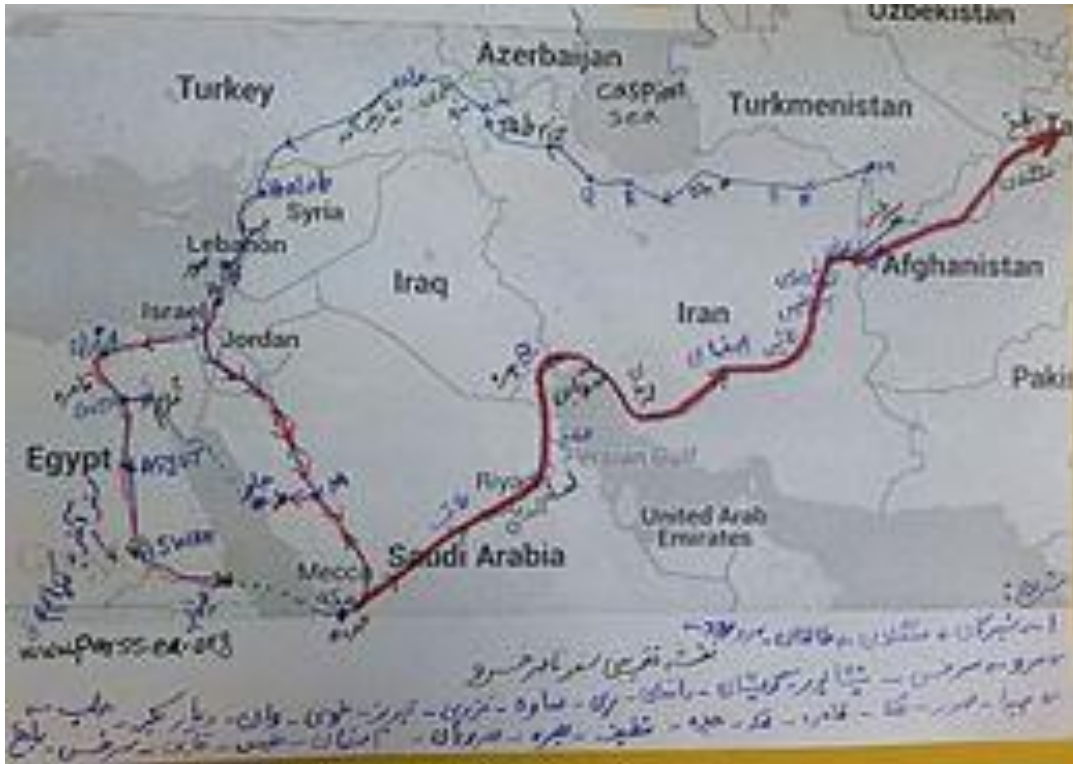
Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Nasir_Khusraw

[2] [Map of Greater Khorasan:](#)

https://www.google.com/search?q=map+of+greater+Khorasan+of+Persia&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=4n25SKLQxK88SM%253A%252CcL2whz6BMwXMvM%252C_&usg=AI4_-kRORQgmU_NdI5xIu9qANV9tldgw&sa=X&ved=2ahUKEwjx5m82-XdAhUDnq0KHXr0ARMO9QEwAnoECAEQBg#imgsrc=4n25SKLQxK88SM:

[3] <https://the.ismaili/our-culture/nasir-khusraw%E2%80%99s-safar-nama-brought-life-digitally-iis-volunteers>

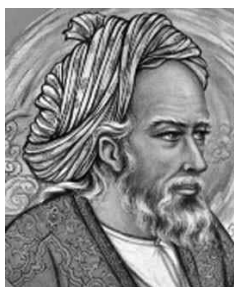

Сурет 14.3 Насир Хосровтың Үлкен Хорасаннан және оған дейінгі саяхат жолы 11 ғасырда Парсыда [3].

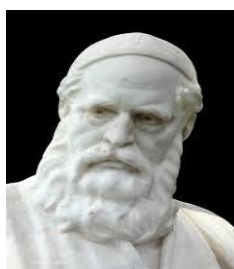
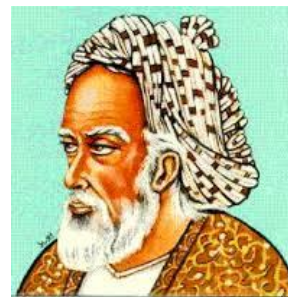

14.4-сурет Ауғанстандағы Насир-Хосров бейіті.

15-тарау Хайям (ғалым және ақын)

Умар Хайям - Omar Khayyam

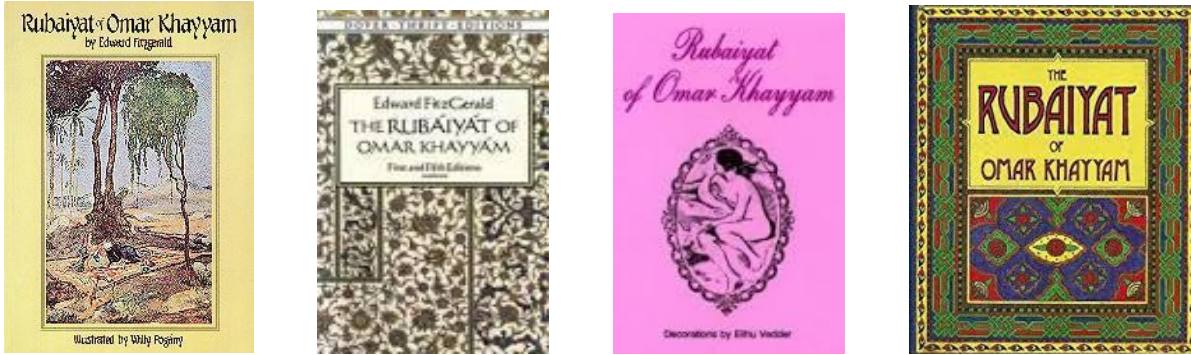

15.1 Кіріспе

Бұл тарауда 11-12 ғасырлардағы математик, астроном, астролог, дәрігер және ақын болған тағы бір тамаша парсы ғалымының өмір тарихы мен ғылыми еңбектері берілген. Оның толық аты-жөні Гияс ад-Дин Абу'л-Фатх Омар ибн Ибрахим ан-Нишапури әл-Хаями. Араб тілінде шатыр жасаушы деген мағынаны білдіретін Хайямды әкесінің кәсібі дейді. Хайям ғылым мен әдебиетте данышпан болды. Батыс оны негізінен ақын ретінде біледі, Омар Хайямның «Рубайаты» деген атпен белгілі ағылшын Эдвард Фицджеральдтың (31 наурыз 1809 - 14 маусым 1883) поэтикалық шығармаларының 11 ғасырдағы аудармасының арқасында. ФицДжеральдтың [1] аудармасында көптеген кемшіліктер бар, содан кейін 20 ғасырда кем дегенде он жеті басқа аударма (ағылшын тіліне) және жиырма жеті басқа тілдерге (ағылшын немесе парсы-фарси тілдерінде емес). 15.1-суретте рубайат аудармаларының көптеген нұсқаларының мұқабалары көрсетілген.

15.2 Хайям туралы деректер [2, 3]

Хайям	Омар Хайям, Киван Найшапури
Туылған	1048 ж., 18 мамыр
Туған жері	Нишабур, Парсы (қазіргі Иран, Хорасан провинциясында)
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	1131 ж., 4 желтоқсан
Өлген жері	Нишабур, Парсы (қазіргі Иран, Хорасан провинциясында)
Ата-ана	Әкесі: Ибрахим

15.1-сурет Омар Хайямның «Рубайатының» көптеген аудармаларының мұқабалары [2, 3].

15.3 Өмірбаяндық очерк

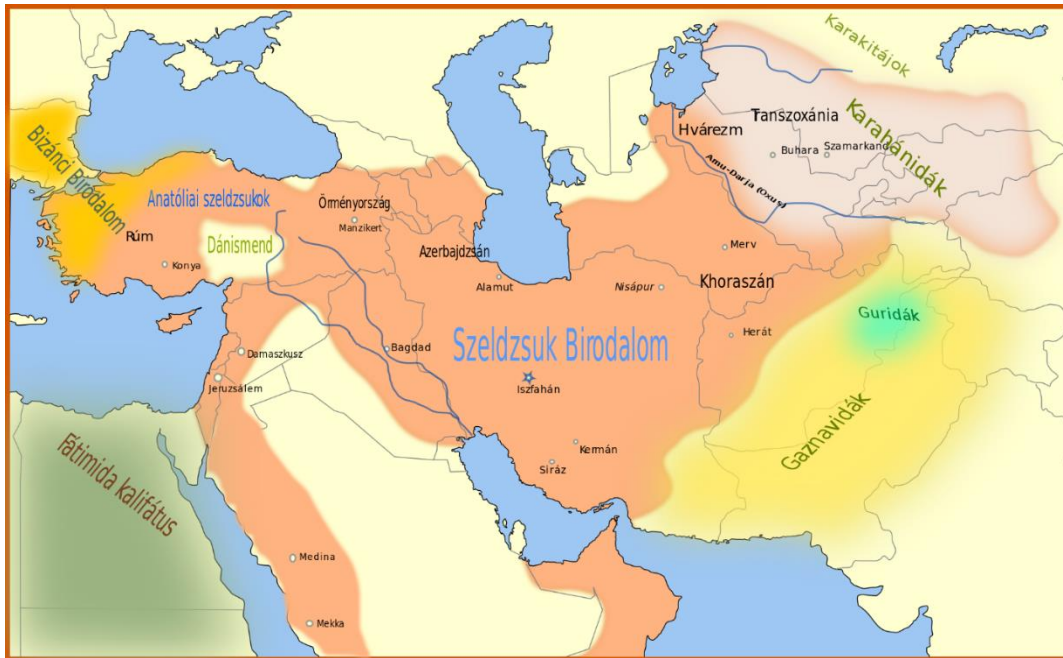
Омар Хайям 1048 жылы 18 мамырда Иранның Нишабур қаласында (қазіргі Хорасан провинциясында) дүниеге келген [2]. Парсы ол кезде Селжук әулетінің билігінде болды. Селжүктер — империясының құрамына Месопотамия, Сирия, Палестина және Иранның көп бөлігі кіретін Оңтүстік-Батыс Азияға басып кірген түркі тайпалары [3]. Сол кездегі Парсы картасы 15.2 [4] суретте көрсетілген. Оның туған жері ол кезде Ұлы Жібек жолының жүк тиеу станциясы болған. Ол кезде Нишабур көгілдір кеніштері бар ірі сауда қаласы болды және экономикалық өсу жағынан Бағдад пен Каирмен бәсекелес болды [1]. Алайда шатыр жасаушы Хайямның әкесі бай болмағандықтан, әсіресе әкесі қайтыс болғаннан кейін отбасын асырау қиынға соқты. Алғашқы жылдары Мұхаммед Мансури оның тәлімгері болса, кейін Хорасан провинциясының белгілі ұстазы оны өзгертті. Ол күндіз алгебра мен геометриядан сабақ беріп, бос уақытында I Малек шахтың кеңесшісі болып, түнде қараңғы аспан кезінде жұлдыздарға қарады [5]. Кейінірек ол Балх қаласына (қазіргі Ауғанстандағы Зороастрдың туған жері) барып, көп ұзамай Тимуридтер әулетінің аймақтық билеушілерінің бірі, ғалым, математик және астроном болған Ұлықбектің (26 тарауды қараңыз) шақыруымен Самарқандқа (қазіргі Өзбекстанда) барды. Самарқандта ол *«Музыканың математикалық құрылымы туралы»* немесе *«Шахрх-и мин Китаб әл-Музыка»* [2] кітабын жазды. Ол ғасырларда музыка өнер емес, математиканың бір бөлігі болып саналды.

Ол 1131 жылы 4 желтоқсанда қайтыс болды және туған жері Нишабурда, Иранда жерленген (15.2 суретті қараңыз).

15.4 Үлестер мен жетістіктер

Математика

Хорезмидің алгебра жөніндегі еңбегінен шабыттанған Хайям алгебра мәселелерімен айналысты. Ол 1077 жылы *«Алгебрадағы есептерді көрсету туралы трактат»* деп аталатын тақырып бойынша кітап шығарды. Ол кейінірек еуропалық институттарға еніп кеткен алгебра принциптерін бөліп көрсетті. Бұл кітапта ол биномиялық коэффициенттердің үшбұрышты массивімен жұмыс жасай отырып, Паскаль үшбұрышының негізін қалады [5]. Сол жылы ол араб тілінде: *«Шарх ма ашқала мин мусадарат кітаб уклидис»* немесе ағылшын тілінде *«Евклид постулаттарындағы қиындықтарды түсіндіру»* деп аталатын тағы бір кітапты аяқтады. Бұл кітапта ол евклидтік емес геометрияны енгізді, бұл міндетті түрде Хайямның бастапқы ниетінің бөлігі емес еді. [6].

15.2-сурет. Селжүктер әулеті кезіндегі Парсы картасы (11 ғ.) [4].

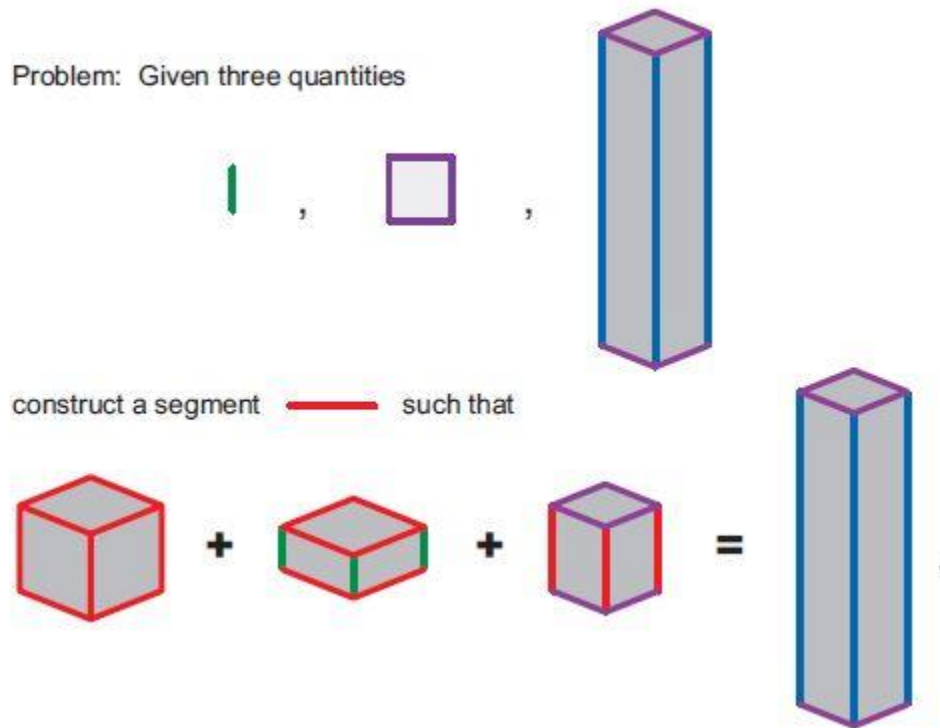
15.3-сурет. Иранның Нишабур қаласындағы Омар Хайям кесенесі [6].

Хайям, негізінен, математика мен астрономияға қосқан үлесі арқасында әлемдегі ең үздік 100 математиктің қатарына кіретін «*Рубайят*» өлеңдер жинағымен танымал [7]. Ал *рубайяттарға* келетін болсақ, барлық төрттіктердің шынымен Омар Хайямға тиесілі екендігіне қатысты белгісіздік бар. Оның математикалық үлестеріне келетін болсақ, оның Хорезмидің алгебра мәселелеріне қатысты геометриялық тәсілдерінен хабардар болғаны белгісіз. Дегенмен, оның кубтық теңдеулер жөніндегі жұмысы «*Евклидтің элементтері*» және «*Аполлоний коники*» кітаптарымен байланысты [11]. Кент пен Мураки [11] Оливер Байреннің [12] негізгі еңбегінде кубтық теңдеулерді шешуге арналған Хайям түбірлерінің егжей-тегжейлі тарихи есебін берді. Евклидтің Элементтер негізіндегі Байренді

жарықтандыруы Евклид пен Аполлоний жұмыстары мен Хайямның кубтық теңдеулері арасында көпір орнатты [11].

Біз $x^3 + ax^2 + bx = c$ түріндегі текше теңдеуді қарастырайық, мұндағы a , b және c оң тұрақты коэффициенттер. 15.4-суретте Байрен бейнелеген Хайям текше мәселесі көрсетілген. Осылайша, x^3 , x^2 және x сәйкесінше текшемен, шаршымен және сызықпен берілген.

Geometric Statement of a Cubic Equation

15.4-сурет. Байрен стилінде сипатталған Хайямның кубтық теңдеу есебі [11].

Жоғарыда айтылғандай, Хайям кезіндегі бұл теңдеудің әрбір мүшесі текшемен берілген. 15.4-суреттегі масштабтау куб теңдеуіне негізделген:

$$x^3 + (8/16)x^2 + (9/16)x = 33/16.$$

$x = 1$ [11] үшін. Кент пен Мураки [11] Хайямның кубын 15.3-суреттегідей жасыл, күлгін және көк сызықтармен сипаттады. 15.4-суретте Хайямның куб теңдеуінің шешімін Берн үлгісіндегі дәлелдеу келтірілген [11]. Дәлелдеу диаметрі көк-жасыл жарты шеңбер салудан басталады. Әрі қарай диаметрдің көк ұшы бойымен тік бұрышты гиперболаның асимптоттарын табу арқылы [11]. Бұл көрсеткіш Хайямның дәлелі болып саналады. Толық мәліметтер қайтадан 15.4 [11] суретте көрсетілген.

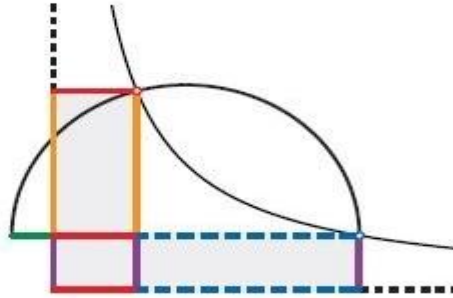
Хайямның кубтық теңдеудің геометриялық шешімін Байреннің нақтылаулары 19 ғасырда жасалғандықтан, жеңілдетуге болады.

Хайям $x^2 = y$ параболасын, радиусы $r = 1$ шеңберді (15.6-суретті қараңыз) және шеңбер мен параболаның қиылысуы арқылы өтетін тік сызықты тұрғызды. Теңдеудің шешімі – басынан

Хайям

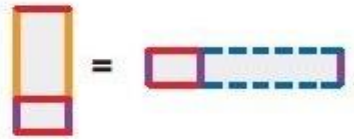
бастап x осінің қиылысына дейінгі көлденең сызықтың кесіндісі және тік түзудің [10]. Бұл жағдайда шешім $x = 1$ болады.

- 1) From each of \circ and \circ , draw the rectangles formed with the asymptotes,

with = .

- 2) By the equal area lemma for the hyperbola,

Subtract common area , so that

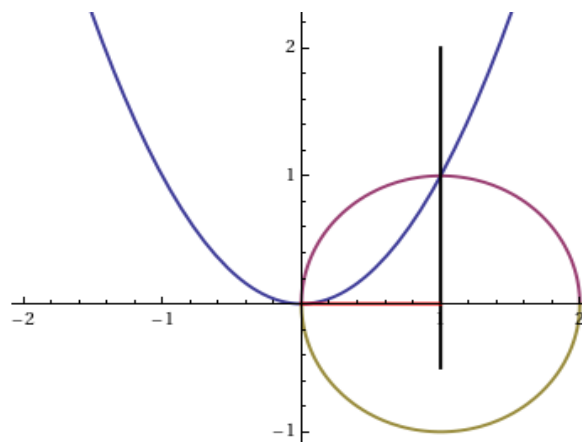

- 3) Restate the equality of areas in terms of ratios of segments,

$$\text{purple segment} : \text{red segment} = \text{yellow segment} : \text{blue dashed segment}$$

15.5-сурет. Хайямның кубтық теңдеу шешімін дәлелдеу.

Мысалы: Шешімі $x^3 + x = 2$

15.6-сурет Хайямның $x^3 + x = 2$ кубтық теңдеуін шешуі [2].

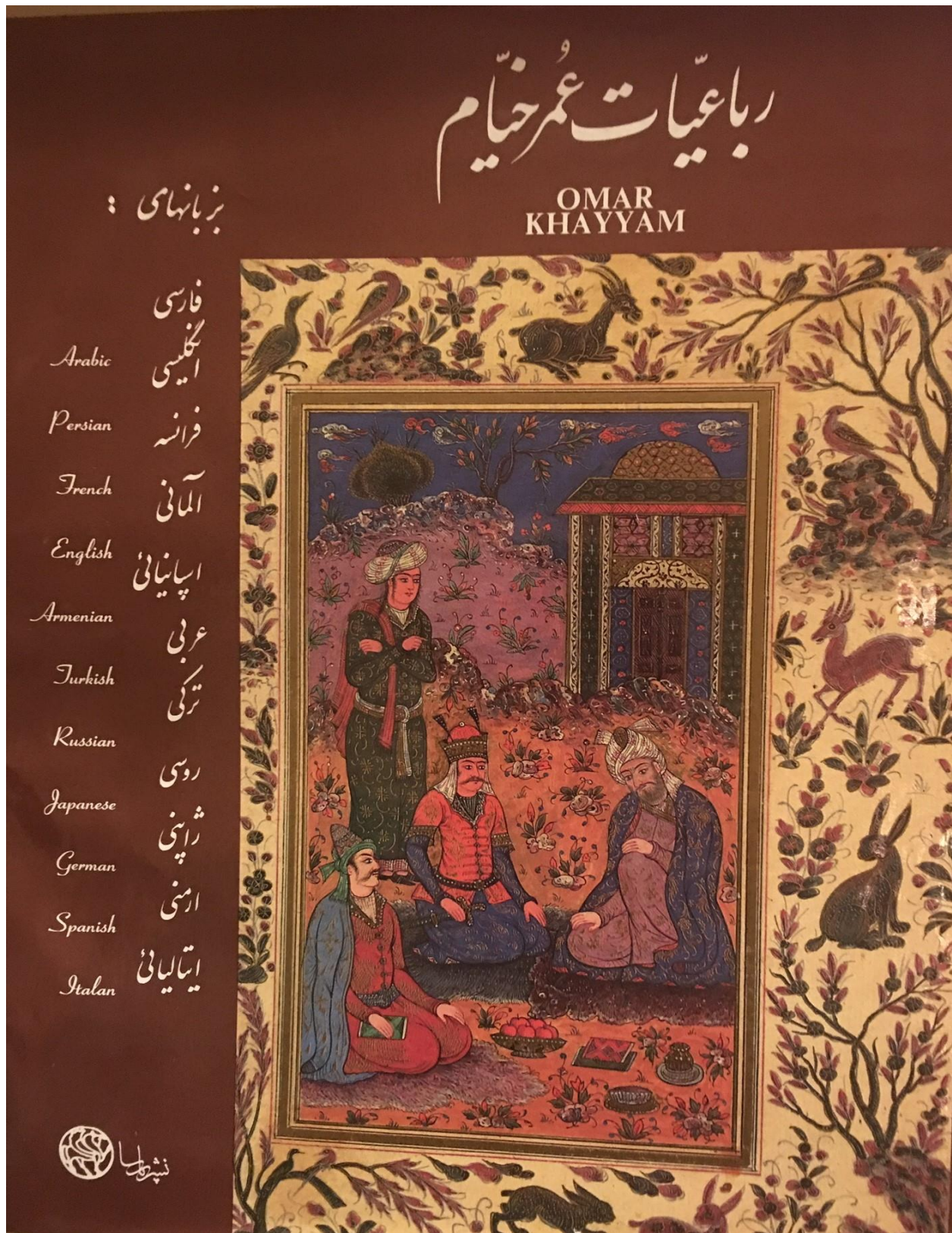
Рубайат

Жоғарыда айтылғандай, Фицджеральд аудармасының алғашқы нұсқауы Хайям рубаяты біздің дәуіріміздің 1859 жылы алғаш рет аударылған болатын. Кітап Лондондағы кейбір кітап дүкендерінде сатылымға шыққан және бір пенс бағасына да сатып алынбаған. Бір күні Лондон газетінің редакторы оны дүкеннің алдынан алып, бірнеше үзінді оқып берді. Ол ішке кіріп, тағы бірнеше сатып алып, оларды әдебиет пен поэзияның негізгі ағылшындарына жіберді. Осы оқиғадан кейін сатылымдар шарықтап өсіп, Фицджеральд аудармасының 17 нұсқасына дейін басып шығарылды.

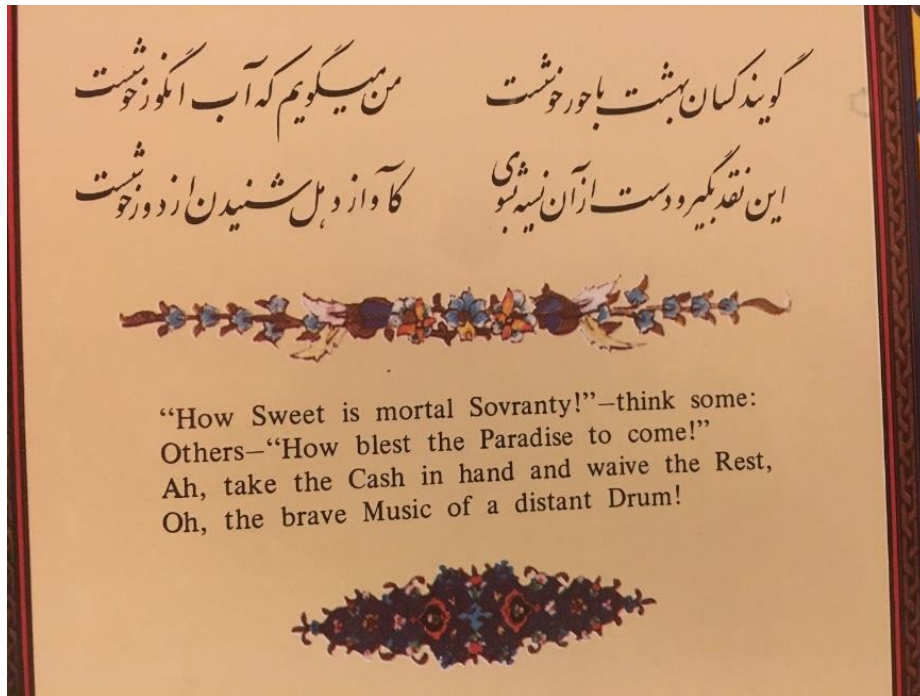
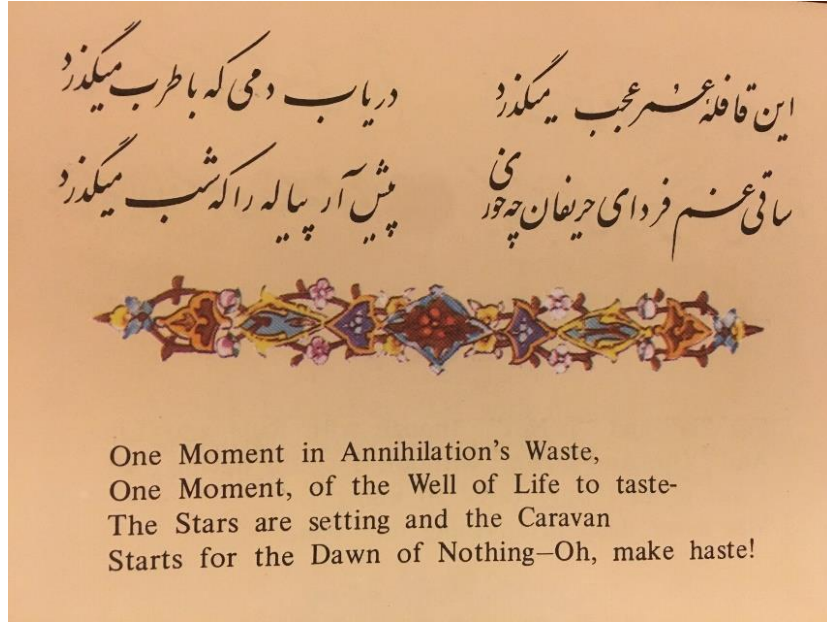
Рубайаттағы негізгі ой адамзаттың жер бетіндегі уақытын қуаныш пен мейірімге толы болуы үшін, оны шарап ішумен салыстырған. Төменде оның 11 тілдегі рубайатының парсы тілінде басылған нұсқасынан алынған парсы және ағылшын тілдеріндегі 4 жол өлеңдері берілген [9]. 15.7-суретте осы рубаиаттың мұқабасы көрсетілген.

Хайямның астрономиялық еңбегі: Джалали күнтізбесі

Селжүк сұлтаны Жалал – парсы ад-Дин Мәлік шахы жыл бойына ұйымдасқан күнтізбе болмағандықтан, жыл бойы салық жиналмайтындығына ренжіген 11 ғасырдың ортасы еді. Кейбір жылдары жаңа жылдың қашан басталатынын анық білуге байланысты жинақ жоқ. Ол Омар Хайям басқарған сол кездегі жетекші астрономдар жиналысына астана Исфаханның (қазіргі Иранның ортасы) обсерваториясына келуге бұйрық берді. Хайям бастаған топ түнде аспанды бақылап, Күнге қатысты жер мен жұлдыздардың қозғалысын бақылап отырды. Олар күн санап, жұлдыздардың 30 немесе 31 күнде шоғыр болып қозғалатынын анықтады. Хайямның командасы Зодиактардың қозғалысын әр 30-31 күн сайын бақылап отырды, бұл оларға жылдың 12 айын анықтауға мүмкіндік берді. Топ өз жұмысын 8 жыл ішінде 1079 жылы 15 наурызда парсы Жаңа жылы Наурыздан бір апта бұрын аяқтады [10]. Оның күнтізбелік жылдың есептік ұзақтығы 365,2429858156 болды. 15.1-кестеде Хайямның бір жылдағы күндер санын оның уақытынан кейінгі күндермен салыстырғандағы есебі көрсетілген. Күрделі есептеуіш қуаты мен заманауи құралдары жоқ Хайямның жұмысы 10 ғасырдан кейін таң қалдырарлықтай дәл екені анық.

15.7-сурет. 1994 Рубайат мұқабасы Тегеранда, Иранда басылды.

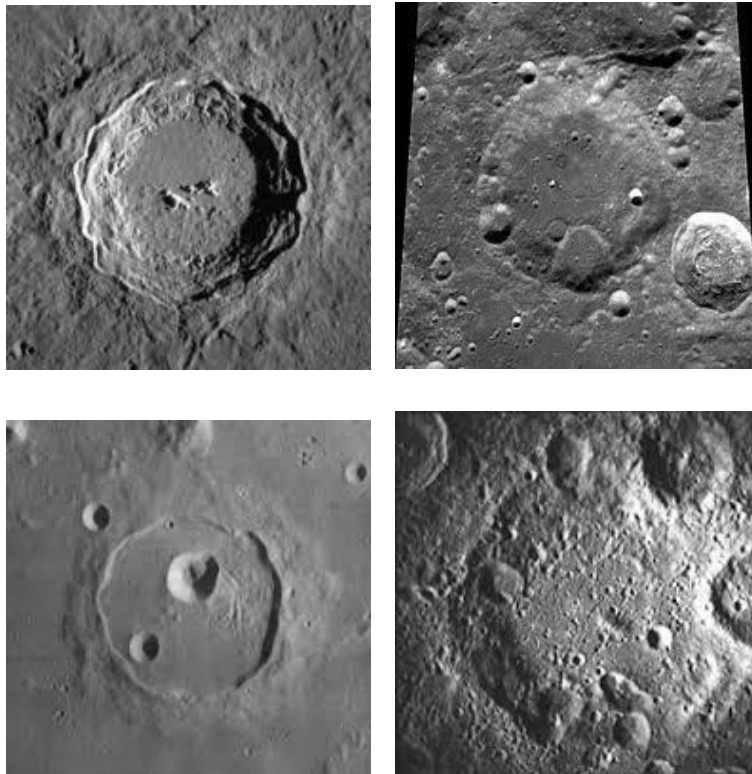

15.8-сурет 15.6-суреттегі жуырдағы рубаиаттан төрт жолды өлең.

15.1-кесте. Хайям күнтізбесінің есебін тағы үшеумен салыстыру [8].

Күнтізбе/Жыл ұзақтығы	Ұзындығы
Тропикалық жыл	365,242190 күн (қазіргі стандарттар бойынша)
Жалали күнтізбесі	365.24219858156 күн (Омар Хайям)
Григориан күнтізбесі	365.2425
Юстинианның күнтізбесі	365.245

NASA Омар Хайямды астрономиялық үлесі үшін марапаттады. 15.9-суретте АҚШ-тағы NASA Омар Хайям атындағы ай кратері көрсетілген.

15.9-сурет АҚШ-тағы NASA Омар Хайям атындағы ай кратері. [14]

Қолданылған әдебиет

[1] M. H. Morgan, Lost History, National Geographic, Washington, DC, 2007, pp. 107-115.

[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Omar_Khayyam

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Rubaiyat_of_Omar_Khayyam

[3] <http://www-history.mcs.st-and.ac.uk/Biographies/Khayyam.html>

[4] Map:

https://www.google.com/search?q=map+of+seljuk+dynasty&tbm=isch&imgil=zLi9F44Yxpo4LM%253A%253BudfSF3KO2r7C8M%253Bhttps%25253A%25252F%25252Fen.wikipedia.org%25252Fwiki%25252Fseljuk_Empire&source=iu&pf=m&fir=zLi9F44Yxpo4LM%253A%252CudfSF3KO2r7C8M%252C_&usg=__3tUELyLHH3EzD3nh0Po0G93zL40%3D&biw=1265&bih=586&ved=0ahUKEwi9sZ_ooJHVAhXrsVQKHaiiACKQyjcILQ&ei=gCttWb3xF-vj0gKoxYLIAG#tbn=isch&q=map+of+Persia++11th+century&imgrc=iFyiIt2E0DMmyM: [5]
<http://www.famous-mathematicians.com/omar-khayyam/>

[6] https://www.google.com/search?q=mausoleum+of+omar+khayyam&tbn=isch&imgil=a4h6-P_LDLXjDM%253A%253B4s_xhAc9LR84aM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fvisitiran.info%25252Fmausoleum-of-omar-khayyam-neyshabur%25252F&source=iu&pf=m&fir=a4h6-

[P_LDLXjDM%253A%252C4s_xhAc9LR84aM%252C_&usg=__Wnim5TZPoYNbVhU4uXCAY-FYhgo%3D&biw=1265&bih=635&ved=0ahUKEwi97eK-npHVAhXqwFQKHcplBHwQycINg&ei=ECltWb2IleqB0wLKy5HgBw#imgrc=FUxSgj30lbXujM:](http://www.fabpedigree.com/james/mathmen.htm)

[7] <http://fabpedigree.com/james/mathmen.htm>

[8] <http://www.forgottenislamichistory.com/2014/03/calculating-the-number-of-days-in-year.html>

[9] The Omar Khayyam Rubaiyat (in 11 languages), Peyk-e-Farhand Distribution Center, Tehran, Iran, 1993.

[10] https://en.wikipedia.org/wiki/Jalali_calendar

[11] D. A. Kent and D. J. Muraki, “A geometric solution of a cubic by Omar Khayyam ... in which Coloured diagrams are used instead of letters for the greater ease of learners,” American Mathematical Monthly, 121:1, May 16, 2015.

[12] O. Byrne, “The Doctrine of Proportion Clearly Developed, on a Comprehensive, Original, and Very Easy System; or, the Fifth Book of Euclid Simplified, “. J. Williams, London, 1841.

[13] https://en.wikipedia.org/wiki/File:Omar_Kayy%C3%A1m_-_Geometric_solution_to_cubic_equation.svg

[14] [https://en.wikipedia.org/wiki/Omar_Khayyam_\(crater\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Omar_Khayyam_(crater))

16-тарау Ғазали (ақын)

16.1 Кіріспе

Бұл тарауда ислам философиясындағы терең парсы ойшылы және ақын – Ғазалидің қысқаша өмірі мен әдеби еңбектері қарастырылады. Ол қайтыс болғаннан кейін шамамен 900 жыл өткен соң Интернетте оның көптеген ізбасарлары бар.

16.2 Факты о Ғазали [1] 16.2 Facts on Ghazali [1]

Ғазали	Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазал
Туылған	Б.з. 1058 ж.
Туған жері	Тус, Үлкен Хорасан (қазіргі Тус, Иран)
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	19 желтоқсан 1111 ж
Өлген жері	Тус, Үлкен Хорасан (қазіргі Тус, Иран)
Жұмыстары	Мус Мұсылман теологы, заңгері, философы және мистикі

16.3 Өмірбаяндық очерк

«Тарихшылар кейде Ғазалиді Ислам пайғамбары Мұхаммедтен кейінгі ең ықпалды мұсылман деп атайды. Исламда ол дәстүр бойынша ғасырда бір рет жамағаттың сенімін қалпына келтіру үшін пайда болатын муджаддид немесе сенімнің жанарушысы ретінде қарастырылады. Оның еңбектерін замандастары жоғары бағалағаны сонша, Ғазалиге «Исламның дәлелі» (*Худжат әл-Ислам*) құрметті атағы берілді. Басқалары оның ислам философиясының кейбір салаларын қабылдамауын исламдық ғылыми прогреске зиян деп атады. Ислам философиясының бағытын сәтті өзгерткен еңбегінен басқа, ертедегі исламдық *Неоплатонизм* *Эллинистік философия* негізінде дамыды, мысалы, Ғазали оны ешқашан қалпына келмейтінін сынады, сонымен қатар ол өз заманындағы ортодоксалды исламды сопылықпен тығыз байланыстырды. Жеке адамдардың ортодоксалдық теологияны (калам) және сопылықты біріктіру мүмкіндігі барған сайын арта түсті, ал екі топтың жақтаушылары өзара ризашылық сезімін дамыта түсті, бұл бір-бірін айыптауды қиындатады [1].

16.1-сурет 11-12 ғасырлардағы Парсыдағы Селжүк империясының картасы [2].

«Жақында жүргізілген зерттеуде шынайылығына күмән келтірген қайтыс болғаннан кейінгі дәстүрде оның әкесі кедейлікте қайтыс болып, жас Ғазали мен оның інісі Ахмадты сопыуның жауаптылығына қалдырған. Ғазалидің замандасы және алғашқы өмірбаяншысы Абд Ғафир Фариси Ғазалидің жергілікті ұстаз Ахмад Радхаканиден фикһ (ислам заңы) бойынша нұсқаулар ала бастағанын ғана атап өтеді. Кейінірек ол Гурганда оқу мерзімінен кейін Нишапурда көрнекті заңгер және теолог, «өз заманының ең көрнекті мұсылман ғалымы» Жувайниден оқыды. Жувайни қайтыс болғаннан кейін 1085 ж. Ғазали Нишапурдан шығып, орталығы Исфахан болса керек, Селжүк сұлтандарының қуатты уәзірі Низами әл-Мульктің сарайына қосылды (16.1 суретті қараңыз). Оған “*Дін салтанаты*” және “*Діни жетекшілер арасындағы көрнекті орын*” деген атақтарды беріп, Низами әл-Мульк 1091 жылы шілдеде Ғазалиді Бағдаттағы Низамия медресесінде сол кездегі “ең беделді және ең қиын” профессорлыққа көтерді» [1].

«Ол 1095 жылы рухани дағдарысты бастан өткерді және соның салдарынан мансабын тастап, Меккеге қажылыққа барамын деген сылтаумен Бағдаттан кетіп қалды. Отбасын реттеуде ол өз байлығына иелік етіп, аскеттік өмір салтын ұстанды. Біраз уақыттан кейін Дамаск пен Иерусалимде, 1096 жылы Мәдина мен Меккеге барғаннан кейін, ол келесі бірнеше жылды оңашалау өткізу үшін Туске оралды. Бұл оқшаулану мемлекеттік мекемелерде сабақ беруден бас тартудан тұрды, ол шығармаларды жариялауды және келушілерді қабылдауды жалғастырды, өзі салған *зауияларда (zawiya)* - жеке медреселерде және *ханқаларда (khanqah)* - сопылық мешіттерде) сабақ берді» [1].

«Ахмад Санжардың бас уәзірі Фахр әл-Мульк Ғазалидің Нишапурдағы Низамияға оралуын талап етті; Ғазали 1106 жылы өзінің және оның ілімінің қарсылықтар мен қайшылықтарға ұшырауынан (әділетті) қорқып, құлықсыз түрде тапсырды. Кейінірек ол Тус қаласына қайтып оралды және 1110 жылы Ұлы Визир Мұхаммед І-нің Бағдатқа қайту туралы

шақыруынан бас тартты. Ол 1111 жылы 18 желтоқсанда қайтыс болды. Абд Ғафир Фарисидің айтуынша, оның бірнеше қызы болған, бірақ ұлдары болмаған» [1].

16.4 Жұмыстар мен үлестер

«Ғазали сопылық туралы жүйелі көзқарастың дамуына және оның негізгі исламға кірігуіне және қабылдануына елеулі үлес қосты. Ортодоксалды исламның ғалымы ретінде ол ислам *юриспруденциясындағы* шафиғи мәзһабына және Ашариттік теология мектебіне жататын. Ғазали «*Шараф-ул-Аъимма*», «*Зейн-уд-дин*», «*Хужжат-ул-ислам*» сияқты көптеген атақтарға ие болды» [1].

«Ол ертедегі мұсылман философиясының ықпалды ашариттер мектебінің негізгі мүшесі және мутазилиттердің ең маңызды теріске шығарушысы ретінде қарастырылады. Алайда ол ашариттермен салыстырғанда сәл басқа ұстанымды таңдады; оның сенімдері мен ойлары ортодокстық ашариттер мектебінен кейбір аспектілері бойынша ерекшеленеді» [1]. Ғазали ғылым, ислам философиясы және сопылық туралы 70-тен астам кітап жазды.

Философтардың сәйкессіздігі

Оның 11 ғасырда жазылған «*Философтардың сәйкессіздігі*» атты кітабы ислам эпистемологиясындағы үлкен бетбұрысты білдіреді. Скептицизммен кездесу әл-Ғазалиді теологиялық окказионализм түрін немесе барлық себеп-салдарлық оқиғалар мен өзара әрекеттесулер материалдық комбинациялардың жемісі емес, Құдайдың тікелей және нақты еркіне байланысты деген сенімге итермеледі.

«Сәйкессіздік» сонымен қатар Аристотель мен Платонды зорлық-зомбылықпен жоққа шығаруда ислам философиясында бетбұрыс жасады. Кітап Фаласифке, 8-11 ғасырлардағы ислам философтары тобына (ең алдымен Авиценна (12-тарауды қараңыз) және Фарабиге (10-тарауды қараңыз) ежелгі гректерден интеллектуалды түрде тартылған) бағытталған. Ғазали Аристотельді, Сократты және басқаларды айыптады. Грек жазушылары кәпір, ал олардың әдістері мен идеяларын пайдаланғандар ислам сенімін бұзғандар деп аталды» [1].

Төменде оның негізгі еңбектерінің қысқаша тізімі берілген [1]:

Теология

- *әл-Мункид мин әд-даләл* (Қателіктен құтқарушы)
- *Хужжат әл-Хақ* (Шындықтың дәлелі)
- *әл-Иқтисад фил-и`тикад* (Сенімде орта)
- *әл-мақсад әл-әсна фи шарах әсма' Аллаһу әл-хусна* (Алланың көркем есімдерін түсіндірудегі ең жақсы құрал)
- *Джавахир әл-Құран уа дурарух* (Құранның жауһарлары және оның інжу-маржандары)
- *Файасл әл-тафрика бәйн әл-ислам уә-л-зәндәқа* (Ислам мен жасырын күпірлік арасын ажырататын критерий)
- «*Мишкат әл-Анвар*» («Нұр үшін тауашақ», «Нұр аятына түсініктеме»)
- «*Тафсир әл-якут әл-тауил*».

Сопылық

- *Мизан әл-амал* (Әрекет критерийі)
- *Ихья улум ад-дин*, «Діни ғылымдардың жаңғыруы»
- *Бидаят әл-хидая* (Нұсқаулықтың басы)

- *Кимия-йи саадат* (Бақыт алхимиясы) [Ихьяул улумның қысқаша мазмұны, парсы тілінде]
- *Насихат әл-Мулук* (Патшалар кеңесі) [парсы тілінде]
- *әл-Мункид мин әд-даләл* (Қателіктен құтқарушы)
- *Минхадж әл-Абидин* (Мүміндерге арналған әдістеме)

Философия

- *Мақасид әл-фаласифа* (Философтардың мақсаттары) [өмірінің басында философияның пайдасына жазылған және негізінен Авиценна жазбалары әсер еткен философияның негізгі теорияларын ұсынады]
- *Тахафут әл-Фаласифа* (Философтардың сәйкессіздігі), [осы кітапта ол Авиценна мен Әл-Фарабиге қарсы бағытталған грек философиясын жоққа шығарады; және ол туралы Ибн Рушд өзінің әйгілі «*Тахафут әл-тахафут*» деген еңбегін жазды. (Сәйкессіздіктің сәйкессіздігі) *Мияр әл-Илм фи фан әл-Мантик* (Логика өнеріндегі білім өлшемі)]
- *Михак әл-Назар фи әл-мантик* (Логикадағы пайымдаудың тірегі)
- *әл-Қистас әл-мұстақим* (Дұрыс таразы)

Құқықтану

- *Фатауи әл-Ғазали* (Әл-Ғазалидің үкімдері)
- *Әл-васит фи әл-матхаб* (Заң мектебіндегі орта [дайджест])
- *Китаб тахзиб әл-Исул* (Құқық теориясының қысқартылған нұсқасы)
- *әл-Мустасфа фи илм әл-исул* (Құқықтық теориядағы түсіндірме)
- *Асас әл-Қияс* (Ұқсас бойынша пайымдау негізі)

Парсы тілінде жұмыс істейді

«Ғазали шығармаларының көпшілігін араб тілінде, ал кейбіреулерін ғана парсы тілінде жазған. Оның парсы тіліндегі ең маңызды еңбегі – «*Кимьяе Саадат*» («*Бақыт алхимиясы*»). Бұл Ғазалидің парсы тіліндегі «*Ихьяул улумуддин*» («*Дін ғылымдарының қайта жаңғыруы*») араб тіліндегі нұсқасы, бірақ қысқарақ шығарма. Бұл XI ғасырдағы парсы әдебиетінің ең көрнекті туындыларының бірі. Кітапты белгілі ирандық ғалым Хусейн Хадевжам Тегеранда бірнеше рет басып шығарды. Ол ағылшын, араб, түрік, урду және басқа да тілдерге аударылған.

Кимиядан басқа, Ғазалидің парсы тіліндегі ең атақты шығармасы - Сұлтан Ахмад Санжар ибн Малекшахқа арнап жазылған «*Насихатул Мулук*» («*Конференцияласушы патшалар*»). Джалалуддин Хумаи басып шығарған басылымда кітап екі бөлімнен тұрады, оның бірінші бөлігін ғана Ғазалиге сенімді түрде жатқызуға болады. Кейбір үзінділердің тілі мен мазмұны Кимия Саадатқа ұқсас. Екінші бөлім Ғазалидің белгілі шығармаларынан мазмұны мен стилі жағынан айтарлықтай ерекшеленеді. Онда исламға дейінгі Парсы патшалары, әсіресе Аношерван туралы әңгімелер бар. «*Насихатул Мулук*» және араб тіліне «*әт-Тибр әл-масбук фи насихат әл-мулук*» («*Патшалар кеңесінде соғылған қылыш*») деген атпен ерте аударылған.

«*Зад-е Ахерат*» («*Болашақ жарғы*») - Ғазалидің парсы тіліндегі маңызды кітабы, бірақ оған ғалымдар аз назар аударды. Кітаптың басым бөлігі оның арабша кітаптарының бірі «*Бедаят әл-Хедая*» («*Жолбасшылықтың басы*») парсы тіліндегі аудармасынан тұрады. Сонымен қатар, ол Кимьяе Саадатпен бірдей мазмұнды қамтиды. Кітап өмірінің соңғы жылдарында

жазылған болуы мүмкін. Оның қолжазбалары Кабулда (баспа бөлімінің кітапханасы) және Лейденде.

Панд-нама (Ақыл-кеңес кітабы) Санжар сұлтанға жатқызылған тағы бір ақыл-кеңес кітабы. Кітаптың кіріспесінде Ғазалидің бұл кітапты өзінен кеңес сұраған белгілі бір патшаның сұрағына жауап ретінде жазғаны айтылады. Ғазали шәкірттерінің біріне арнап жазған қысқаша кеңес кітабы «**Ай ұрпақ**» («Әй, балам!»). Кітап араб тіліне «Аюхал валад» деген атпен ерте аударылған. Оның парсы тіліндегі тағы бір шығармасы – «**Хамакати ахли ибахат**» немесе «**Радди эбахия**» («Антиномияларды айыптау»), бұл оның парсы тілінде Құран аяттары мен хадистермен көркемделген пәтуасы» [1].

Фазаилул әл-анам мин расаили хужжат әл-Ислам — Ғазали Хорасанға оралғаннан кейін патшаларға, министрлерге, заңгерлерге және кейбір достарына жауап ретінде жазған парсы тіліндегі хаттар жинағы. Газали қайтыс болғаннан кейін оның бір немересі жинақты бес бөлімге/тарауға бөлген. Ең ұзын хат – оның «Мишкат әл-Анвар» («Нұр ұясы») және «Әл-Мункид мин ал-далал» («Қателерден құтқарушы») кітаптарындағы кейбір мәлімдемелеріне қарсы айтылған келіспеушіліктерге жауап. Бірінші хат – Ғазалидің Нишапурдағы Низамияда оқуын ақтап, Сұлтан Санжарға жазған хаты; одан кейін Ғазалидың Санжар сұлтан сарайында сөйлеген сөзі. Ғазали 1106 жылы Нишапурдағы патша сарайына әкелінген кезде әсерлі сөз сөйлеп, өте ықпалды кеңестер беріп, сұлтаннан өзін Низамиядағы ұстаздық қызметінен босатуын тағы бір рет сұрайды. Сұлтанның қатты әсер еткені сонша, Ғазалиға оның сөзін Хорасан мен Ирактың барлық ғұламаларына жіберу үшін жазып алуды бұйырды [1]. Оның кітаптарының кейбір мұқабалары мен кеңестері 16.2-суретте көрсетілген. Жоғарыда айтқанымыздай, ол әртүрлі тақырыпта 70-тен астам кітап жазды. Төменде екеуінің де ішінара тізімі берілген.

16.5 Ғазалидің өлімі

Мұхаммед Ғазали 1111 жылы желтоқсанда Парсы (қазіргі Иран) Тус қаласында қайтыс болды. Оның қабірі Харунияның кіреберісінде (16.3-суретті қараңыз), онда Харун ар-Рашид (763 ж. 17 наурыз – 809 ж. 24 наурыз, Тус, Иран), бесінші халифа Аббаси (Халиф) орналасқан деп есептеледі. 16.3-суретте оның Ирандағы Тус қаласындағы кесенесі көрсетілген.

16.6 Бонус бөлімі - Ахмад Ғазали

Ахмад Ғазали, сонымен қатар Мадж ад-Дин Абу әл-Фотух деген атпен белгілі. Ахмад Ғазали Мұхаммед Ғазалидің інісі болатын. Ол парсы мистигі, жазушысы және шешен уағызшысы (б. з. 1061–1123 немесе 1126 ж.) болды. Ол сопылық тарихында ең алдымен Саване [3] деп аталатын атақты еңбегінде айтылған махаббат туралы ойларымен танымал.

Ең алдымен Тус қаласында заңгер мамандығын алды. Ол жас кезінде суфизмге бет бұрып, Әбу Бәкір Насадж Тусидің (б.з. 1094 жылы қайтыс болған), содан кейін Әбу Әли Фармадидің (б.з. 1084 жылы қайтыс болған) алғашқы шәкірті болды. Ол суфизмде 1095 жылы алға шықты және оның ағасы Әбу Хамидтен Бағдадтың Низамиясында оның орнына сабақ беруді және жоспарлы болмаған уақытта басшылық етуді сұрады [3].

AL-GHAZĀLĪ

LETTER TO A DISCIPLE

Ayyuhā'l-Walad · bilingual

English-Arabic edition trans-

lated with an Introduction &

Notes by TOBIAS MAYER

إيهى والاد

AL-GHAZĀLĪ

ON CONDEMNATION

OF PRIDE AND SELF-

ADMIRATION *Kitāb*

dhamm al-kibr wa'l-'ujb

BOOK XXIX of THE

REVIVAL OF THE

RELIGIOUS SCIENCES

Ihyā' 'ulūm al-dīn · translated

with introduction and notes

by MOHAMMED RUSTOM

AL-GHAZĀLĪ

ON DISCIPLINING

THE SOUL *Kitāb Riyāḍat*

al-nafs & on BREAKING

THE TWO DESIRES

Kitāb Kasr al-shahwatayn

BOOKS XXII and XXIII of

THE REVIVAL OF THE

RELIGIOUS SCIENCES

Ihyā' 'ulūm al-dīn · translated

with an INTRODUCTION

and NOTES by T.J. WINTER

AL-GHAZĀLĪ

INVOCATIONS &

SUPPLICATIONS

Kitāb al-adhkār wa'l-

da'awāt · BOOK IX of

THE REVIVAL OF THE

RELIGIOUS SCIENCES

Ihyā' 'ulūm al-dīn · translated

with an INTRODUCTION

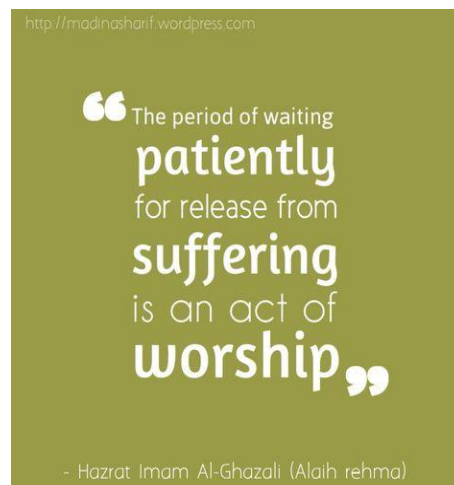
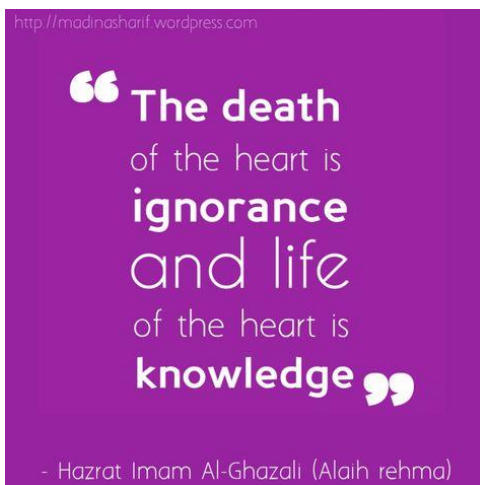
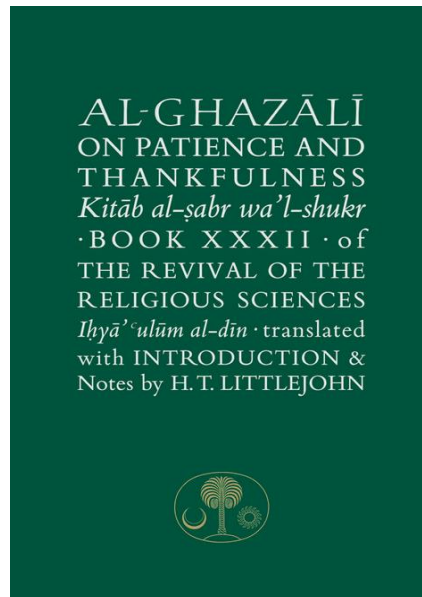
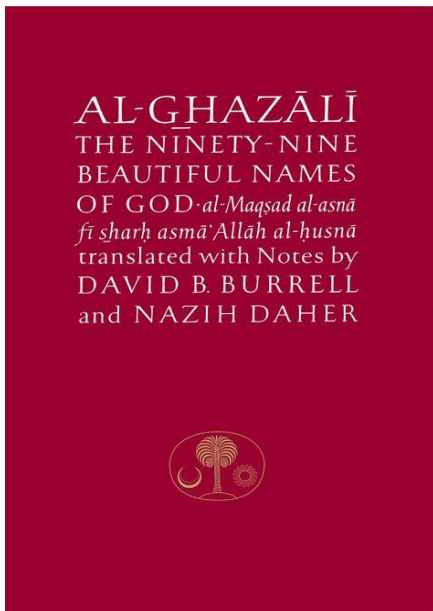
& Notes by K. NAKAMURA

4th. Ed. WITH ARABIC TEXT

and al-Ghazālī's Introduction to

the *Revival of the Religious Sciences* .

16.2-сурет. Газалидің бірнеше титулдық беттері мен кеңестері.

16.3-сурет. Харуния, Ислам халифасы Харун ар-Рашидтің мазары. Ғазалидің бейіті осы кесененің (Тус, Иран) кірісінде орналасуы мүмкін [1].

Махаббат идеясына бағытталған Ахмад Ғазали ойы парсы мистикалық әдебиетінің, әсіресе махаббатты дәріптейтін поэзияның дамуына терең із қалдырды. Аттар, Сади, Ираки және Хафес сияқты кейінгі ақындар пайдаланған топойлардың (мазъмīn) көпшілігін оның шығармаларынан, әсіресе Саванехтен табуға болады [3].

Өзінен бұрынғылардың ішінде оған Халлаж көбірек әсер етті және өзінің негізгі махаббат идеясын өз ойларының негізіне айналдырды. Оның пайымдауынша, барлық жаратылған сұлулық құдайдың сұлулығының эманациясы болып табылады, сонымен қатар оның шығу тегі халлажиялық немесе неоплатондық. Өйткені Құдай абсолютті сұлулық пен барлық феноменальды сұлулықты сүйуші. Ахмад Ғазали кез келген сұлулық объектісіне табыну илаһи сүйіспеншілік әрекетіне қатысу екенін дәлелдеді. Міне, назар-бази немесе шахед-бази тәжірибесі, жас және әдемі жүздерге ой жүгірту, оның танымал болған тәжірибесі [3].

Ахмад Ғазали сопылық ұстаз және танымал уағызшы ретінде көп саяхат жасады. Ол Нишапур, Мараже, Хамадан және Исфаханда болды (бүгін барлығы Иранда). Ол Айн Кузат Хамадани мен Әбу әл-Нажиб Сухраварди сияқты көрнекті сопылық шеберлердің бастамашысы болып, оларға сабақ берді. Соңғысы сухравардия орденінің және оның Кубравия, Мевлеви және Ниматуллахи ордендері сияқты туындыларының негізін қалаушы болды [3].

Ол 1123 немесе 1126 жылы Казвинде қайтыс болды. және сонда жерленген.

Ахмад Ғазали шығармалары [3]

- *Sawāneḥ*, 1114 жылы жазылған шағын кітап және шамамен 77 қысқа тараудан тұрады. Бұл жаңашыл форма болды, өйткені парсы сопы авторлары сол кезде тек прозаны пайдаланған. Ғазали өз шығармасының прозалық бөлімдерінде техникалық тұрғыдан алға қойған тақырыптарды астарлы түрде суреттеу үшін поэзияға жүгінді.
- *Рисалат әл-тайр (немесе ат-тюр) (Құстардың хабары)*: Ғазали бұл еңбегінде құс және оның саяхаты метафорасын пайдаланып, Құдайдағы мағрифатқа апаратын

рухани жол туралы айтады. Бұл жұмыс Нишапурлық Аттаромның Құстар конференциясының прецеденті болды.

- «*Әт-тәжрид фи кәлима т-таухид*» – Исламның негізгі дәлелдер тобының «*Лә иләһа иллаллаһ*» атты теологиялық және мистикалық түсіндірмесі, оның Ашғари теология мектебін ұстануын көрсетеді.
- «*Бахр әл-махабба фи асрар әл-мауадда*», «*Юсуф*» сүресінің сопылық түсіндірмесі (Құран 12); және оның ағасының қысқартылған “*Ихьях улум ад-динін*” өзі оқытқан.
- *Баварик әл-илмах фи л-радд ‘ала ман юһаррим әс-самах*, сопылық ғұрыптық саманы сипаттау мен негіздеу және музыка мен исламның үйлесімділігінің опологиясы [2].

Қолданылған әдебиет

[1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Ghazali>

[2] Map:

https://www.google.com/search?sa=G&hl=en&q=map+of+the+seljuk+empire&tbm=isch&tbs=simg:CAQSlgEJKN_1pjKIfLyQaigELEKjU2AQaBAgVCAsMCxCwjKcIGmEKXwgDEiezA8UH1gjGB9IIwQfNB9gJTMkHnDnzPvs_18j71PvA--D7IP_1E-9CIaMIIdRahE_1lwBorLEgixuleurrdySPxBG82A8K4CnI8F9h4LKG1uLZgAQdhBJSp31diAEDAsQjq7-CBoKCggIARIEPDuiXww&ved=0ahUKEwiPl4DnuPjdAh5F6wKHQ4TBbcQwg4IKigA&biw=1266&bih=502#imgrc=buhSSJzNIR40cM;

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmad_Ghazali

17-тарау Санай (ақын)

17.1 Кіріспе

Бұл тарауда тағы бір парсы сопы ақынының қысқаша өмір тарихы мен әдеби еңбектері қысқаша берілген. Оның есімі Санай.

17.2 Санай туралы деректер [1]

Санай	ака Хақим Абул-Маджд Маждуд ибн Адам Санай Ғазнауи
Туылған	1080 ж.
Туған жері	Газни, Үлкен Хорасан (қазіргі Ауғанстан)
Ұлты	парсы
Өлімі	1131 ж.
Өлген жері	Газни, Үлкен Хорасан (қазіргі Ауғанстан)
Генри	Сопылық поэзия, хикмет әдебиеті
Кітаптар	Қабырғалы ақиқат бағы, Ақиқаттың қабырғалы бағы
Әсер еткен	Руми (22 тарауды қараңыз)

17.3 Өмірбаяндық очерк

«САНАЙ, Мәждуд б. Парсы ақыны Адам Хазнауи әсіресе уағызшылдық поэзиясымен және мистикалық әдебиеттің дамуына зор ықпалымен танымал болды (Газнада туып-өскен, б.з. 1087/1130 ж., толығырақ төменде қараңыз). Ол әдетте поэзиясында бүркеншік ат ретінде «Санайды» пайдаланса, кейде сол мақсатта өзінің «Мәждуд» немесе «Мәждуд-е Санай» есімдерін де қолданған. Оның әдеттегі бүркеншік аты Ғазнауи сұлтаны Масудтың құрметті эпитеттерінің бірі Санах әл-Мелладан (қауымдастықтың сәні) шыққан болуы мүмкін 3 б. Ыбырайым (б.з. 1099–1115 жж. билік құрған), дегенмен ақынның өз сарайына нақты қатысы әлі белгісіз. Оның жазбаларының кейбір ең көне қолжазбаларында *конья* Абул-Маджд туралы айтылады, бірақ бұл оның көзі тірі кезінде оның есіміне қосылғаны белгісіз. Мұхаммед пайғамбардың атақты «*Пайғамбарлар мөрі*» эпитетімен үндесетін ғұлама ақындардың ортақ эпитеті *Хақим* (Дана) және *Хатам аш-шоара* (Ақындар мөрі) сияқты басқа да құрмет белгілері қайтыс болғаннан кейін қосылды» [3].

17.1-сурет 10–12 ғасырлардағы Ғазнауилердің Парсы империясының картасы [2].

Ең әйгілі анекдот «қоқыс ішуші» (lāuḳvār) лақап аты бар радикалды аскетпен кездесуді қамтиды, ол бір түнде сұлтанды мадақтау үшін Ғазнауилер сарайына бара жатқан жолда кездесті. Қоғамдық моншада күл үйіндісінде жатып қалған бұл бейшара маскүнемнің сөгісінің Санайға қатты тигені сонша, ол бірден сарай ақындығын тастап, сопылық жолға түседі. Бұл әйгілі оқиға ақынның өміріндегі түбегейлі өзгерісті білдіреді деп түсіндіріледі, бұл оның шығармашылығындағы зайырлы және діни элементтер арасындағы керемет қарама-қайшылықты түсіндіре алады. Санайдың өмірбаянын тұтас баяндаудың жоқтығына қарамастан, оның өлеңдерінде оның өмірбаянын жалпылама түрде қайта құруға мүмкіндік беретін тарихи жағдайға сілтемелер жеткілікті. Бұл деректер оның өмірбаянының үш кезеңге бөлінгенін көрсетеді, оның алғашқы және соңғы кезеңі туған жері Ғазнада өткен. Орта кезеңде ол Хорасанда өмір сүрген, шамасы, бір қаладан екінші қалаға қаңғып жүрген көрінеді.

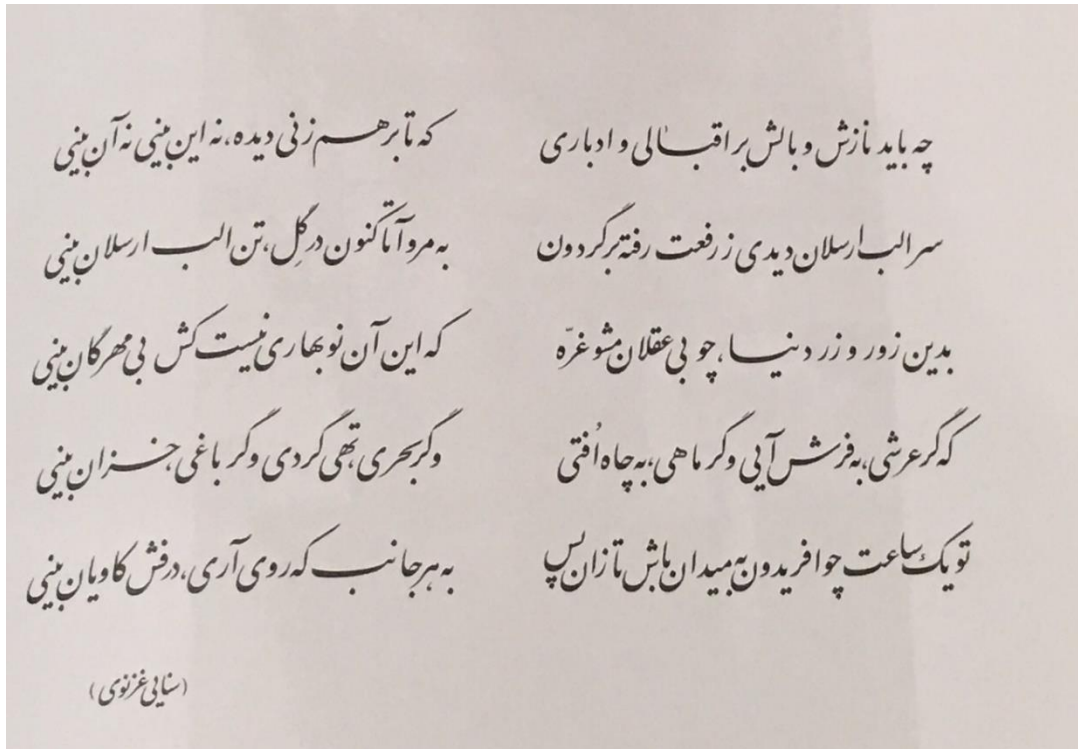
17.4 Поэзия және шығармалар

Санай орасан зор мистикалық өлеңдер жазды, оның ішінде «Ақиқаттың қабырғалы бағы» немесе «Хадиқат әл-Хақиқа» оның негізгі шығармасы және парсылық суфизмнің алғашқы мистикалық эпопеясы болып табылады. Бахрам Шахқа арналған [Бахрам Шах (толық аты: Ямин әд-Даула уә Әмин әл-Милла Абул-Музаффар Бахрам-Шах) (б.з. 1084-1157) 1117 жылдың 25 ақпанынан 1157 жылға дейін Ғазнауи империясының сұлтаны болды] және шығармада ақынның Құдай, махаббат, философия, парасат туралы ойлары айтылған» [3]. 17.2-суретте Санайдың Фирдоуси “Шахнамасын” қалай құрметтегені көрсетілген.

17.5 Санайдың өлімі

Санайдың Ғазнада бейіті қазіргі заманда тұрғызылған құрылыспен ерекшеленеді және ғасырлар бойы зиярат ететін орын болды. Оның қабіріне атақты қажылардың қатарында Моғол ханзадасы Дара Шокох (1659 ж. өлген) және 1936 жылы оның сапары туралы «Мозафер» (саяхатшы) өлеңінде жазған ұлы үнді ақыны Мұхаммед Икбал болды. Сондай-

ақ 1930 жылдары парсы ақыны және ғалымы Малек-әл-Шоара Бахар өзінің түрмедегі «Карнама-йе зендан» («Түрме естеліктері») поэмасына Санаймен кездескен түс оқиғасын енгізіп, өткендегі ең ұлы дидактикалық ақындардың бірі ретінде оған ризашылығын білдіреді. (осы өмірбаяндық очерк үшін пайдаланылған дереккөздерге қосымша сілтемелер үшін де Брюйн, 1983, атап айтқанда 4-6 тарауларды қараңыз) [4]. Оның бейіті Ауғанстанның Газна қаласында [6]. Оның кесенесі Ғазнада Үлкен Хорасандағы 17.3-суретте көрсетілген [6].

17.2-сурет. Санайдың Фирдоусидің «Шахнаме» атты туындысына арнаған өлеңдері [5].

17.3-сурет. Хаким Санаидің зираты Ғазнада, Үлкен Хорасан (бүгінгі Ауғанстан) [6].

Қолданылған әдебиет

[1]

https://www.google.com/search?source=hp&ei=B8LLW4jqE0ShggfFqKuYBQ&q=hakim+sana+i+persian+poet&oq=sanai+Persian+poet&gs_l=psy-ab.1.1.0j0i22i30l2.2012.7584..11942...0.0..0.649.2615.8j10j5-1.....0....1..gws-wiz.....0..35i39j0i131j0i67j0i131i67j0i10j0i3j0i22i10i30.5a8XHrCM5NQ

[2] Map:

https://www.google.com/search?sa=G&hl=en&q=map+of+the+seljuk+empire&tbm=isch&tbs=simg:CAQSlgEJKN_1pjKifLyQaigELEKjU2AQaBAgVCAsMCxCwjKcIGmEKXwgDEiezA8UH1gjGB9IIwQfNB9gJTMkHnDnzPvs_18j71PvA--D7IP_1E-9CIaMidRahE_1lwBorLEgisxuleurrdySPxBG82A8K4CnI8F9h4LKG1uLZgAQdhBJSp31diAEDAsQjq7-CBoKCggIARIEPDuiXww&ved=0ahUKEwiPl4DnuPjdAh5F6wKHQ4TBbcQwg4IKigA&biw=1266&bih=502#imgrc=buhSSJzNIR40cM:

[3] <http://www.iranicaonline.org/articles/sanai-poet>

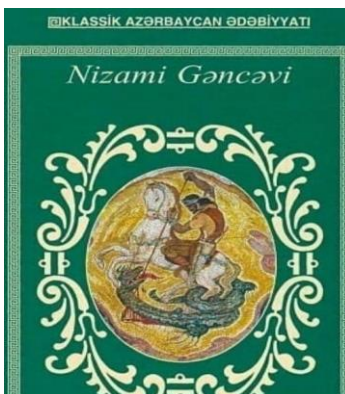
[4] <https://en.wikipedia.org/wiki/Sanai>

[5] F. Reza, “Shahnameh: From Legends to Firdowsi’s Vision,” Etellaat Publishers, Tehran, Iran, 2015.

[6]

https://www.google.com/search?q=Sanai++poet+tomb+in+Ghazna&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=2ahUKEwj-xM3arKTeAhUCneAKHQ_-BE4QsAR6BAgEEAE&biw=1280&bih=610

18-тарау Низами Гәнжауи (ақын)

18.1 Кіріспе

Бұл тарауда тағы бір ұлы парсы азуар ақыны Низами Гәнжауидің қысқаша өмір тарихы мен әдеби үлесі көрсетіледі. Низами Гәнжауи парсы эпосына ауызекі және реалистік стиль әкелген парсы әдебиетіндегі ең ұлы романтик ақын болып саналады. Оның мұрасы Ауғанстан, Әзірбайжан, Иран, Күрдiстан және Тәжікстан сияқты парсы тілдес елдерде кеңінен бағаланып, таралады [1].

18.2 Низами Гәнжауи туралы деректер [1]

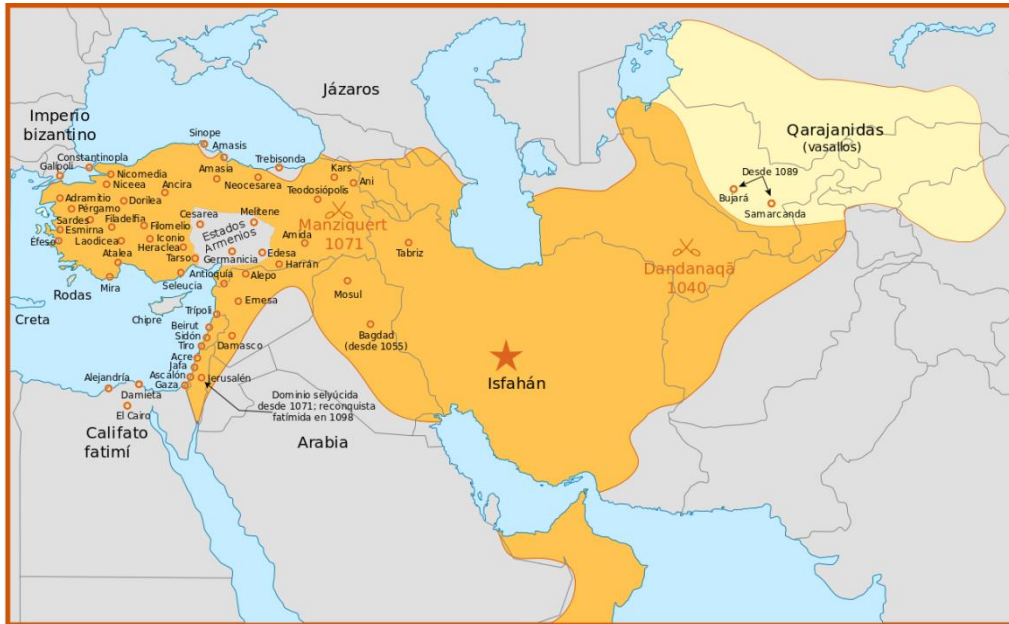
Низами	Жамал ад-Дин Әбу Мұхаммед Ильяс ибн Юсуф ибн Закки
Туылған	1141 ж
Туған жері	Гәнжа, Парсы (қазіргі Әзірбайжан)
Ұлты	парсы, асари
Өлімі	1209 ж
Өлген жері	Гәнжа, Парсы (қазіргі Әзірбайжан)

18.3 Өмірбаяндық очерк

«Оның жеке аты Илияс және оның таңдаған бүркеншік аты Низами. Ол Гәнжада (Селжук империясы, қазіргі Әзірбайжан) қалалық ортада дүниеге келген және бүкіл өмірін Оңтүстік Кавказда өткізген деп есептеледі. Де Блуаның айтуынша, Гәнжа сол кезде негізінен ирандықтар тұратын қала болған. Армян тарихшысы Киракос Гандзакеци (шамамен 1200 – 1271 жж.) былай деп атап көрсеткен: «Бұл қалада ирандықтар және аздаған христиандар қоныстанған». Низами сарай ақыны болмағандықтан, ол әулеттердің жылнамаларында кездеспейді. Әдеби естеліктер, оның ішінде ұлы ақындардың қанатты сөздері, өмірбаяндық деректері мен стильдік түсіндірмелері жинақталған “Тазкерехс” оған қысқаша сілтеме жасайды. Бұл “Тазкерехс”-тегі материалдардың көпшілігі аңыздарға, анекдоттарға және қауесеттерге негізделген. Демек, Низамидің өмірі туралы аз фактілер белгілі, жалғыз дерек көзі оның жеке өмірі туралы көп мәлімет бермейді.

«Низами үш рет үйленді. Оның бірінші әйелі қыпшақ құлы болды, оны Дербанд билеушісі Фахр ад-Дин Бахрамшах үлкен сый ретінде жіберген. Ирадж Баширидін айтуынша, ол Низамидің «ең сүйікті» әйелі болды. Оның жалғыз ұлы Мұхаммед осы

әйелден болған. Ол *Хосроу мен Ширинді* бітіргеннен кейін қайтыс болды. Мұхаммед ол кезде жеті жаста еді. Низами «*Ләйлі мен Мәжнүнде*» ұлы туралы тағы да еске алып, бұл ұлының қазір 14 жаста екенін және «көзімнің қарашығын» қосады. «*Хафм Пейқар*»-да әкесі әлсіреген сайын ұлының жауапкершілігін арттыруды айтып, кеңес береді» [1].

18.1-сурет 10–12 ғасырлардағы Ғазнауилердің Парсы империясының картасы [2].

18.4 Білім, поэзия және жазу

18.4.1 Білім

«Низами Авиценна (12-тарау) мағынасында философ немесе Ибн Араби мағынасында теориялық сопылықтың аудармашысы болған жоқ. Дегенмен, ол исламдық ой-пікірдің әртүрлі салаларын меңгерген философ және гностик болып саналады, ол оны Құтб ад-Дин Ширази сияқты кейінгі хакімдердің дәстүрлерін еске түсіретін түрде синтездейді. Көбінесе құрметті Хакім («Данышпан») деп аталатын Низами әрі білімді ақын, әрі лирикалық және сезімдік стильдің шебері. Низамидің таңғаларлық шәкіртақысына еш күмән жоқ. Ақындар көптеген тақырыптарды жақсы біледі деп күтілуде, бірақ Низами өте жақсы болған сияқты. Оның өлеңдері оның араб және парсы әдебиетін, ауызша және жазбаша халықтық және жергілікті дәстүрлерді толық меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар математика, астрономия, астрология, алхимия, медицина, ботаника, Құран тәпсірлеу, ислам діні сияқты сан алуан салалардан хабардар болғанын көрсетеді. теория мен құқық, иран мифтері мен аңыздары, тарих, этика, философия және эзотерикалық ой, музыка және бейнелеу өнері. Оның күшті мінезі, әлеуметтік сезімталдығы және ауызша және жазбаша тарихи жазбаларды білуі, сондай-ақ оның бай парсы мәдени мұрасы исламға дейінгі және исламдық Иранды әдеби жетістіктердің жаңа стандартын белгілеуде біріктіреді. Ол сол кездегі ирандық мәдениеттің өнімі бола отырып, тек исламға дейінгі және исламдық Иран арасында ғана емес, сонымен қатар Иран мен бүкіл ежелгі әлем арасында көпір жасады» [1].

18.4.2 Әсерлер мен әдеби көрініс

«Ножат әл-Мажалес деп аталатын антологияның жақында табылып, жарық көруінде сол дәуірдегі Низами мен Иранның солтүстік-батысынан (Арран, Шарван, Әзірбайжан, оның ішінде 24 тек Гәнжадан шыққан 24 ақын) басқа 115 ақынның парсы тіліндегі төрттіктері бар. Ақындар негізінен ғалымдар, бюрократтар және хатшылар сияқты қоғамның жоғарғы қабаттарына жататын Парсы елінің басқа бөліктерінен айырмашылығы, солтүстік-батыс аймақтардағы ақындардың көп бөлігі қарапайым жұмысшы табынан шыққан және олар көбінесе ауызекі тілде қолданатын. өлеңдеріндегі өрнектер. Соған сәйкес кітапта парсы тілі мен мәдениетінің өлкеде толыққанды тарағанын көрсететін сол кезеңнің әлеуметтік жағдайлары көрсетіліп, ауызекі тілдегі фразеологизмдердің поэзиядағы ортақ қолданысы мен көптеген ақындардың кәсібі дәлел бола алады. Бұл хрестоматиядағы өлеңдерден, мысалы, сол аймақтың ауызекі диалектісі болған солтүстік-батыс пехлеви тілінің әсері анық байқалады. Дегенмен, сонымен бірге Кавказ аймағы этникалық мәдениеттердің бірегей қоспасы болды. Хаканидің анасы несториандық христиан, Моджир Байлканидің анасы армян, Низамидің анасы күрд болған. Олардың жұмысы аймақтың мәдени және тілдік әртүрлілігін көрсетеді.

10 ғасырдың аяғында парсы әдебиеті Жерорта теңізінің шығысынан Үндістан жағалауларына дейін тарады. Бұл аймақтағы парсы поэзиясының ең ерте сақталған үлгісі Шаддадиттер мен Рауадидтер әулеттерінің сарайларында қызмет еткен Катран Табризидің (б.з. 1009–1072) шығармасы. Катран Табризи өткен ғасырда кейбір ғалымдардың «әзербайжандық» немесе «закавказдық» мектебінің немесе «Табриз мектебінің» немесе «Ширван мектебінің» немесе парсы поэзиясының «Арран стилінің» негізін қалаушы деп атағанына байланысты. Бұл мектеп риторикалық талғампаздығы, метафораны жаңашыл қолдануы, техникалық терминология мен христиандық бейнелерді қолдануы, парсы архаикасының болуы және араб лексикасынан алынған және жаңа концептілер бойынша хорасани (шығыс) стиліне қарама-қайшы келетін парсы тілінде ерекше поэтикалық стиль жасады. Басқа дереккөздер, соның ішінде Ислам энциклопедиясы мен дәстүрлі ирандық әдеби дереккөздерде Низамидің парсы поэзиясы үшін «ирак» стилі термині қолданылған» [1].

«Низами шығармашылығының парсы әдебиетінің кейінгі дамуына тигізген әсері орасан зор болды және Хамса кейінгі парсы поэзиясында (басқа ислам әдебиеттерінде де) еліктелген үлгі болды. Низамидің мұрасы ислам әлемінде кеңінен сезіледі және оның поэзиясы көптеген басқа тілдердің арасында парсы, араб, түрік, күрд және урду поэзиясының дамуына әсер етті. «Парсы миниатюрасында Низами өлеңдеріндегі сюжеттер Фердоусидің «Шахнамасындағы» (4-тарау) әңгімелерімен қатар әдеби шығармаларда жиі суреттелді» [1].

Низамидің парсы әдебиетінде 1000 жылдан астам сақталған бірнеше көрнекті әдеби шығармалары бар. Бұл Ширин туралы Хосров, Мәжнүн туралы Лейлі, Ескандар Наме және Хафт Пайкар [1].

Хосроу Ширин туралы

«Шаһнаманың ұлы эпикалық-тарихи жырларында кездесетін және парсы ақындары романтизациялаған шынайы оқиғаға негізделген исламға дейінгі парсыдан шыққан оқиға. Низами таңдаған хикая Селжук сұлтаны II Тоғрилға, Атабег Мұхаммед ибн Елдигуз Жахан Пахлаванға және оның інісі Ғызыл Арсланға арналған. Ол шамамен 6500 куплеттен тұрады,

әңгіме сасанилік Хосров II Парвиздің армян ханшайымы «Ширинге» деген махаббатын бейнелейді. Хосров мен Ширин Хосрау патшаның Ширин ханшайымға құда түсуі және оның ғашықтық қарсыласы Фархадты жеңуі туралы баяндайды. Әңгіме бірнеше жанрды қатар қолданатын және лирикалық қарқындылыққа толы көптеген ауызша алмасулар мен хаттарды қамтитын күрделі құрылымға ие. Хосроу өзінің шынайы махаббаты Ширинге қайтып оралмас бұрын физикалық және рухани ұзақ сапарларға шыдайды. Ақырында олар үйленеді, бірақ Хосровты ұлы өлтіреді, ал Ширин өлтірілген күйеуінің денесіне қол жұмсайды. Мұнда пәк әрі жанкешті махаббат ақыры патшалық қаһар мен қызғаныштың құрбанына айналған Ширинге жасырын ғашық Фархад бейнесінде берілген» [1] *Лейли о Меджнун*

«Кейін парсылар бойына сіңіріп, әшекейлеген араб текті әңгіме. 4600 жұптан тұратын өлең 1192 жылы өзін Сасанидтер патшасының ұрпағынан деп мәлімдеген Әбу әл-Музаффар Ширваншахқа арналды, оның ерліктері Низамидің «Жеті ару» («Хафт Пайкар») шығармасында көрсетілген. Поэма бақытсыз ғашықтар туралы кең тараған араб аңызына негізделген: Қайыс ақын немере ағасы Ләйләға ғашық болады, бірақ Ләйләның әкесі оған үйленуге кедергі жасайды. Ләйләнің әкесі Қайспен қарым-қатынасқа тыйым салады, ал Қайс есі шығып, Ләйлаға деген сүйіспеншілігін көпшілік алдында мойындай бастайды. Ойшылдықтың күшейгені сонша, ол бәрін Ләйләнің көзқарасымен көріп, бағалайды; сондықтан оның лақап аты «иесі бар» (Мәжнүн). Басқа адамдар араша түссе де, одақтаса алмайтынын түсінген ол қоғамнан шығып, шөл далада жануарлардың арасында жалаңаш жүреді. Алайда, Ләйлә бейнесі оның бойына сіңіп кеткені сонша, ол тамақ ішпей де, ұйықтай да алмайды. Оның жалғыз қызметі – Ләйләге деген сағыныш туралы өлеңдер жазу. Осы уақытта Ләйла өз еркімен үйленеді, бірақ күйеуінің алға жылжуына қарсы тұру арқылы өзінің пәктігін сақтайды. Мәжнүнмен жасырын кездесу ұйымдастырып, олар кездеседі, бірақ ешқандай физикалық байланыс болмайды. Керісінше, бір-біріне алыстан өлең оқиды. Ақырында Ләйләнің күйеуі қайтыс болып, заңды одақтағы заңды кедергілерді алып тастайды. Алайда, Мәжнүн өз қиялындағы Ләйләнің идеалды бейнесіне ден қойғаны сонша, ол айдалаға қашады. Ләйлә қайғыдан өліп, қалыңдық көйлегімен жерленеді. Бұл хабарды естіген Мажнүн оның бейітіне асығады, ол сол жерде бірден қайтыс болады. Қатар жерленген, бейіттері зиярат ететін орынға айналады. Біреу жұмақта бірігіп, патша мен патшайым болып өмір сүретінін армандайды. Низами өз романын Ширваншах Ахсатанның өтініші бойынша жазған. Алғашында ол бұл қарапайым оқиғаның қатал таулар мен күйдірілген шөлдерді кезіп жүрген араб баласының азабы мен азабы туралы екеніне күмәнданған. Ол патша сарайының поэзиясы үшін қолайлы тақырып болар еді, ал оның мәдени аудиториясы ханзада болды, ол оны «махаббат ертегілері қайда оқылса, оған дәм қосады» деп жобаны қолға алуға көндірді. Низами бұл әңгімеде көптеген араб анекдоттарын пайдаланды, сонымен бірге аңызға күшті парсы дәмін қосты. Мәжнүн туралы бір-біріне ұқсамайтын хикаяларды парсы романының талабына лайықтап жазған» [1].

Ескендір-наме «Ескендір кітабы».

Ескендір Зұлқарнайынның романы 10500 куплеттен тұрады. Бұл Низамидің соңғы эпопеясы ма, әлде «Хафт Пайкар» ма деген пікір талас тудыруда. Оның ішіндегілердің аты-жөні белгісіз, бірақ Ахар билеушісі Носарт ад-Дин Бишкин б. Мұхаммед туралы айтылған. Әңгіме Құрандағы Зул-Қарнайнға сілтемелерден, сондай-ақ Александрдың грекше «Псевдо-Каллисфен» романынан шыққан Ескендір Зұлқарнайын туралы ислам

мифтеріне негізделген. Ол екі кітаптан тұрады: Шараф-нама және Иқбал-наме. Өлеңде Ескендір өмірінің үш кезеңі баяндалады: алдымен әлемді жаулаушы; сонда өз надандығын тануға жеткілікті даналыққа ие болған білім іздеуші ретінде; және ақырында пайғамбар ретінде тағы да әлемді аралап, батыстан шығысқа және оңтүстіктен солтүстікке қарай өзінің монотеистік ақидасын бүкіл әлемге жариялады. Шарафнамада Ескендірдің дүниеге келуі, оның Рум (Грекия) тағына отыруы, Мысырға басып кірген африкалықтарға қарсы соғыстары, Персияны жаулап алуы, Дарийдің қызына үйленуі туралы айтылады. Сондай-ақ бұл бөлімде Ескендірдің Меккеге зиярат етуі, Кавказда болуы, Барда патшайымы Нушаба мен оның Амазонка сарайына баруы туралы айтылады. Александр Үндістанды, Қытайды және Ресей жерін жаулап алады. Шарафнама Ескендірдің өлмейтін өмір суын сәтсіз іздеуімен аяқталады» [1].

Хафт Пайкар «Жеті ару» (Бахрам-нама деп те аталады)

«Исламға дейінгі парсы текті тарих Мараға билеушісі Ала ад-Дин корп Арсланға арналған. Жиырма жыл баласыз жүрген Яздегерд пен Ахура Мазданың бала сұрап жалбарынуынан кейін дүниеге келген Сасанид патшасы Бахрам V туралы әңгіме осы. Хафт Пайкар — Сасани Парсы империясының билеушісі Бахрам Гурдың романтизацияланған өмірбаяны. Оның шытырман оқиғалы өмірін Фирдоуси «Шахнамада» сипаттаған болатын, оны Низами бірнеше рет жасырған. Жалпы, оның әдісі бұрынғы ақын қарастырған эпизодтарды қалдыру немесе оларға өте қысқа ғана тоқталып, жаңа материалға тоқталу. Ақын Бахрам Гурдың дүниеге келуі және оның араб патшасы Но'манның сарайында және оның аты аңызға айналған Хварнак сарайында өскені туралы әңгімеден бастайды. Тәрбиесі Номанға тапсырылған Бахрам айбатты аңшыға айналады. Аты аңызға айналған сарайды аралап жүріп, ол жеті ханшайымның бейнесі бар жабық бөлмені табады: Хафт Пайкар (жеті сұлу) деген осыдан шыққан. Бұл ханшайымдардың әрқайсысы жеті түрлі аймақтан (Дәстүрлі зороастризм-исламдық жер бөлінісі) және ол оларға ғашық болады. Оның әкесі Яздегерд I өледі де, Бахрам өзінің тағын талап етушілерден алу үшін Парсыға оралады. Бірнеше эпизодтан кейін ол патша болып танылып, парсылар аштықтан аман қалады. Ел орныққан соң патша жеті ханшайымды іздеп тауып, өзіне келін етеді. Оның сәулетшісі жаңа келіндерінің әрқайсысына жеті күмбез салуды бұйырды. Сәулетші оған жеті климаттың әрқайсысын жеті планетаның бірі (зороастризм-ислам әлемінің классикалық планеталық жүйесі) басқаратынын айтып, әр күмбезді әр климатқа сәйкес келетін түспен безендіру арқылы сәттілікке жетуге кеңес береді. және планета. Бахрам күмәнмен қарайды, бірақ сәулетшінің кеңесін орындайды. Ханшайымдар керемет павильондарға орналасады. Әрбір сапарында патша аптаның қатарынан күндері ханшайымдарға барады; сенбіде Сатурн басқаратын үнді ханшайымы және т.б. Ханшайымдарды айдай сұлу Үндістанның Раджа қызы Фурак (Нұрак) деп атайды; Түрік қақанының қызы Яғма Наз; Хорезм патшасының қызы Наз Пари; Славян патшасының қызы Насрин Нуш; Азарбин (Азарейон), Марокко патшасының қызы; Рим Цезарының қызы Хумай; және Диросте (дені сау), Кей Каус үйінің сұлу ирандық ханшайымы. Әрбір ханшайым патшаға өзінің түсінің көңіл-күйіне сәйкес келетін оқиғаны айтып береді. Бұл жеті әдемі құрастырылған, өте сезімтал оқиға бүкіл өлеңнің жартысына жуығын алады. Патша жеті қалыңдықпен төбелесіп жатқанда, оның зұлым министрі патшалықтағы билікті өз қолына алады. Бахрам Гур Персияның істері бей-берекет, қазынаның бос екенін, көршілес билеушілерді басып алуға дайын екенін біледі. Ол алдымен аңға шығу арқылы санасын тазартады. Аңшылықтан оралған ол ағашта асылып тұрған итті көреді. Қойшы болған ит иесі өзінің адал күзетшісі нәпсіқұмарлық үшін өз отарын қасқырға сатып жібергенін айтады. Ол жемқор министрді тергей бастайды және

көптеген шағымдардың ішінен оларға көрген әділетсіздік туралы айтып беретін жетеуін таңдайды. Артынша министр өлім жазасына кесіліп, Бахрам Гур әділдік орнатып, жеті ләззат күмбезін Алланың разылығы үшін отты храмдарға айналдыруды бұйырады. Сонда Бахрам соңғы рет аңға шығады, бірақ жұмбақ жағдайда жоғалып кетеді. Сөз ойыны жабайы есекті (гур) ауламақшы болып, оның орнына оның қабірін (гур) табады» [1].

18.4.3 Соңғы нүктелер

Низами 1141 жылы Парсы елінің Гәнжа қаласында дүниеге келген, ол осыдан 80 жыл бұрын Иранның құрамында болған. Ол Иранды жақсы көрді және бұл мәселені келесі аяттармен негіздейді:

نیست گوینده زین قیاس خجل

دل زتن به بود یقین باشد

بهترین جای بهتران دارند

همه عالم تن است و ایران دل

چون که ایران دل زمین باشد

زان ولایت که مهتران دارند

Қазақ тілінде былай естіледі:

«Бүкіл әлем - дене, ал Иран - оның жүрегі.

Бұл мәлімдемені ешкім жоққа шығара алмайды

Өйткені Иран жердің жүрегі

Жүрек денеден жақсырақ екені сөзсіз

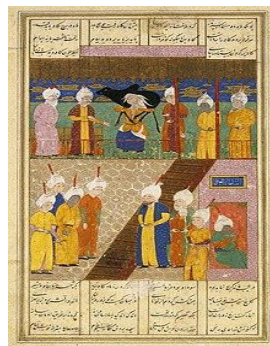
Мұндай ең үлкен провинция

Олар ең жақсылардың арасында ең жақсы орынға ие»

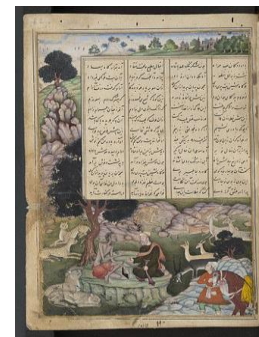
Низами поэзиясының кейбір фотосуреттері 18.2-суретте көрсетілген.

(a) Хосров-Шырын

(b) Хафт Пайкары

(c) Мәжнүн

18.2-сурет. Низами Гәнжауидің кітаптарындағы көпірдің суреттері.

а) Хосров Шырынға Низамидің Хамсе [1] атты ешкі мен сиыр сүтін жеткізу үшін салынған арнаның екі жағында тұр.

(б) Низамидің Хафт Пайкары бойынша тәжірибе кемелді етеді. Бруклин мұражайы. (Нью-Йорк) [1].

в) Сәлімнің Мәжнүнмен айдалада сөйлесуі. Низами мәтіні 15 ғасырдың аяғындағы үнді кітабынан алынған миниатюрамен суреттелген. [1].

18.3-суретте Әзірбайжанның Гәнжа қаласындағы Низами кесенесі (12 ғасырда Парсы бөлігі) және Әзірбайжанның Бақу қаласындағы Низами әзірбайжан әдебиетінің мұражайы көрсетілген [1].

(а) Гәнжадағы мавзолей

(б) Бақу, Әзірбайжандағы Низами мұражайы

18.3-сурет. Низами Гәнжауи кесенесі мен мұражайы.

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Nizami_Ganjavi

[2] Map:

https://www.google.com/search?sa=G&hl=en&q=map+of+the+seljuk+empire&tbm=isch&tbs=simg:CAQSlgEJKN_1pjKIfLyQaigELEKjU2AQaBAGVCAsMCxCwjKcIGmEKXwgDEiezA8UH1gjGB9IIwQfNB9gJTMkHnDnzPvs_18j71PvA--D7IP_1E-9CIaMIIdRahE_1lwBorLEgixxuleurrdySPxBG82A8K4CnI8F9h4LKG1uLZgAQdhBJSp31diAEDAsQjq7-CBoKCggIARIEPDuiXww&ved=0ahUKEwiPl4DnuPjdAh5F6wKHQ4TBbcQwg4IKigA&biw=1266&bih=502#imgsrc=buhSSJzNIR40cM:

19-тарау Хақани (ақын)

19.1 Кіріспе

В этой главе будет представлена краткая история жизни и литературный вклад еще одного персидского поэта наследия Азари, Хақани.

19.2 Хақани [1, 2]

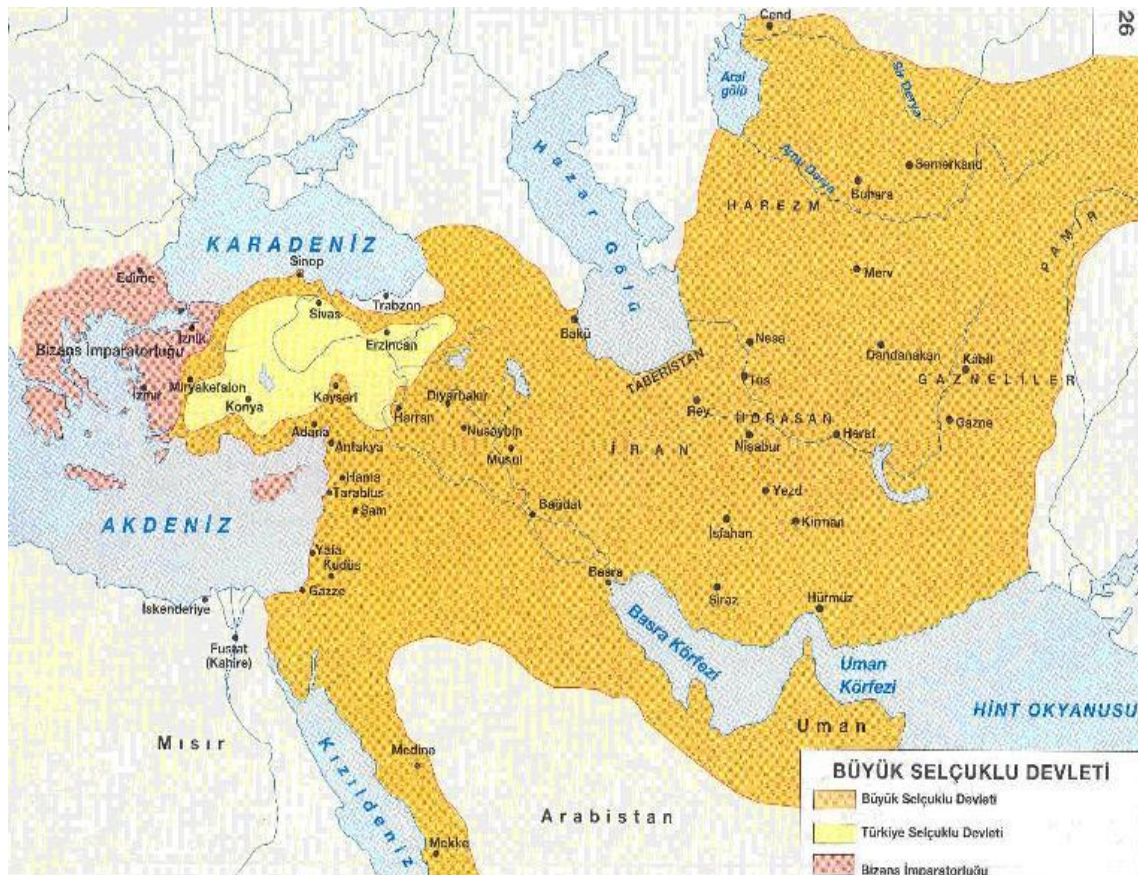
Хағани	Афсал ад-Дин Бадил Ибрахим ибн Әли Хақани Ширвани деген атпен белгілі
Туылған	1106 ж
Туған жері	Ширван, Парсы Селжук империясы (қазіргі Әзірбайжан)
Ұлты	парсы (асари)
Өлімі	1190 ж
Өлген жері	Табриз, Парсы (қазіргі Иран)
Маңызды	Жарқын сарай өлеңдері, сатира және эпиграммалар

19.3 Өмірбаяндық очерк

«Хақани, толық Афзал ад-Дин Бадил Ибрагим ибн Әли Хағани Ширвани парсы ақыны (шамамен 1106 ж. туылған, Ширван, Парсы Селжук империясы (қазіргі Әзірбайжан) – б.з. 1190 жылы қайтыс болған, Тебриз, Иран), оның мағынасы негізінен оның тамаша сөзіне негізделген. сот өлеңдері, сатира және эпиграммалар. Оның әкесі ағаш ұстасы және мұсылман болған, ал анасы несториандық христиан болған. Жоқшылықта өскен ол ағасынан білім алу бақытына ие болды. Жас кезінде ол Шакаіқі («Шындық іздеуші») деген атпен ән жазған. Содан кейін ол Ширван билеушісі Хакан Манучехрдің сарайына кіріп, одан Хақани лақап атын алды.

Жеке басының даулары мен сот интригаларынан күйзеліске түскен ол 1156/57 жж Меккеге қажылыққа барды, содан кейін ол өзінің ең үлкен шығармаларының бірі «Мәснауи» («Ұзын өлең») «Тухфат әл-Ирақайн» («Сыйлық») жазды. Екі Ирақтың»). Ол бес бөлімнен тұрады және шын мәнінде ақынның саяхаттарын сипаттайды.

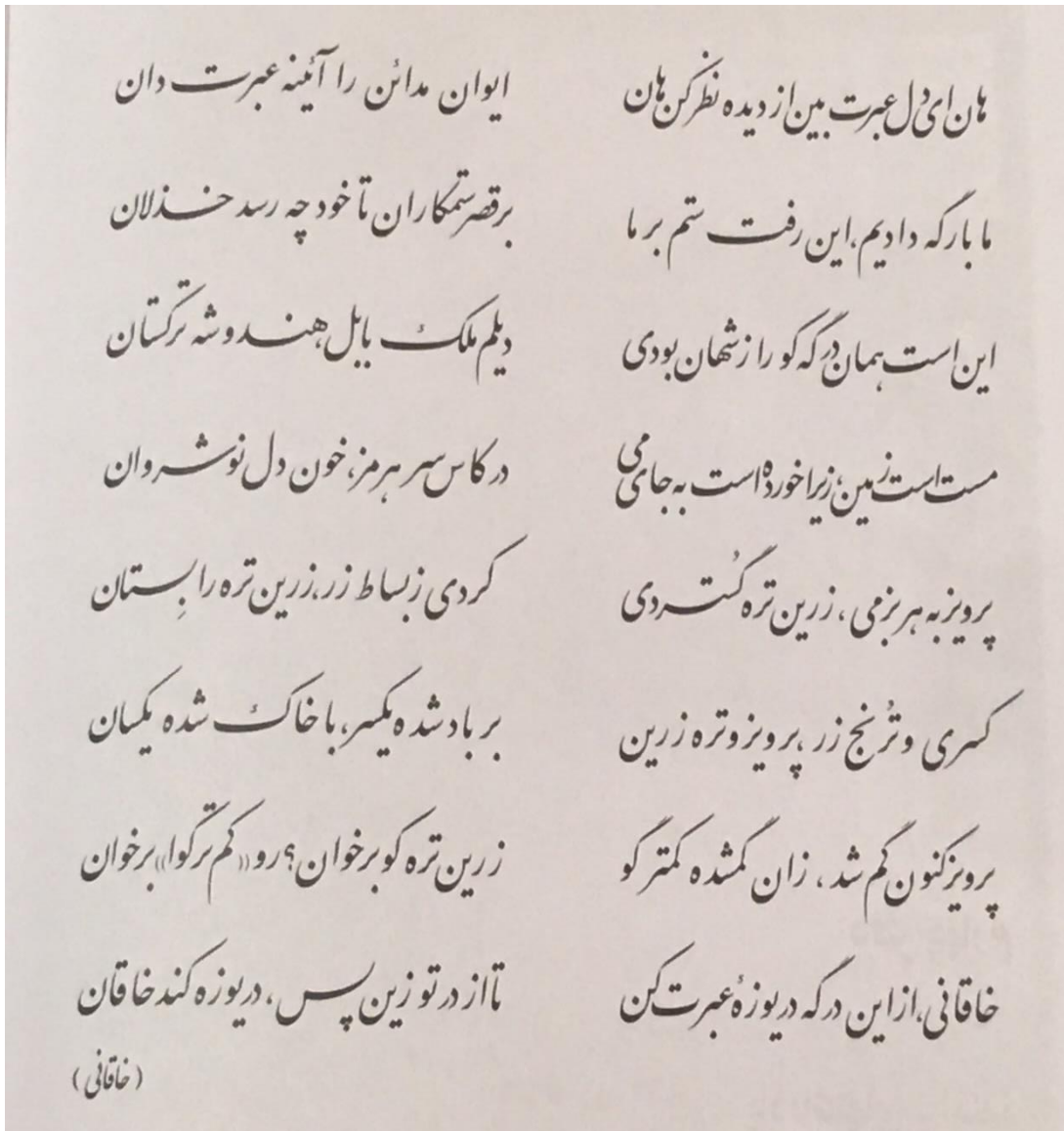
Сотта Хақани түсініксіз себептермен түрмеге қамалды. Оның азабы оны осы түрдегі ең жақсылардың бірі саналатын хабсия («түрме балладасы») жазуға итермеледі. 1171 жылы ол Меккеге тағы да қажылыққа барды, содан кейін ол патрон Манучехрдің ұлы Ахсатанмен бірге Ширван сарайына оралды. 1175 жылы ұлы мен әйелі қайтыс болғаннан кейін ол тағы да қажылыққа барды, содан кейін Тебриз қаласына орналасып, өлеңдерінің көпшілігін диуанасына жазды. Қарапайым оқырман үшін жазуын қиындататын стилінің түсініксіз сипатына қоса, Хақани поэзиясын христиандық бейнелеумен сусындатты, парсы ақындарының бірі». [2].

19.1-сурет. 12 ғасырдағы Персиядағы Селжүк империясының картасы [2].

19.4 Поэзия және шығармалар

Жоғарыда айтылғандай, Хақани Мекке мен Иракқа үш рет барды, сонымен қатар Шахпур I (немесе Хосра I) тұсында Парсы империясының Сасанидтер әулеті Таг-е-Касра сияқты басқа жерлерге барды. 19.2-суретте Хаканидің осы әсерлі құрылымға барғаннан кейінгі өлеңдері көрсетілген. Бұл тарихи құрылым қалдықтарының фотосуреттері 19.3-суретте көрсетілген. Бұл қирандылар 3-6 ғасырлардан бастап исламға дейінгі ғұламалар бір-бірімен кеңесу үшін жиі келіп тұратын университет, оқу орталығы сияқты білім кешені болды. Араб шапқыншылығынан кейін кешен біраз уақыт мешітке айналды.

19.2-сурет Хақанидің Иван-е-Мадаеннің (Сасанидтер империясының астанасы) тағдыры туралы әйгілі поэмасы, оның қалдықтары 19.3-суретте көрсетілген.

19.5 Хақанидің өлімі

Хақани 1190 жылы 84 жасында қайтыс болды, оның жаңа үйі Тебриз, Иран. 19.4 суретте ақындардың бейіті көрсетілген.

19.3-сурет. Сасанид патшасы Шапур I тұсындағы Иван-е-Мадайеннің (қазіргі Бағдадтың солтүстігі, Ирақ, «Таг-е-Касра» деп те аталады) қирандыларынан бірнеше көріністер.

19.4-сурет. Ақындар бейіті, соның ішінде Иранның Табриз қаласындағы Хакани [5].

Қолданылған әдебиет

[1] <https://www.britannica.com/biography/Khaqani>

[2] <https://en.wikipedia.org/wiki/Khaqani>

[3] Map: https://images.search.yahoo.com/yhs/search?p=map+of+seljuk+persian+empire+map&fr=yhs-mozilla-004&hspart=mozilla&hsimp=yhs-004&imgurl=http%3A%2F%2Fshoebat.com%2Fwp-content%2Fuploads%2F2015%2F11%2Fseljuk_map.jpg#id=2&iurl=http%3A%2F%2Fshoebat.com%2Fwp-content%2Fuploads%2F2015%2F11%2Fseljuk_map.jpg&action=click

[4] <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Khagani>

[5] https://www.google.com/search?tbm=isch&sa=1&ei=1b0NXPDBAc3etQXKq7SwAQ&q=Mauseloeum+of+Popet+Khagani+in+Tabriz+Iran&oq=Mauseloeum+of+Popet+Khagani+in+Tabriz+Iran&gs_l=img.12...21886.35436..39480...0.0..0.72.2547.42.....1...1..gws-wiz-img.....0j0i67j0i10j0i30j0i10i24.jzn2laNmw6c

20-тарау Аттар (сопы ақын)

20.1 Кіріспе

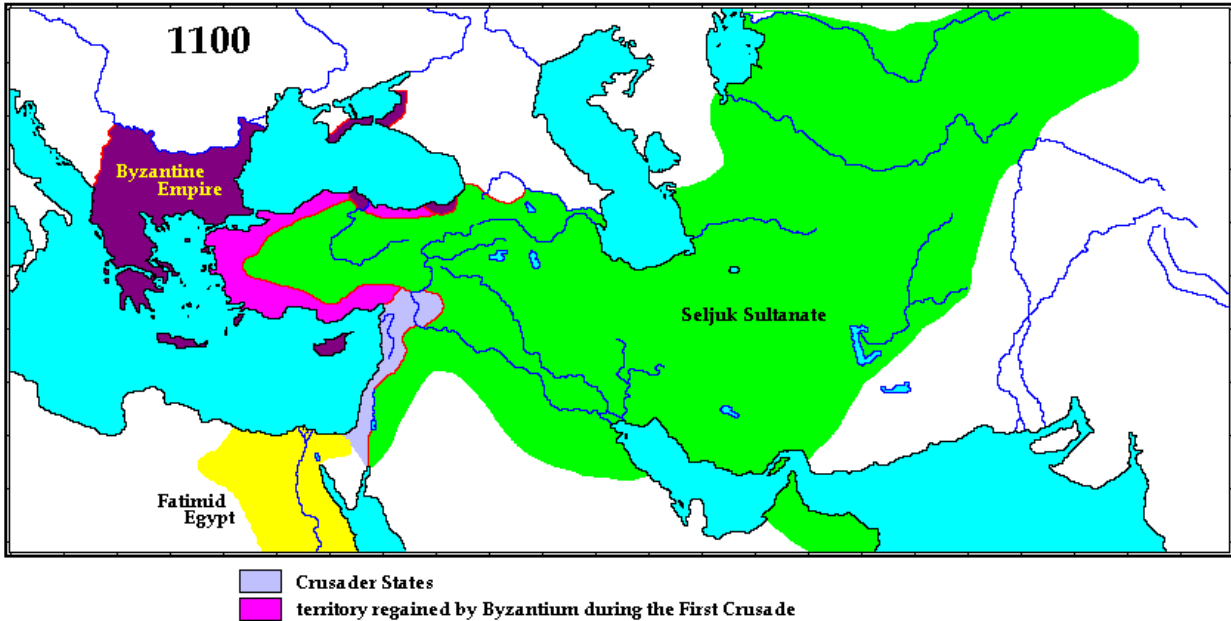
Бұл тарауда б.з. 12 ғасырындағы тағы бір ұлы ақын, Иранның Хорасан провинциясындағы Нишаспурлық Аттардың немесе Нишабурдың қысқаша өмір тарихы мен әдеби еңбегі берілген. Ол шебер сопы ақын Мулана Румиден шабыттанған ұлы сопы ақын болды. Оның шығармасы сонымен қатар Фердоуси, Санаи және Хафез сияқты Парсы ұлы ақындарын шабыттандырды.

20.2 Аттар туралы деректер [1]

Аттар	Фарид ад-Дин Әбу Хамид бин Әбу Бәкір Ибрахим
Туылған	1145 немесе 1142 жж
Туған жері	Нишапур, Иран
Ұлты	парсы
Өлімі	1220 ж
Өлген жері	Нишапур, Иран (Моңғол басқыншылары өлтірген)
Псевдоним	Фарид ад-Дин
Әсері	Фирдоуси, Санаи, Қожа Абдулла Ансари, Мансур әл-Халлажа, Әбу-Саид Әбіл-Хайра, Баязид Бастами
Әсер етті	Руми, Хафез, Джамии, Әли-Шир Науаи және басқа да кейінгі көптеген сопы ақындар туралы

20.3 Өмірбаяндық очерк

Аттардың өмірі туралы деректер сирек және аз. Ол туралы екі замандасы Ауфи мен Туси ғана айтады (15-тарауды қараңыз). Дегенмен, барлық деректер оның ортағасырлық Үлкен Хорасанның (қазіргі Иранның солтүстік-шығысында орналасқан) үлкен қала Нишаспурдан шыққанын және селжұктар дәуірінің ақыны екенін растайды.

20.1-сурет. 12 ғасырдағы Парсы Селжук империясының картасы [2].

«Рейнерттің айтуынша: ол көзі тірісінде туған қаласынан басқа ақын ретінде онша танымал болмаған сияқты және оның тылсым, ақын және әңгімеші ретіндегі ұлылығы 15 ғасырға дейін ашылмаған. Осы ретте парсының тылсым ақыны Руми: «Аттар – рух еді, Санаи оның екі көзі, Біраздан соң солардың пойызына мініп келдік» десе, тағы бір өлеңінде: «Аттар ғашықтықтың жеті қаласын кесіп өтті. . Әлі де бір көшенің бұрылысындамыз» [1].

«Аттар әр салада үздік білім алған табысты химиктің баласы болса керек. Оның жазбаларында оның өмірі туралы аз айтылғанымен, олар оның фармацевт болғанын және көптеген клиенттерге жеке қызмет көрсеткенін айтады. Дәріханада көмектескен адамдар өз мәселелерін Аттарға сеніп тапсыратын, бұл оның жүрегіне қатты әсер етті. Ақырында ол дәріханасын тастап, Бағдад, Басра, Куфа, Мекке, Медине, Дамаск, Хорезм, Түркістан және Үндістанды аралап, сопы шейхтерімен кездесіп, сопылық идеяларды насихаттап қайтады».

«Аттар кемінде 45 000 жұп (куплет) және көптеген тамаша прозалық шығармалар [3] құрастырған, оның ең үлкен шығармасы «әйгілі Мәнтек ат-Тайр» («Құстар конференциясы») болып табылады. Бұл мифтік Симург немесе Феникс үшін құстарды (яғни сопылардың) іздеуін сипаттайтын аллегориялық өлең, олар өздеріне патша (яғни Құдай) еткісі келеді. Соңғы көріністе сапардан аман шығып, таққа жақындаған құстар Симургтың жүзіндей айнадағы көрінісіне ойланып, Симург екеуінің бір екенін түсінеді» [3].

«Осы өнімді ақынның басқа да маңызды шығармаларына құрылымы мен формасы жағынан Мәнтек әл-тайр мен Диуанға ұқсас мистикалық аллегорияларды көрсететін Элахи-нама (Илахи-нама немесе Құдайдың кітабы) және Мосибат-нама (Қасірет кітабы) жатады. Өлеңдер жинағы), сондай-ақ атақты прозалық шығармасы «Тадхкрат әл-әулия» ертедегі сопылар (орысша аудармасы «Мұсылман әулиелері

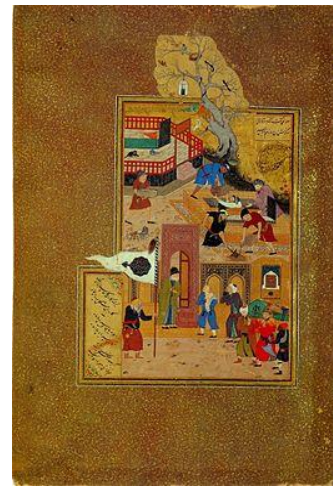
мен мистиктері») туралы баға жетпес ақпарат көзі. Идеясы, әдеби тақырыптары мен стилі жағынан Аттардың ықпалы тек парсы әдебиетінде ғана емес, басқа ислам әдебиетінде де қатты сезілді [3].

а) Аттар кесенесі

ә) мүсіні

б) Аттардың жерленген жері

20.2-сурет Аттар мазары, Нишапур, Иран.

Аттарды 1220 жылы моңғол басқыншылары өлтірді. Оның кесенесі мен жерленген орны 20.2-суретте көрсетілген.

Қолданылған әдебиет

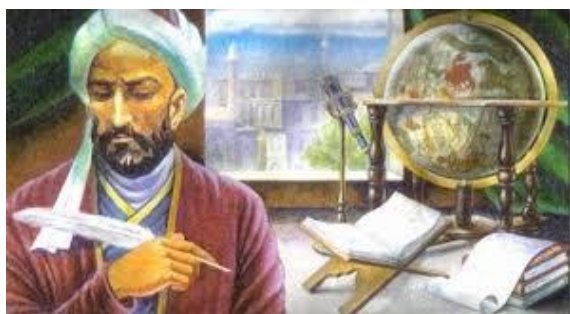
[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Attar_of_Nishapur

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=12th+century+map+of+Persia&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=lowHk79PXAdzVM%253A%252Cm_NCjRXxYMWtSM%252C_&usg=__DuNRcJ7aNTznhVrWVHaLIPb_4-w%3D&sa=X&ved=0ahUKEwjpwIGSv9ZAhVGRK0KHVwkBwUQ9QEIMTAE#imgrc=sCUE1JwBzdfkJM:

[3] <https://www.britannica.com/biography/Farid-al-Din-Attar>

21-тарау Насыр Туси (астроном, математик, философ)

21.1 Кіріспе

Бұл тарауда 13 ғасырдың басындағы тағы бір аты аңызға айналған парсы ғалымының өмір тарихы мен ғылыми еңбектері берілген. Оның есімі Хауажа Мұхаммад ибн Мұхаммад ибн Хасан Туси болатын. Ол физика, логика, философия, математика, медицина және астрономияға үлес қосты.

21.2 Туси туралы деректер [1]

Туси	Хауажа Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Хасан Туси, Хадже Насыр Туси
Туылған	17 ақпан 1201 ж
Туған жері	Гум қаласының маңында, Парсы (қазіргі Иранда)
Ұлты	Парсы (Иран)
Өлімі	22 маусым 1274 ж
Өлген жері	Каземейн, Ирак
Ата-ана	белгісіз
Діні	Оның жас кезінде зороастризм дінін ұстанып, кейін ислам дінін қабылдағанын көрсетеді

21.3 Өмірбаяндық очерк

Туси 1201 жылы Тус қаласында (13 ғасырдағы Парсыдағы Үлкен Хорасан провинциясы) дүниеге келген (21.1 [2] суретті қараңыз). Жастайынан Тус пен Хамаданда Құранды үйренген. Сонымен қатар ол логика, философия, математика, медицина және астрономияны зерттеді. Әкесінен жастай айырылса да, марқұм әкесінің тілегімен оқу мен білім жолына түсті. Жас ғалым ретінде философия мен математиканы оқу үшін Нишапурға көшті. Ол Нишапурда жүргенде, кейін моңғол басқыншылары өлтірген аты аңызға айналған сопы ақын Аттарды кездестіреді. Кейін Мосулда (қазіргі Ирак) Камел ад-дин Юнуспен (1942) математика мен астрономиядан білім алады. Шыңғыс ханның моңғол әскерлері оның атамекенін жаулап алғанда, ол исмаилиттердің қолына түсіп, әртүрлі патшалықтардың немесе бекіністердің қорғанысын пайдаланып, ақырында астанасы Марагхе (қазіргі ш. солтүстік-батыс Иран).

21.1-сурет. Парсы империясының картасы (13-14 ғғ.) [2].

21.4 Үлестер мен жетістіктер

Тусидің 25-тен астамы парсы тілінде, бірнешеуі түрік тілінде, қалғандары араб тілінде (сол кездегі танымал) 150-ден астам еңбектері бар. Оның негізгі еңбектері төменде сипатталған [3].

- «Китаб аш-Шақл әл-қатта» – Толық төртбұрыш кітабы, тригометрияның бес томдық қысқаша мазмұны.
- Ахлақ-и-Насери – Этика бойынша жұмыс.
- ар-Рисала әл-Астурлабия – астроляб туралы трактат.
- «Зидж-и Илхани» («Илхан кестелері») — б.з. 1272 жылы аяқталған ірі астрономиялық трактат.
- «Әт-Тәзкіра фиilm әл-хая» – астрономия туралы естеліктер. Шарх ат-Тазкіра (әт-Тазкіраға түсініктеме) деп аталатын бұл еңбекке көптеген түсіндірмелер жазылған. Түсініктемелерді Абд әл-Әли ибн Мұхаммед ибн әл-Хусайн әл-Бирджанди мен Наззам Нишапури жазған.
- Шарх әл-ишарат – (Авиценнаның «Ишаратына» түсініктеме).
- Авсаф әл-Ашраф – Парсы тіліндегі қысқаша мистикалық-этикалық шығарма.
- «Тәжрид әл-итикад» (Иманның қысқаша мазмұны) – шииттік ілімдерге түсініктеме.

Мараж обсерваториясы

Тусидің астрономияға қосқан басты үлестерінің бірі - біздің эрамыздың 1259 жылы Марағада (Әзербайжанның шығыс провинциясы, Иран) обсерватория салуы. Мараж Хулагу ханның (б.з. 1217-1265 ж.) астанасы болды және оны сол кезде обсерватория құруға көндірген Туси болды. 21.2-суретте Иранның Мараға қаласындағы обсерватория мен оның қазіргі ғимаратының қирандылары көрсетілген. Обсерваторияны жоспарлау және салу кезеңдерінде Туси «Зиж-и-илхани» («Илхандық кестелер») кітабында планеталардың орналасуы мен жұлдыздардың атауларын есептеу үшін планеталық моменттердің нақты кестелерін жасаған [3]. Оның планеталық моделі сол кездегі ең жетілдірілгені болды. Ол Николай Коперниктің [4] гелиоцентрлік моделіне дейін барлық уақытта қолданылды (Коперник 16 ғасырдағы поляк ренессансының математигі және астрономы болды, ол ғаламның орталығына жерді емес, күнді орналастыру арқылы ғаламды модельдеген).

Туси екі айналмалы қозғалыстың қосындысынан түзу сызықты қозғалыс тудыратын Туси жұбы деп аталатын геометриялық әдісті ойлап тапты [3, 5]. 21.3-суретте Туси-Жұп тұжырымдамасы көрсетілген. Туси жұбы – кіші шеңбер диаметрі кіші шеңбердің диаметрінен екі есе үлкен шеңбер ішінде айналатын математикалық құрылғы. Шеңберлердің айналуы кіші шеңбердің шеңберіндегі нүктенің үлкен шеңбердің диаметрі бойынша сызықтық қозғалыста алға және артқа тербелуіне әкеледі. Бұл жұпты алғаш рет 13 ғасырдағы парсы астрономы және математигі Насыр ад-Дин ат-Туси өзінің 1247 жылғы «Тахрир әл-Мажисті» («Алмагестке түсініктеме») еңбегінде төменгі планеталардың ендік қозғалысының шешімі ретінде ұсынған және кейінірек кең тараған. алмастырушы теңеу ретінде қолданылған, мың жылдан астам бұрын Птоломейдің «Алмагестінде» енгізілген [3, 5].

Туси былай деп жазады: «Күс жолы, яғни галактика өте көп мөлшердегі шағын тығыз топтастырылған жұлдыздардан тұрады, олардың шоғырлануы мен шағындығына байланысты бұлт бөлшектері болып көрінеді, сондықтан оны түсі сүтке теңеді». [5]. Туси сондай-ақ күн мен түннің теңелуінің жылдық прецессиясын есептеп, кейбір астрономиялық аспаптардың, соның ішінде астролябтың құрылысы мен қолданылуына үлес қосты.

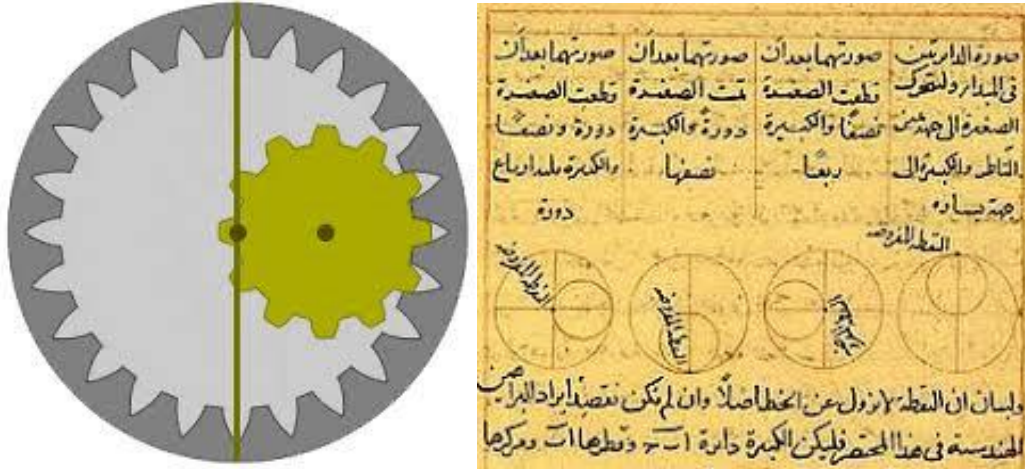

(a)

(b)

21.2-сурет Мараже, Иран обсерваториясы (a) Түпнұсқа обсерваторияның қирандылары және (b) Қазіргі обсерватория [6].

Сурет 21.3 Мараж обсерваториясы үшін пайдаланылған Туси «Туси-пара» концепциясы, Иран [5].

Кейінірек Самарқандтағы (150 жылдан кейін қазір Өзбекстанда), Түркияның Стамбулдағы және Үндістанның Джайпур қаласындағы Мараж обсерваториясының негізінде басқа обсерваториялар салынды.

Биология

Туси «Ахлак-и-Насри» кітабында түрлер эволюциясының іргелі теориясын ұсынды. Ол бір кездері ғалам тең және ұқсас элементтерден тұратынын ұсынды. Ол бұл элементтерде ішкі қарама-қайшылықтарға байланысты кейбір элементтер басқаларына қарағанда тезірек дамығанын көрсетті [7]. Содан кейін ол осы эволюция нәтижесінде минералдар, одан кейін өсімдіктер, одан кейін жануарлар, ең соңында адамдар пайда болғанын атап өтті [3]. Ол төменде жазды [7]:

«Жануарлар өсімдіктерден жоғары, өйткені олар саналы түрде қозғала алады, тамаққа барады, пайдалы нәрселерді тауып жейді [7]. Жануарлар мен өсімдік түрлерінің арасында көптеген айырмашылықтар бар [7]. Біріншіден, жануарлар әлемі күрделірек. Сонымен қатар, ақыл - жануарлардың ең пайдалы қасиеті. Ақылдың арқасында олар жаңа нәрселерді үйреніп, олар үшін әдеттен тыс жаңа қабілеттерге бейімделе алады. Мысалы, үйретілген жылқы немесе аңшылық сұңқар жануарлар әлемінде дамудың жоғары сатысында. Осы жерден адамның кемелдікке жетуінің алғашқы қадамы басталады.

Одан әрі ол адамдардың жануарлардан қалай пайда болғанын түсіндірді, келесілерді қарастырыңыз [3]:

«Мұндай адамдар [мүмкін ұлы маймылдар] Батыс Суданда және әлемнің басқа шалғай бөліктерінде өмір сүрген. Әдеттері, іс-әрекеттері, мінез-құлықтары бойынша олар жануарларға жақын [8]. Адамның басқа тіршілік иелерінен ерекшеленетін ерекшеліктері бар, бірақ оны жануарлар әлемімен, өсімдіктер әлемімен, тіпті жансыз денелермен біріктіретін басқа да белгілер бар. [Адам жаратылғанға дейін] организмдер арасындағы барлық айырмашылықтар табиғи шыққан. Келесі қадам рухани кемелдікке, ерік-жігерге, бақылауға және білімге байланысты болады. [8] Бұл фактілердің барлығы адамның эволюциялық сатының орта сатысында тұрғанын дәлелдейді. Адам өзінің жаратылысы

Туси

бойынша төменгі тіршілік иелеріне жатады және оның ерік-жігерінің көмегімен ғана ол дамудың жоғары деңгейіне жете алады.

Бұл болжамдар мен Тусидің тұжырымдарын алты ғасыр бұрын Жан-Батист Ламурк (1744-1829 жж.) және Чарльз Дарвин мен Альфред Рассел Уоллес 1859 жылы алға тартқан болатын [6].

Химия және физика

Химия мен физикада Туси массаның сақталу заңының нұсқасын тұжырымдады. Ол зат денесі өзгере алады, бірақ жойыла алмайды деп жазды: «Материя денесі толығымен жойыла алмайды. Ол тек өзінің пішінін, күйін, құрамын, түсін және басқа қасиеттерін өзгертіп, басқа күрделі немесе элементар материяға айналады» [3].

Логика

Туси Авиценна логикасының жақтаушысы болды (12-тарау) және Авиценнаның абсолютті пайымдау теориясына мынадай түсініктеме жазды [3]:

«Оны мұны істеуге ассерториялық силлогистикалық Аристотель және басқалары кейде абсолютті пайымдаулардың қайшылықтарын абсолютті деген жорамалда қолданғаны итермеледі; және сондықтан көптеген адамдар абсолютті абсолюттерге қайшы келеді деп шешті. Авиценна мұның дұрыс емес екенін көрсеткенде, ол Аристотельден осы мысалдарды түсіндірудің жолын бергісі келді.

Математика

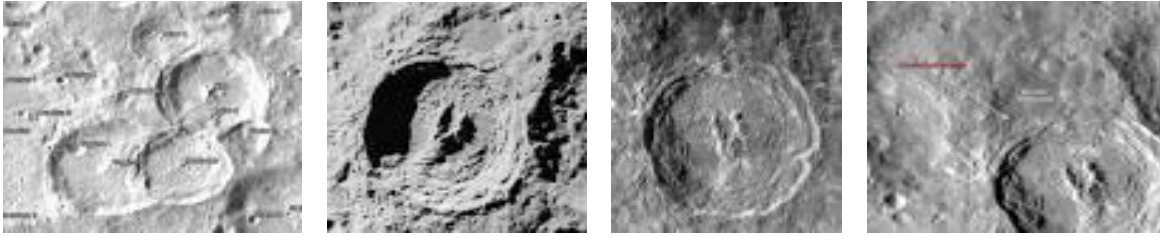
Бируни тарауынан (11-тарау) тригонометрияның астрономиялық есептеулерде қолданылғанын еске түсіреміз. Туси бірінші болып тек тригонометрия туралы кітап жазды. Туси «Төртбұрыш туралы трактат» атты еңбегінде астрономиядан бөлек сфералық тригонометрияның кең экспозициясын берді. Дәл Ат-Туси еңбектерінде тригонометрия ұзақ уақыт бойы байланыстырылған астрономиядан өзгеше таза математиканың дербес саласы мәртебесіне ие болды. Ол бірінші болып сфералық тригонометрияда тікбұрышты үшбұрыштың алты түрлі жағдайын келтірді [3].

Мемлекеттік қызмет

Туси Хулакух ханның 2-ші ұрпағында (Шыңғыс ханның немересі) Моңғол билеушісінің министрі (вазирі) қызметін атқарған. Насыр моңғол билеушісіне Бағдадтағы соңғы Аббасид билігін өз қолына алуға кеңес берді және соның салдарынан Аббасидтер империясының 507 жылдық билігін тоқтатуға көмектесті.

Қорытынды нүктелер

NASA - АҚШ ғарыш агенттігі Айдың оңтүстік жағындағы ойлы-қырлы жерде орналасқан Насыреддинге айға соққы беретін кратерді арнады. Бұл кратер солтүстікте Миллер кратеріне және батыста Хаггинс кратеріне басып кірген тағы екі көне құрылымды қабаттастырып жатыр [9].

К.Н. құрметіне Ай кратері. Туси [10].

Қолданылған әдебиет

- [1] <https://www.google.com/#q=bio+of+Khwarizmi>
- [2] [Map:
\[https://www.google.com/search?q=Maps+of+Abbasid+dynasty&tbm=isch&imgil=FtSLUcm4wQCUPM%253A%253BVK6kC-UCrg66qM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.gifex.com%25252Fdetail-en%25252F2010-01-01-11553%25252FThe-Abbasid-Caliphate-7501258.html&source=iu&pf=m&fir=FtSLUcm4wQCUPM%253A%252CVK6kC-UCrg66qM%252C_&usg=-cFB_JYnW6jr7teNfuaTf8PbpJQ%3D&ved=0ahUKEwi9zfSK1PrUAhVR62MKHXdXDUIQyjcIMA&ei=QVJhWf2oE9HWjwP3rrWQBA&biw=1268&bih=586#imgrc=On0DqH4lq1btpM:\]\(https://www.google.com/search?q=Maps+of+Abbasid+dynasty&tbm=isch&imgil=FtSLUcm4wQCUPM%253A%253BVK6kC-UCrg66qM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.gifex.com%25252Fdetail-en%25252F2010-01-01-11553%25252FThe-Abbasid-Caliphate-7501258.html&source=iu&pf=m&fir=FtSLUcm4wQCUPM%253A%252CVK6kC-UCrg66qM%252C_&usg=-cFB_JYnW6jr7teNfuaTf8PbpJQ%3D&ved=0ahUKEwi9zfSK1PrUAhVR62MKHXdXDUIQyjcIMA&ei=QVJhWf2oE9HWjwP3rrWQBA&biw=1268&bih=586#imgrc=On0DqH4lq1btpM:\)](https://www.google.com/search?q=Maps+of+Abbasid+dynasty&tbm=isch&imgil=FtSLUcm4wQCUPM%253A%253BVK6kC-UCrg66qM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.gifex.com%25252Fdetail-en%25252F2010-01-01-11553%25252FThe-Abbasid-Caliphate-7501258.html&source=iu&pf=m&fir=FtSLUcm4wQCUPM%253A%252CVK6kC-UCrg66qM%252C_&usg=-cFB_JYnW6jr7teNfuaTf8PbpJQ%3D&ved=0ahUKEwi9zfSK1PrUAhVR62MKHXdXDUIQyjcIMA&ei=QVJhWf2oE9HWjwP3rrWQBA&biw=1268&bih=586#imgrc=On0DqH4lq1btpM:)
- [3] https://en.wikipedia.org/wiki/Muhammad_ibn_Musa_al-Khwarizmi
- [4] <https://www.britannica.com/biography/Nicolaus-Copernicus>
- [5] https://en.wikipedia.org/wiki/Tusi_couple
- [6] Ragep, Jamil, Nasir al-Din Tusi's Memoir on Astronomy (al-Tadhkira fi `ilm al-hay' a) Edition, Translation, Commentary and Introduction. 2 vols. Sources in the History of Mathematics and Physical Sciences. New York: Springer-Verlag, 1993. pp. 129.
- [7] http://www.iranreview.org/content/Documents/Maragheh_Observatory.htm
- [8] http://www.sciencepub.net/report/report0210/09_3507report0210_64_69.pdf
- [9] https://www.google.com/search?source=hp&ei=1GzzWdywDcm_jwSIo7vYBQ&q=history+of+evolution&oq=history+of+evolution&gs_l=psy-ab.12..0l10.5448.11294.0.16602.20.20.0.0.0.0.260.2787.2j15j3.20.0....0...1.1.64.psy-ab..0.20.2781...0i131k1.0.u4V-TiRAy9k
- [10] https://www.google.com/search?ei=zKZtW4SmH4TP8AOE-byQBA&q=Tusi+moon+crater&oq=Tusi+moon+crater&gs_l=psy-ab.12..33i21k1.32836.40244.0.44462.16.16.0.0.0.0.205.2607.0j15j1.16.0....0...1c.1.64.psy-ab..0.13.2171...0j0i67k1j0i131i67k1j0i131k1j35i39k1j0i20i264k1j33i160k1.0.yjgbzo1dOSk

22-тарау Мулан Руми (парсы халқының аты аңызға айналған сопы ақыны)

22.1 Кіріспе

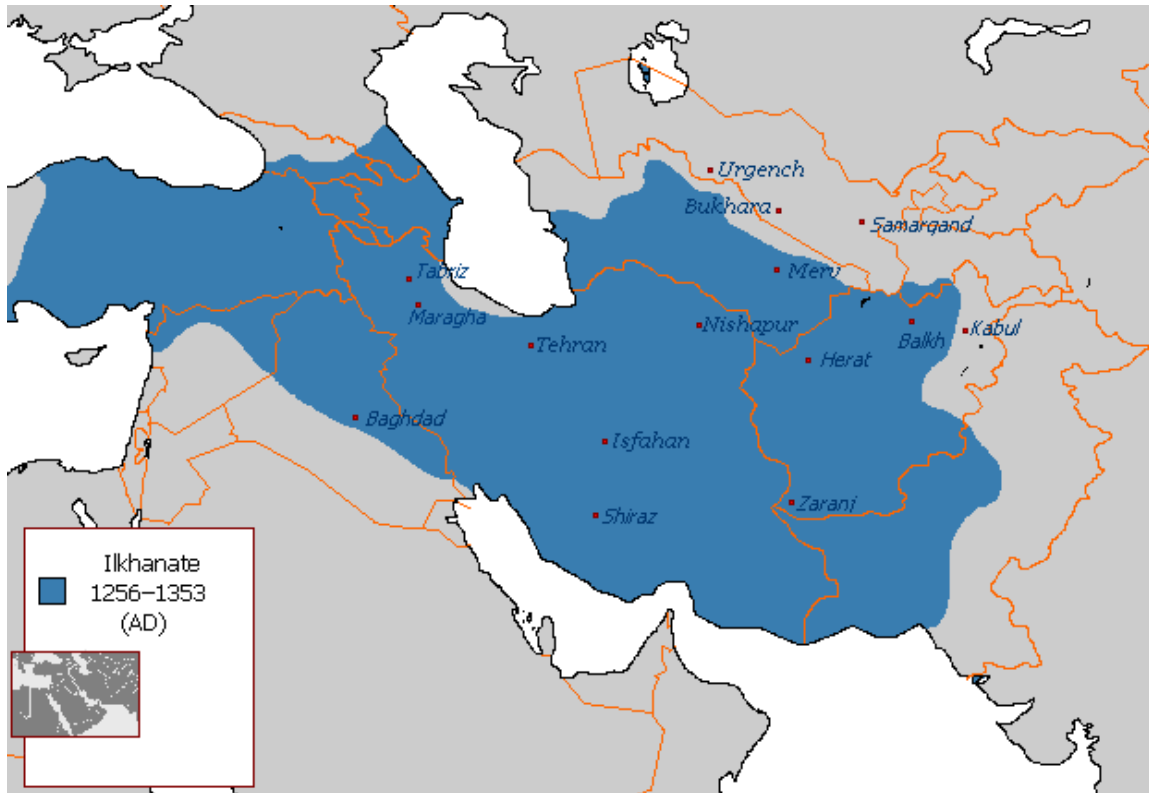
Бұл тарауда 13 ғасырдағы ұлы сопы ақындардың бірі Мулана Жалал-един Балхидің қысқаша өмір тарихы мен әдеби үлесі берілген. Ол парсы әдебиетінің ең танымал ақындарының бірі болды. Ол «Мәтнави» немесе «Матнави» және «Диуан» атты екі іргелі өлең кітабын шығарды. Оның өлеңдері көбінесе әлем жұртшылығына кеңестерге толы. Оның адамзат пен мәңгілік туралы рухани көзқарасының арқасында бүкіл әлем бойынша миллиондаған ізбасарлары бар. Шығыстан тез келген моңғолдардың қарғысына ұшырамау үшін әкесі мен отбасы 12 жасында Балхты тастап кетеді. Бірнеше жыл жолда жүргеннен кейін отбасы Анадолы түбегіндегі Кония қаласына қоныстанды. «Византия немесе Шығыс Рим империясына тиесілі Анадолы түбегін мұсылмандар салыстырмалы түрде жақында ғана жаулап алды, тіпті ол түрік мұсылман билеушілерінің қол астына өткен кезде де арабтар, парсылар және түріктерге белгілі болды. Римнің географиялық ауданы» [1].

22.2 Мулан туралы деректер

Мулана Руми	Мәулана Жалал ад-Дин Мұхаммед Балхи
Туылған	1207 ж
Туған жері	Балх, Хорасан (қазіргі Ауғанстан)
Ұлты	Парсы (Иран)
Өлімі	17 желтоқсан 1273 ж
Өлген жері	Кония, Рум Сұлтанлығы (қазіргі Түркия)
Ата-ана	Әкесі: Баха ад-Дин Валад, өзі мистик және теолог, ғұламалардың сұлтаны ретінде танымал
Үйленген	Иә
Ұлдары	Сұлтан Велед, Аладдин
Әсері	Аттар мен Санай. Руми ұлы Сұлтан Уәләдтің айтуы бойынша: «Аттар – жан, Санай – оның екі көзі» деген

22.3 Өмірбаяндық очерк

Парсы мыңдаған жылдар бойы көшбасшылық пен білім жолында болды. Бұл мақсаттарға жетудің жолы, алғашқы қадамдары: «Митра» (нұр мен даналық) және «Анахита» (су мен туу) [3]. Бұл екі фактор көптеген шетелдік басқыншылықтарға қарамастан олардың өмір сүруін алға жылжытуға көмектесті.

22.1-сурет Парсы империясының картасы (1256 - 1353 жж.) [2].

Туған жері Руми, Балх, Үлкен Хорасандағы (қазіргі Ауғанстан) Будданың шәкірттері болған Трапуса және Бахалики екі будда монахтарының атақты қаласы болды [1]. Балх саясаттың, экономиканың, мәдениет пен өркениеттің орталығы болды. Балх тұрғындары білім іздеушілері және сақтаушылары болды. Алайда, Балх моңғолдардың жауыз шапқыншылығынан кейін сол кездегі ірі қалалар арасында біршама мәртебесін жоғалтты [3].

Муланның әкесі Баха ад-Дин Валад болды, өзі мистик және теолог, ғұламалардың сұлтаны атанған. Алғашқы жылдары әкесінің досы Сайид Бурханеддин ұстазы болды. Алдымен Меккеге барып, діни міндеттерін орындады. Олар Дамаскіге барып, біраз уақыт сонда тұрды. Румидің әкесі Бахаудин қайтыс болғаннан кейін оның Балхта тұратын досы Сайид Бурханеддин Конияға барып, қазір 25-ке келген жас Румиге тәлім беруге көмектесуді міндеттейді [3]. Сол жылдары Руми Алеппо мен Дамаскіде 4 жыл болып, сол заманның ең үлкен діни ғұламаларымен бірге оқыды. Көп ұзамай оның бірінші тәлімгері қамқорлығын таныды, Жалаледдин терең ойшыл және философ болды, Шамс Кониядан Балхқа оралды. Алайда оның алдында ол Джалаледдингге: «Мен өзім сондай арыстанмын, бұл жерде екеуміз де керек емеспіз, сондықтан кеткім келеді. Оның үстіне сендерге үлкен дос келеді, бір-біріңе айна боласыңдар» [3]. Табриздік Шамс (қазіргі Иран, Шығыс Әзірбайжан провинциясында) үлкен дос болды. Мулан Руми 37 жасында тұрақты тұрғылықты жері жоқ бір жерден екінші жерге көшіп-қоныш жүрген ізденімпаз Шамсты кездестіреді. Шамс жастайынан Хорасандағы үйін тастап, Румиді табу үшін Ирак, Сирия және Конияға қоныс аударады. Мулана Шәмспен кездескеннен кейін «Диуан-а-Кәбир» [3] деген кітапта жинақталған ғазалдарды өздігінен шығаратын

тамаша ақын болды. Руми Шамсқа қатты әсер еткені сонша, ол бола алмайтынына өкінді... Шамспен байланысы он жылға созылды. Шамстың Руми шәкірттеріне деген көзқарасы немесе оларға деген қарым-қатынасы қатал болды. Студенттер Руми бойындағы көрнекті философ Шамс сияқты таңғаларлық панасыздың соңынан ергеніне үрейленді. Осы кезеңде Шамс екі рет жоғалып кетті, бір рет оны Дамаскіде Руми сұлтан Веледтің ұлы тауып алып, Конияға әкелді. Руми мен Шамстың қарым-қатынасы Руми отбасын ашуландыра бастады. Шамстың екінші рет жоғалуы ол үшін ақырғы оқиға болды және ол өлтірілді деген қауесет бар. Мулан Руми Хусамеддин Челебимен терең рухани достық орнатты, ол оны өзінің барлық рухани өлеңдері мен жазбаларын қағазға түсіруге шақырды. Мулана күлімсіреп, оның алдағы шедеврi Маснавидің алғашқы 18 бетін көрсететін құжатты алып шықты. Бұл кітап осы нұсқалардан басталады.

Маснави Румиді оқып, Челеби әр үзіндіні жазған. Руми жазғандарын кейінірек тексерді. Руми кейде тез оқитыны сонша, Челеби де оған ілесе алмайтын [4]. Руми дәстүрі шығыста да, батыста да емес, олардың арасында бір жерде болды. Оның барлық шығармалары ана тілі парсы (фарсы) тілінде жазылған, өйткені ол парсы тумасы болған. Руми – адамзатқа берілген сый.

Румидің өлеңдері шын мәнінде рухани және көрегендік. Ол өз өлеңдерінде елеулі техникалық серпілістерді болжаған. 800-ден астам жыл бұрын Руми өлеңдерінде гравитация, кванттық физика, ядролық физика, диэлектрика, философия, астрономия және басқа да көптеген ғылыми фактілер сияқты жаңалықтарға тоқталғаны таң қалдырады [5].

Мына өлең жолдарын қарастырайық:

- Руми Маснави мен Челебидің әрбір үзіндісін жазған ғазалдарын оқыды. Шедевр мына өлеңмен басталады:

بشنو از نی چون حکایت میکند.

از جدایی ها شکایت میکند

- «Тыңдаңдар құрақ пен оның айтқан ертегісі, қоштасуды қалай жырлайды».
- Re: Күн сәулесі, айналмалы галактикалар және тартылыс күштері:

آسمان گوید زمین را مرحبا

باتوام چون آهن و آهن ربا

- «Аспан Жерге сәлем береді. Мен магниті бар темірдей сенімен біргемін.

این چراغ شمس کو روشن بود

نه از فتیل و پنبه و روغن بود

سقف گردون کو چنین دایم بود

نه از طناب و استنی قایم بود

- «Күннің лаулаған нұры. Жанып тұрған май мен фитильден емес. Біздің айналмалы галактика соншалықты үздіксіз. Бағандарға салынбаған және сыммен бекітілмеген.

1687 жылы Исаак Ньютон алманың ағаштан құлағанын көру арқылы тартылыс күштерін ашты. 450 жылдан астам уақыт бұрын Руми жоғарыдағы аяттарды келтірген [4].

Оның үстіне, ол ядролық жарылысты болжады, мына өлеңдерді есте сақтаңыз:

Руми өзінің әйгілі шедеврi «Мәснауиде» (4580-аяттан басталуы) ядролық жарылысты болжады

آفتابی در یکی ذره نهان
ناگهان آن ذره بگشاید دهان
ذره ذره گردد افلاک و زمین
پیش آن خورشید چو جست از کمین

«Күн әрбір бөлшектің ішінде жасырылған. Кенеттен бұл бөлшек аузын ашады. Галактикалар мен Жер ыдырап жатыр. Бұл күннің алдында ол тығылған жерден шығады».

Немесе 2502-аятта

اینست خورشیدی نهان در ذره
شیر نر در پوستین بره

«Күн бөлшекте жасырылған. Қой терісін жамылған еркек арыстан.

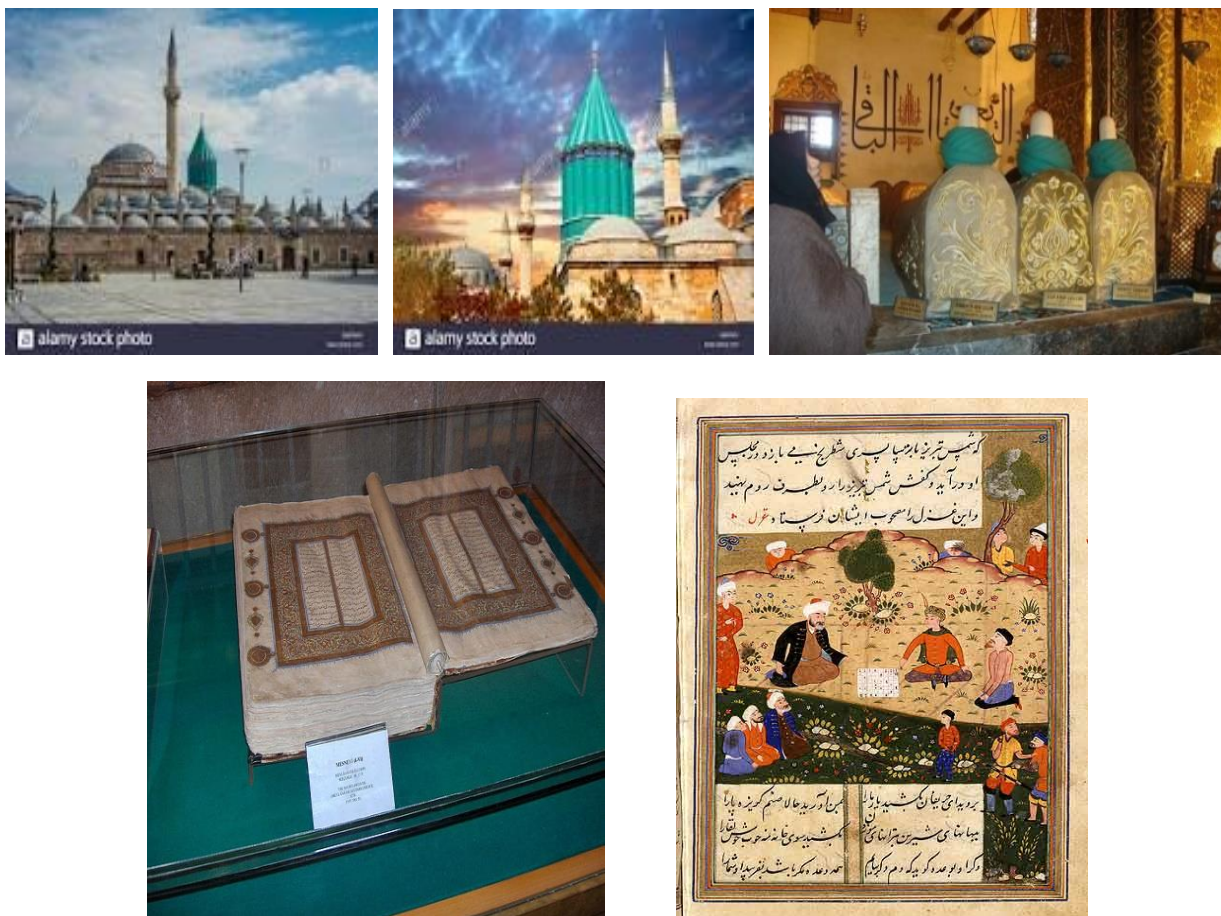
Самаа - Құдайға қызмет ету

Руми барлық діндердің бір екендігін уағыздаған [4]. Ол Кониядағы медресесінде (22.2-суретті қараңыз) уағыз айтып, сабақ берді және тірі әулиеге айналады. Ол мистикалық құдай іздеп үйіндегі бір бағананы айналып өтуді әдетке айналдырды. Самаа деп аталатын бұл би тәжірибесі 800 жылдан астам уақыттан бері бар [5]. Самаа белгілі бір құдайды символдық киіммен билеу және ән айту арқылы таныстырды, 22.2-суретті қараңыз. Сама – ән айту, би билеу, музыкалық аспаптарда ойнау, өлең оқу, дұға ету және символикалық киім киюден тұратын сопылық ғұрып. Самаа символикасы «адамның ақыл-ой мен сүйіспеншілік арқылы кемелдікке рухани көтерілуінің мистикалық саяхатын» білдіреді [1]. Руми Меккеге қажылыққа баратын Қағбаға жеке сапарында Самаға ұқсайды [1].

Руми 1273 жылы 17 желтоқсанда Түркияның Кония қаласында қайтыс болды. 22.3-суретте оның Кониядағы ескі мектебі мен ғибадатханасының фотосуреттері көрсетілген. 3-ші суретте әкесі Бахаеддиннің, өзі және ұлы Сұлтан Велед бейіті. Суретте парсы поэзиясының жауһар туындысы Матнавидің де беттері көрсетілген

22.2-сурет. Руми құдайлық деңгейге жету үшін қолданған Самаа биінің суреттері.

22.3-сурет. Румидің, оның әкесі мен үлкен ұлының үш қабірі және Түркияның Кония қаласындағы Матнави кітабының беттері.

(Румидің, оның әкесі мен ұлының бейіті қабірлерде нағыз капюшондармен көрсетілген).

Қолданылған әдебиет

[1] <http://en.wikipedia.org/wiki/Rumi>

[2] Photos:

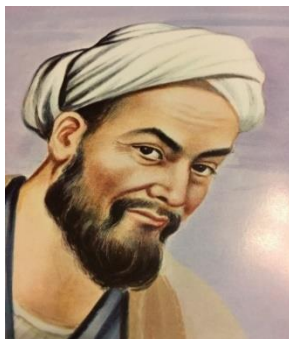
https://www.google.com/search?q=photos+of+Moulana+Rumi&tbm=isch&imgil=XBB6HG0FYGQqbM%253A%253BIXpWAO7WLFMBXM%253Bhttps%25253A%25252F%25252Fwww.youtube.com%25252Fwatch%25253Fv%2525253DBa7kfCcwPJ4&source=iu&pf=m&fir=XBB6HG0FYGQqbM%253A%252CIXpWAO7WLFMBXM%252C_&usg=__c4WWKII1xytBtNsPMgLnYeq5D4U%3D&biw=1239&bih=554&ved=0ahUKEWjdg06ZvafWAhUG5CYKHWu7CbgQyjcIPw&ei=6-27WZ3hMYbImwHr9qbACw#imgrc=XBB6HG0FYGQqbM

[3] S. Bayani, “*Blow of Two Hundred Believes: About Moulana Jalalle-din Rumi*”, Jaamee Publishers, Tehran, Iran, 2005 (In Persian), ISBN 964-7468-71-7.

[4] <https://sufism.org/origins/rumi/rumi-excerpts/rumi-daylight-tr-by-kabir-camille-helminski-excerpts-2>

[5] M.M. Naini, “Mysteries of the Universe and Rum’s Discoveries,” Universal Vision and Research, Delray Beach, FL, ISBN 0-9714600-0-0, 2002.

23-тарау Саади (гуманист ақын, Шығыс Шекспири)

23.1 Кіріспе

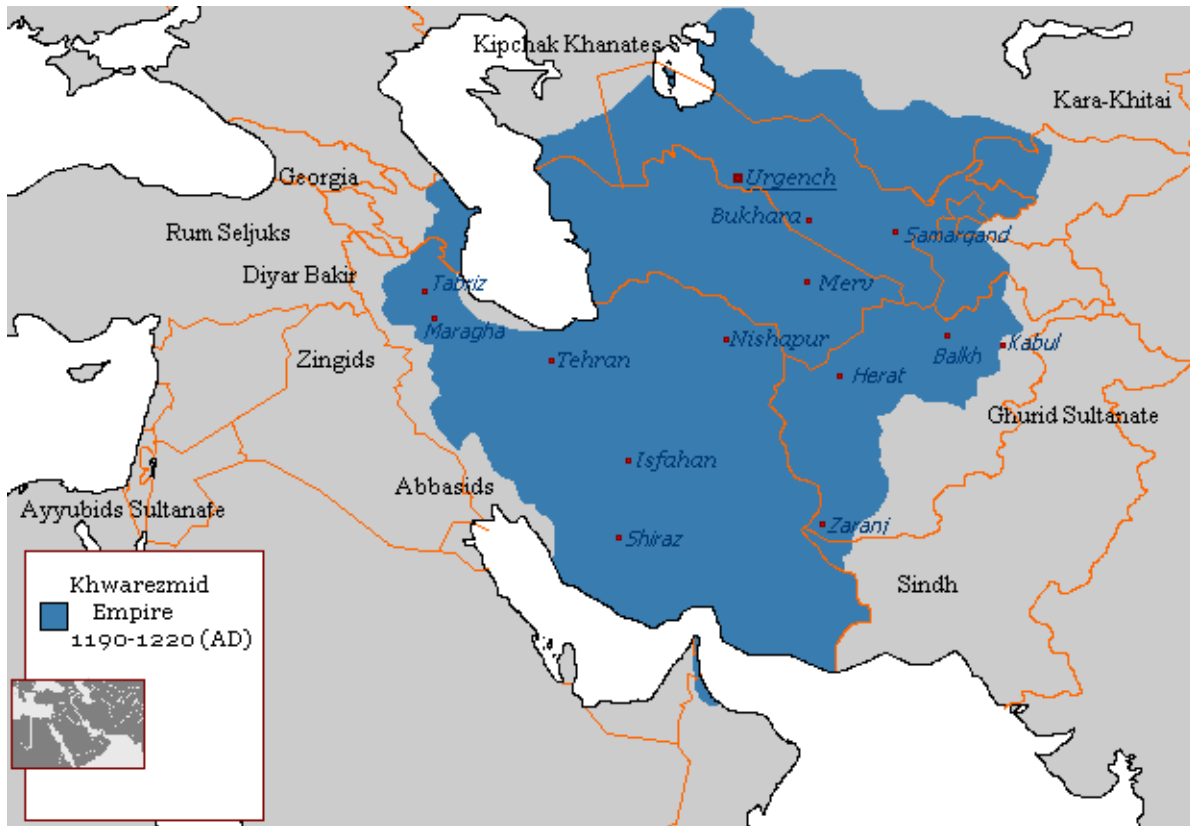
Бұл тарауда 13 ғасырдағы тағы бір ұлы ақын Саади Ширазидің өмірі мен әдеби еңбектерінің қысқаша тарихы берілген. Ол парсы әдебиетінің ең танымал ақындарының бірі. Оның «Бустан» («Жеміс бағы») және «Гүлестан» («Раушан бағы») атты екі іргелі жыр кітабы жарық көрді. Оның өлеңдері көбінесе әлем жұртшылығына кеңестерге толы. Ол 30 жылдан астам уақыт жүріп, ішінара моңғолдардың шабуылынан құтылу үшін және басқа халықтар туралы көп нәрсені білді.

23.2 Саади туралы деректер [1]

Саади	Әбу Мухаммад Муслих ад-Дин бин Абдаллах Ширази
Туылған	1210 ж
Туған жері	Шираз, Иран
Ұлты	Парсы (Иран)
Өлімі	1291 ж
Өлген жері	Шираз, Иран
Ата-ана	белгісіз, бірақ әкесінен өте жастай айырылды
Үйленген	Иә

23.3 Өмірбаяндық очерк

Саади 1210 жылы Иранның Шираз қаласында дүниеге келген. Хорезмидтер әулеті (б.з. 1190-1220) және күрд тектес Айюбидтер әулеттері (1171-1341 жж.) кезінде (23.1 суретті қараңыз). Ол парсы тілді елдерде ғана танымал емес, сонымен қатар батыс деректерінде де келтіріледі. Ол өзінің шығармаларының сапасымен, әлеуметтік және адамгершілік ойларының тереңдігімен танымал. Саади классикалық әдеби дәстүрдің ірі ақындарының бірі ретінде кеңінен танымал [2]. Саади өз заманының білім мен қауіпсіздік іздеген саяхатшысы болды. Моңғолдардың Үлкен Хорасанға (Хорезмге) және Парсы жерінің басқа жерлеріне шапқыншылығына байланысты ол отыз жыл бойы қаңғып, саяхаттаған. Оның жазбаларында оның Мысырға, Сирияға (Дамаск), Анадолыға (қазіргі Түркияның Адан және Конья маңына) және Иракқа (Басра) саяхат жасағаны айтылады [1]. Осы отыз жыл қаңғып жүріп, оны крест жорықтары Акрада (қазіргі Ливанда) тұтқынға алып, жеті жыл құлдықта болды. Мамлюктер (Аббаси халифатының құл әскері) басқаларымен қатар оның босатылуы үшін төлем төлегеннен кейін ол босатылды. Ол да Иерусалимге, одан кейін Мекке мен Мәдинаға барды. Ол Оман сияқты Парсы шығанағы елдеріне де барған болуы мүмкін.

23.1-сурет Парсы Хорезмид империясының картасы (б.з. 1190-1220 ж.) [2].

«Ақырында ол Персияға оралып, Исфахандағы және басқа қалалардағы балалық достарымен кездеседі. Хорасанда Саади Түрік әмірі Туғралмен достасады. Саади оған және оның халқына Синдке (қазіргі Пәкістан провинциясы) сапарында қосылады, онда ол парсы сопыларының ұлы шебері шейх Усман Марвандвидің (б.з. 1117-1274) ізбасары Пир Путтурмен кездеседі. Ол өзінің жазбаларында түркі әмірі Туғралмен бірге Синдке (Инд пен Тар арқылы Пәкістанға), Үндістанға (әсіресе ол брахмандармен кездескен Сомнатқа) және Орталық Азияға (Хорезмге моңғол шапқыншылығынан аман қалғандармен кездескен) саяхаттарын да атап өтеді. . Туграл индус күзетшілерін жалдайды және кейінірек бай Дели сұлтанатының қызметіне кіреді, ал Саади Делиге шақырылады және кейінірек Гуджарат уәзіріне барады. Гуджаратта болған кезінде Саади индустар туралы көбірек біледі және брахмандармен жағымсыз кездесуден қашып кеткен ұлы Сомнат храмына барады[2]. Саади Ширазға 1257 жылға дейін қайтады / Хижраның 655 жылы (Бустан кітабын аяқтаған жылы). Ол 1258 жылы өзінің туған сүйікті қаласы Ширазға оралды. Бұл кезде жасы қырықта болса керек. Ширазды ол кезде «Фарстың салгурид билеушісі» Атабак Әбубәкір Саад ибн Зэнги (1231-1260 ж.ж.) басқарды. Қалада ол саяхаттаған жермен салыстырғанда салыстырмалы тыныштық пен тұрақтылық сезімі болды. Оны Зэнгі билеушісі қарсы алып, Шираз қаласы қабылдады. Саади алғыс ретінде «Бустан» кітабының алғашқы беттерінде билеушіге мадақ айтады [1].

23.4 Үлестер мен жетістіктер

Жоғарыда айтқанымыздай, оның екі көрнекті поэзиялық жинағы «Бустан» («Жеміс бағы») және «Гүлестан» («Рушан бағы») болды.

23.2-сурет. Саади кітаптарынан алынған суреттер. (а) Саади раушан бағында, оның Гулистанының моғолдық қолжазбасынан, б. 1645 (б) Моғол қолжазбасынан алынған Бустанның бірінші беті.

Саади тек ұлы ақын болған жоқ; ол сондай-ақ үлкен кеңестердің философы болды. Біріккен Ұлттар Ұйымының қабырғасында оның көршілеріміз қиналғанда көмектесу туралы әйгілі өлеңдері жазылған. Сілтеме берілген өлеңдер:

Парсы тілінде:

بنی آدم اعضای یک پیکرند
که در آفرینش ز یک گوهرند
چو عضوی به درد آورد روزگار
دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بی غمی
نشاید که نامت نهند آدمی

Оңай аударма:

Адам ұлдары бір-бірінің мүшелері,

Бір нысаннан жасалған.

Уақыт пәле-жала бір мүшеге тигенде

Қалған аяқ-қолдар тыныштықта тұра алмайды.

Басқалардың қиыншылықтарына жанашырлық танытпасаңыз,

Сіз Адам деген атқа лайықсыз.

23.3-суретте оның Нью-Йорктегі Біріккен Ұлттар Ұйымында қаралған «Гүлестан» әдеби кітабындағы бұл өлең көрсетілген.

23.3-сурет. Қамқорлық туралы, адамдығымыз туралы Біріккен Ұлттар Ұйымының қабырғасында жазылған үш өлең [3].

Жоғарыда айтылғандардан басқа Саадидің адамзатқа берген кейбір кеңестері төменде көрсетілген:

«Мейірімділік танытқан дұшпан саған дос болады, тек нәпсіге берілу оның дұшпандығын арттырады».

«Раушан, содан кейін тікен, қайғы мен қуаныш бір-бірімен байланысты».

«Құдай ең алдымен байларды жақсы көреді, бірақ кедейлердің кішіпейілділігі мен байдың жомарттығы бар».

«Жүрекке әсер ететін нәрсенің бәрі көзге әдемі көрінеді».

«Ішінің құлы болған адам Аллаға сирек құлшылық етеді».

«Мен Құдайдан қорқамын, Құдайдың қасында менің ең үлкен қорқынышым - олар Одан қорықпайды».

Саади 1291 жылы қайтыс болды. Ширазда. Оның Шираздағы бейіті 23.4-суретте көрсетілген [4].

23.4-сурет. Иранның Шираз қаласындағы Саади қабірінен үш көрініс [4]

Қолданылған әдебиет

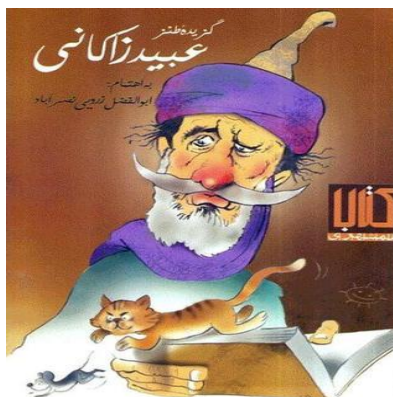
[1] http://en.wikipedia.org/wiki/Saadi_Shirazi

[2] Map: https://www.google.com/search?q=map+of+Persian+Ayyubid+dynasty+%281171-1341%29&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=qluz1yci38jgZM%253A%252CSA3egsWq0HKCVM%252C_&usg=AI4_-kTCY944liI7xKGGkAdShLI4ZvHfNA&sa=X&ved=2ahUKEwiT46SZvpTfAhVDRa0KHUAWBsMQ9QEwA3oECAQQBg#imgrc=DxibcFmta3WnsM:

[3] <http://www.zaufishan.co.uk/2011/09/iranian-poetry-bani-adam-inscribed-on.html>

[4] https://www.google.com/search?tbm=isch&sa=1&ei=sPMNXMj6Kc_2swXYnLm4Dg&q=tomb+of+poet+Saadi&oq=tomb+of+poet+Saadi&gs_l=img.12...255217413.255223891..255226615...0.0..0.89.1195.18.....1....1..gws-wiz-img.....0j0i67.W_ycz7kUutY

24-тарау Закани (Парсыдағы алғашқы сатиралық ақын)

24.1 Кіріспе

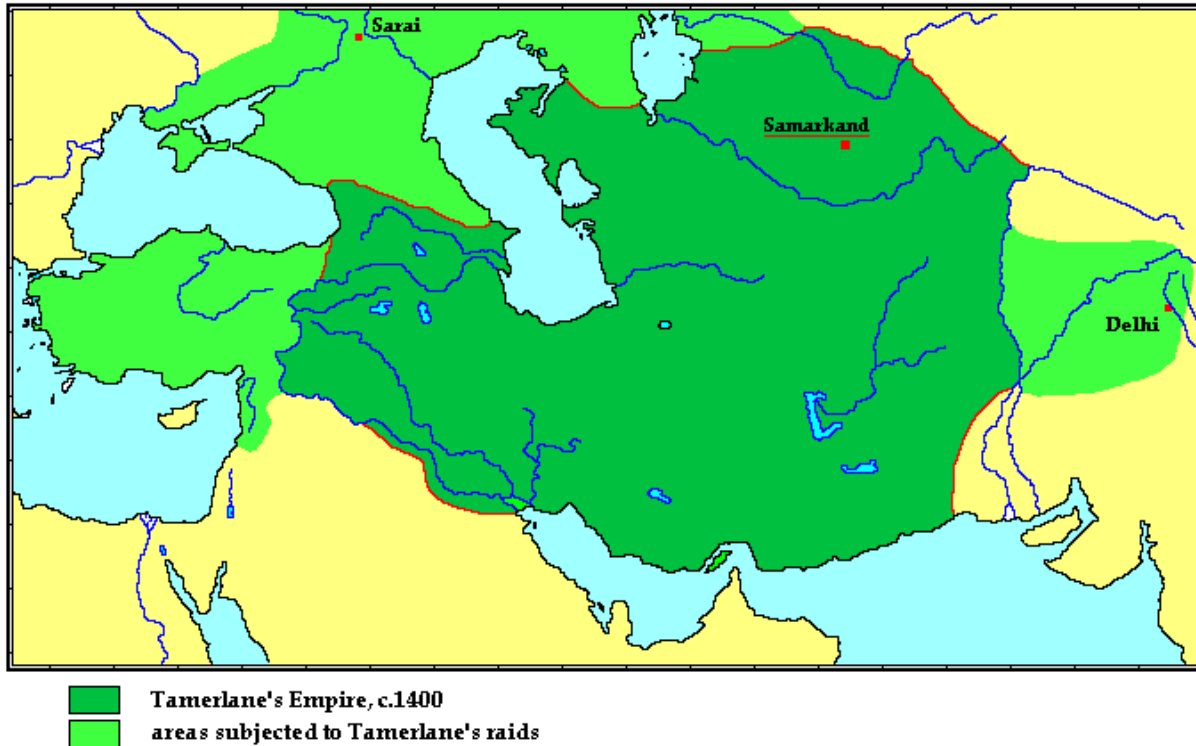
Бұл тарауда 115 ғасырда өмір сүрген тағы бір ақын және сатирик Убайд Зақанидің 1300 жылы дүниеге келген өмірінің қысқаша тарихы мен әдеби еңбегі қамтылған. Иранның Казвин қаласында. Ол Казвиндік болса да, Ширазда өз заманының таңдаулы шеберлерінен дәріс алғанымен, ақыры туған жеріне оралады. Бірақ ол Саадиді де, Хафезді де білгендіктен Казвиннен Ширазды артық көрді. Ол сондай-ақ Ширазда Шах Әбу Ысқаққа сарай ақыны болды, онда жас Хафез де болды.

24.2 Закани туралы деректер [1]

Закани	Убайд Закани, Обейд-и-Закани
Туылған	1300 ж
Туған жері	Казвин, Иран
Ұлты	парсы
Өлімі	1371 ж
Өлген жері	Казвин, Иран
Конкурент	Саади мен Хафез

24.3 Өмірбаяндық очерк

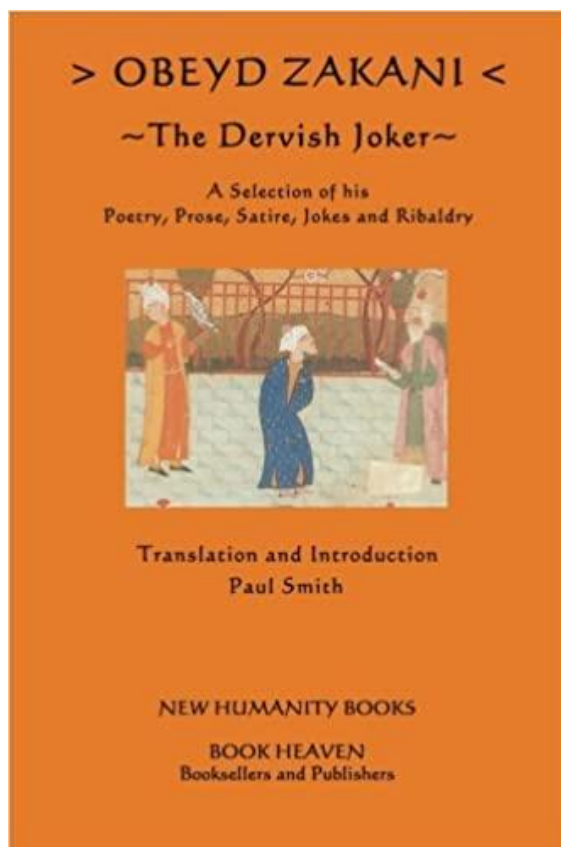
«Убайд Ширазда оқып жүрген кезінде барлық өнерді толық меңгеруге қол жеткізіп, олар туралы кітаптар мен трактаттар құрастырып, өз заманының ең көрнекті жазушылары мен ғалымдарының бірі болды. Кейіннен ол Қазвинге оралды, онда ол тағайындалған судья және көптеген жас мырзалардың таңдаулы тәлімгері және ұстазы болу құрметіне ие болды. Ол кезде Парсыдағы түркілер бірде-бір тыйым салынған немесе зұлым істі аяқсыз қалдырған жоқ, парсы халқының мінез-құлқы олармен араласу және араласу себептеріне байланысты өзгеріп, нашарлағаны сонша, Убайдтың жеккөрініштісі. бұл туралы ойлану, оларға шынайы жағдайды жеткізу және жеткізу үшін барлық құралдарды іздеді. Сондықтан ол сол кездегі және оның адамдарындағы бұзылған ахлақтың үлгісі ретінде «Ақсүйектер әдеби» деп аталатын «Ахлақ-и Ашраф» атты трактат құрастырды, ол қарапайым дәрегі тіл ретінде емес, байыпты ойларды қамтитын сатирада ойластырылған. және дана ескертулер. Сол сияқты, әрқайсысы бір топ ақымақтық пен надандық болған Қазвиннің асыл адамдарының ақыл-ойы мен білім дәрежесін бейнелеу үшін ол өзінің «Рисала-и Дилкушада» «Қуанышты трактатына» көптеген анекдоттарды, олардың әрқайсысында көреген адамдарға ғибрат бар» [1].

24.1-сурет 13-14 ғасырлардағы Темірлан Парсы империясының картасы [2].

24.4 Поэзия және шығармалар

«Оның жеткен жетістіктері, тәжірибесі, білімі мен дүниелік даналығының өлшемі ретінде оның «Рисала-и-сад», «Жүз кеңесінің трактаты» және «Тарифаты» «Анықтамалар» жеткілікті дәлел. Оның үстіне ол патшаға ұсынбақ болған «Илм-и-Маъни у Баян» атты «Шешендік өнер» атты трактат құрастырған. Алайда сарай адамдары мен сүйіктілері оған патшаға мұндай бос сөздің қажеті жоқ екенін айтты. Содан кейін ол оқығысы келген әдемі панегирик жазды, бірақ оған патшаның өтірік, әсірелеу және ақындардың дөрекі жағымпаздығымен келеке болғанды ұнатпайтыны хабарланады. Сонда Убайд-и-Закани: «Олай болса, мен де тәкаппарлық жолына түсемін, осылайша мен патшаның ең жақын қоғамына қол жеткіземін және оның әміршілері мен сүйіктілерінің бірі боламын», - деді. сәйкес жасады. Содан кейін ол ұятсыз ең ұятсыз сөздерді және ең ұятсыз және шектен шыққан әзілдерді айта бастады, сол арқылы ол ешкімнің онымен таластыруға және дауласуға батылы жетпеген сансыз сыйлықтар мен сыйлықтар алды. Осылайша, байыпты жазушы, моралист және панегирик Убайд-и-Закани әдепсіз сатирик болуға мәжбүр болды. Убайд-и-Заканидің байыпты өлеңдерінің ең таңғаларлық ерекшелігі Фарс пен оның астанасы Ширазға үнемі сілтеме жасау болып табылады, шамасы, ақынға туған жері Казвиннен гөрі әлдеқайда көбірек сүйіспеншілік танытқанға ұқсайды» [1]. Оның бір кітабы төменде 24.2-суретте көрсетілген.

24.2-сурет. Убайд Заканидің бір кітабының мұқабасы.

24.5 Өлімі

Ол 1371 жылы қайтыс болды. Иранның Казвин қаласында. Оның поэзиясы әлі күнге дейін парсы әдебиетіндегі алғашқы сатириктердің бірі болып саналады.

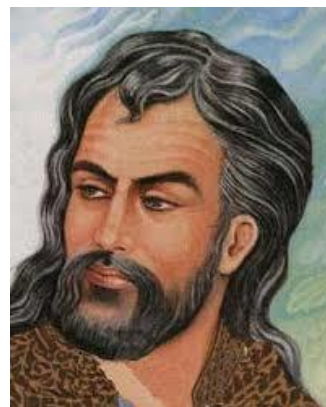
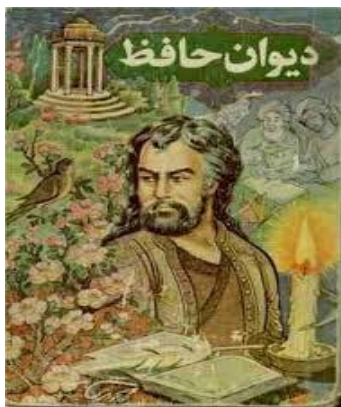
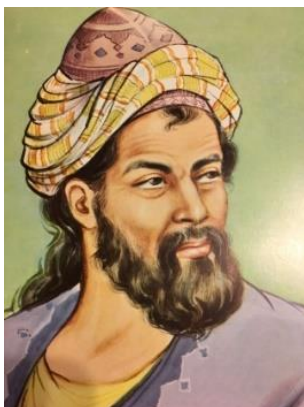
Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Ubayd_Zakani

[2] Map

https://www.google.com/search?q=map+of+map+of+Tamerlane+1400+empire&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=2ErRM6bwF0q4AM%253A%252C5i5uqhqXRCjXOM%252C_&usg=AI4_kRtbCGqQdNuNnSsJzWxT2R44aonLA&sa=X&ved=2ahUKEwiO8JmlhKpAhVMMqwKHbetA_gQ9QEwAnoECAQQCA#imgrc=wVMHjPxeEQcqhM:

25-тарау Хафез (Парсы елінің алғашқы ұлттық метафоралық ақыны)

25.1 Кіріспе

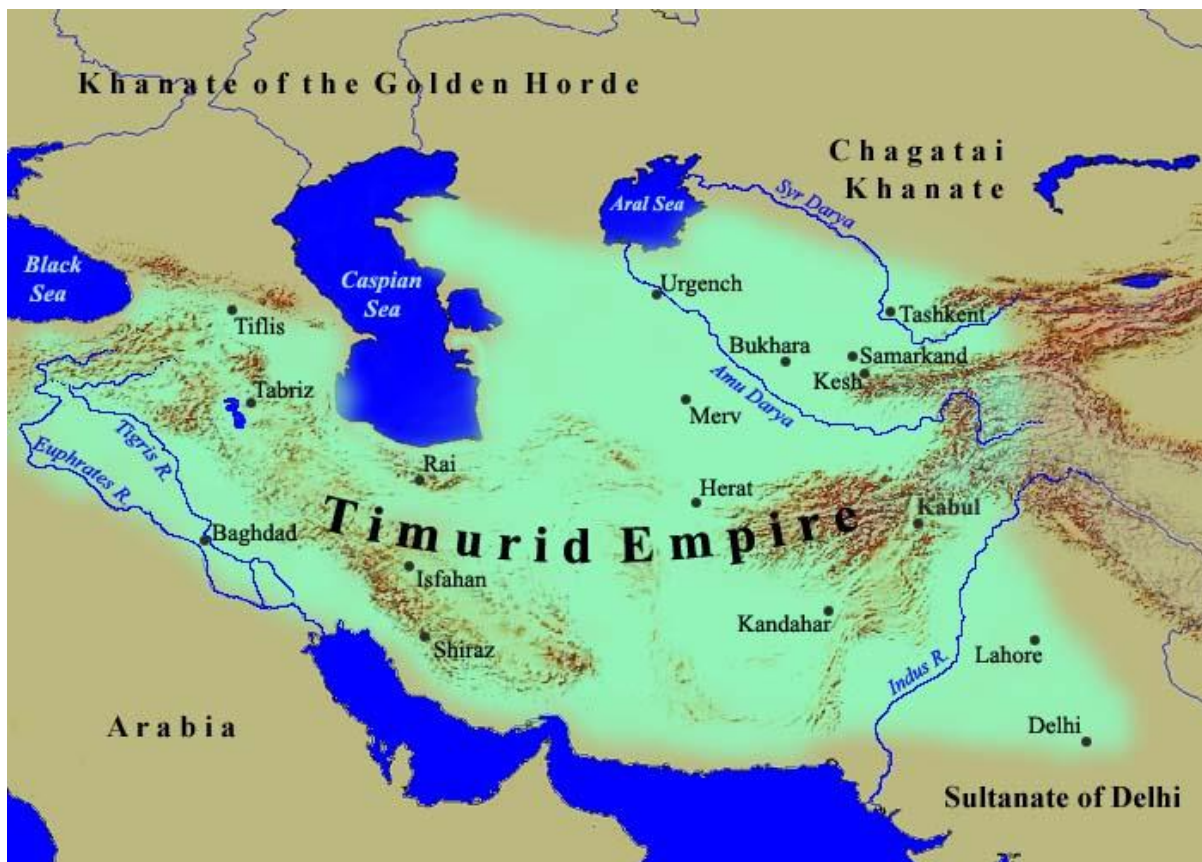
Бұл тарауда б.з. 14 ғасырындағы тағы бір ұлы ақын Шираздық Хафездің өмірі мен әдеби еңбектерінің қысқаша тарихы берілген. Ол парсы әдебиетінің ең танымал ақындарының бірі. Өзінен кейінгі ғасырлар бойы парсы тілдес қауымдар пайдаланған «Диуанды» шығарды. Оның өлеңдерінде адамды болашақта не күтіп тұрғаны жиі суреттеледі. Оның поэзиясында болашақты болжайтын ақын дегенді білдіретін Lesson-el-Gheib сезімі бар дейді. Осы себепті оның «Диуаны» ғасырлар бойы тағдырды болжау үшін қолданылған. Оның өлеңдері оқырмандарына сәттілік әкеледі. Оны парсы тілінде сөйлейтін барлық адамдар жақсы көреді және тек Шираздан емес, Иранның немесе парсы тілінің ұлттық ақыны болып саналады.

25.2 Хафез туралы деректер [1]

Хафез	Шамс ад-Дин Мұхаммед Хафез-и Ширази деген атпен де белгілі
Туылған	1315 немесе 1320 немесе 1325 жж
Туған жері	Шираз, Иран
Ұлты	Парсы (Иран)
Өлімі	1388, 1389 немесе 1390 жж
Өлген жері	Шираз, Иран
Ата-ана	Әке, Баха-ад-Дин
Үйленген	Үйленген, өмірінің махаббаты, Шахе-и-Набат есімді сұлу әйел

25.3 Өмірбаяндық очерк

Әдебиетте Хафездің туған және қайтыс болған жылдары анықталмаған [3]. Ол «махаббат пен шараптың қуанышын мадақтады, сонымен қатар діни екіжүзділікті қудалады». Ол жастайынан әкесінің жатқа оқуын тыңдап, қасиетті Құранды жатқа білген. Сондай-ақ ол өзінің батыры Саадидің, сондай-ақ Аттардың, Румидің, Низамидің көптеген шығармаларын жатқа білген. Ол өмірінің соңына дейін Хафез есімін таңдады.

25.1-сурет. 13 ғасырдағы Парсы империясының картасы [2].

Хафез – парсы тілді халықтың сүйікті ақыны. Оның диуаны осы халықтың көп үйінде. «Оның өмірі мен өлеңдері 115 ғасырдан кейінгі парсы жазуына басқа авторларға қарағанда көбірек әсер еткен көптеген талдаулар, түсініктемелер мен түсіндірмелердің тақырыбы болды» [3]. Оның ғазалдары шарапқа, таверналарға және махаббатқа арналған, олардың барлығы экстазды (қуанышты толқу) және шектеулерден құтылуды білдіреді, мейлі ол нағыз дүниелік азаттықта болсын, мейлі ғашықтың илаһи махаббат туралы айтқан дауысында болсын. Парсы тілді азаматтар өздерінің «күйін» немесе «фале-е хафезін» сұрауды жақсы көреді және оның өлеңдерінің парсы музыкасында жиі қолданылуы әдебиетте жақсы көрінеді [3].

Хафез өзінің интеллектуалдық және саяси үлестерімен емес, поэзиясымен танымал. Ол өз өміріндегі діни және билеуші құрылымның екіжүзділігін ашық айтты.

Хафездің шығармашылығы әйгілі неміс ақыны Гете бастаған Еуропада қайтыс болғаннан кейін төрт ғасыр өткен соң бағаланды [2]. Ол 1814-1819 жылдар аралығында «Батыс-Шығыс диуаны» деп аталатын 12 кітап сериясын жазды. Оған Гетенің Марианна фон Виллемермен хат алмасуы және шығыстанушы Джозеф фон Хаммердің Хафез өлеңдерін аударуы түрткі болды [2]. Кеңейтілген нұсқасы 1827 жылы басылды. Бұл Гетенің соңғы жұмысының бір бөлігі және ол жазған соңғы үлкен поэзия циклі. 25.2-суретте Гете кітаптарының бірінің фотосуреті және Веймар қаласында (Германия) Хафездің құрметіне қойылған ескерткіш көрсетілген.

25.2-сурет. Гетенің фотосуреті және оның Батыс-Остлихер диуанының мұқабасы мен Веймардағы, Германиядағы Хафездің құрметіне қойылған ескерткіш.

25.3-суретте Иранның Тегеран қаласындағы Хафез көшесіндегі Хафездің биіктігі көрсетілген. [2]

25.3-сурет. Иран, Тегеран қаласындағы Хафез көшесіндегі Хафез мүсіні.

25.4 Хафез туралы маңызды оқиғалар

Міне, Хафездің өмірінен бір сәт:

- «Құранды әкесінің оқуын тыңдау арқылы үйренді. Сондай-ақ ол өзінің батыры Саади (23-тарау), сондай-ақ Аттардың (Шираздағы басқа ақын), Румидің (22-тарау) және Низамидің (Гәнжауи 18-тарау) көптеген шығармаларын жатқа білген» [1]. Жасөспірім жылдар.
- «Көмір сатумен айналысқан әкесі қайтыс болып, анасы мен анасын қарызға батты. Хафез анасымен бірге нағашысының (осы да Саади деп аталады) үйіне кетті. Ол күндізгі мектепті тастап, мата дүкенінде, кейін наубайханада жұмыс істейді. Жасөспірім жылдар.

- «Наубайханада әлі жұмыс істеп жүргенде, Хафез қаланың бай кварталына нан жеткізіп беріп, керемет сұлу жас әйел Шах-е Набатты көреді. Оның көптеген өлеңдері Шах-е Набатқа арналған» [1]. Жасы 21.
- «Сүйіктісін қуып, Хафез Баба Куханың бейіті басында қырық күн, түн ұйқысыз тұрады. Осыған ойдағыдай жетіп, Аттармен (Шираздағы басқа ақын) кездесіп, оның шәкірті болады. Жиырмасыншы жылдардың басынан отызыншы жылдардың басына дейін.
- «Хафез Әбу Исхақтың сарайында ақын болып, Ширазда үлкен атақ пен ықпалға ие болды. Бұл оның поэзиясындағы «Рухани романтизмнің» кезеңі еді» [1]. Жасы 33 жаста.
- «Мубариз Мұзаффар Ширазды басып алып, әр түрлі ерліктерінің ішінде Хафезді колледждегі Құран ұстазы қызметінен қуды. Осы уақытта ол қарсылық өлеңдер жазды» [1]. Жасы 38.
- «Шах-Шуджа өзінің тиран әкесін тұтқынға алып, Хафезді колледж оқытушысы етіп қалпына келтірді. Ол өзінің нәзік руханилық кезеңін поэзиясынан бастады» [1]. Қырқыншы жылдардың басы.
- «Мен Шах Шуджаның көңілінен шықтым» [1]. Жасы 48.
- «Хафез өз қауіпсіздігі үшін Шираздан қашып, Исфаханға жер аударылды. Оның өлеңдерінде негізінен оның Ширазға, Шах-и-Набатқа және рухани ұстазы Аттарға деген сағынышы (Хафезден бір-екі ғасыр бұрын болған Нейшабурдың әйгілі Фарид-уддин Аттары емес, Шираздың онша танымал емес Аттары) туралы айтылады». [1] . Жасы 52 жыл.
- «Шах-Шуджаның шақыруымен ол жер аударуды аяқтап, Ширазға оралды. Ол алқадағы қызметіне қайта алынды» [1]. Жасы 60 жыл.
- «Жаратушымен қосылғысы келіп, өзі сызған шеңберде отырып, қырық күндіз-түні тынбай бастады» [1]. Жасы 60 жыл.
- «Ұстазымен кездесуіне қырық жыл толған қырық күннің таңында ол ұстазына барып, Аттар берген бір кесе шарапты ішкеннен кейін ғарыштық санаға қол жеткізді. немесе Құдайды іске асыру» [1]. Алпысыншы жылдар.
- «Осы кезеңде 69 жасына дейін өмірден озғанша ғазалдарының жартысынан көбін жазып, шағын ғана шәкірттеріне сабақ беруді жалғастырды. Оның сол кездегі поэзиясы Құдаймен бір Ұстаздың беделімен сөйледі» [1]. Алпысыншы жылдар.

Поэзия: Диуан-е-Хафез

- «50 жыл ішінде 500-ге жуық ғазал, 42 рубай, бірнеше ғазит жазылған. Хафез тек Алланың шабыты болған кезде ғана шығарған, сондықтан орташа есеппен жылына 10-ға жуық ғазал шығарған. Оның мақсаты – Сүйіктіге лайықты өлең жазу еді» [1].

Диуан құрастырушы.

- «Хафез өлеңдерін жинаған жоқ. Өз жинағына алғысөз жазған Мұхаммед Голандам оны хижраның 813 жылы аяқтаған. немесе 1410 ж., Хафез қайтыс болғаннан кейін шамамен 21-22 жыл. Сонымен қатар Хафез өлеңдерін жинақтаған тағы бір адам Хафезге қатысты 569 ғазал жинаған оның жас шәкірттерінің бірі Сейид Қасым-е Анвар болды. Ол 1431 жылы Хафез қайтыс болғаннан кейін шамамен 42-43 жылдан кейін қайтыс болды» [1].

Хафез 14 ғасырдың аяғында қайтыс болды. Нақты күні жоқ. Бұл сол жылдардың бірі болып табылады; 1388, 1389 немесе 1390 жж. 25.4-суретте Иранның Шираз қаласындағы Хафез кесенесі көрсетілген. Оның зиратына Шираз мен Иранда жергілікті және шетелдік мыңдаған келушілер жиі келеді.

25.4-сурет Иран, Шираз қаласындағы Хафез мазары.

Қолданылған әдебиет

[1] Hafiz <http://www.hafizonlove.com/bio/>

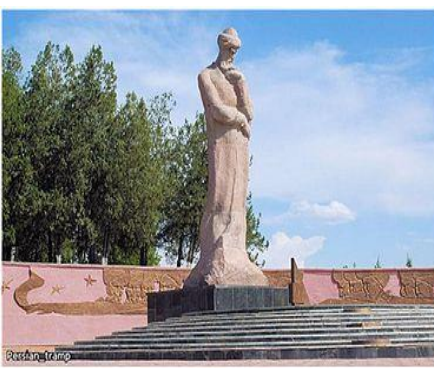
[2] https://en.wikipedia.org/wiki/West%E2%80%93C3%B6stlicher_Divan

[3] <https://en.wikipedia.org/wiki/Hafez>

[4] Tombs link

https://www.google.com/search?source=hp&ei=Nr8kWrGnLYq0jgSP7pXwCw&q=tomb+photo+of+Hafez&oq=tomb+photos+of+Hafez&gs_l=psy-ab.12..0i22i30k1.33140.39594.0.44761.21.20.0.0.0.148.2067.3j15.25.0...0...1c.1.64.psy-ab..3.25.2050.0..0j46j0i131k1j0i131i46k1j46i131k1j0i46k1j0i10k1j0i22i10i30k1j33i22i29i30k1.0.SeEsLBjkMh4

26-ТАРАУ Ұлықбек (ғалым, сұлтан)

26.1 Кириспе

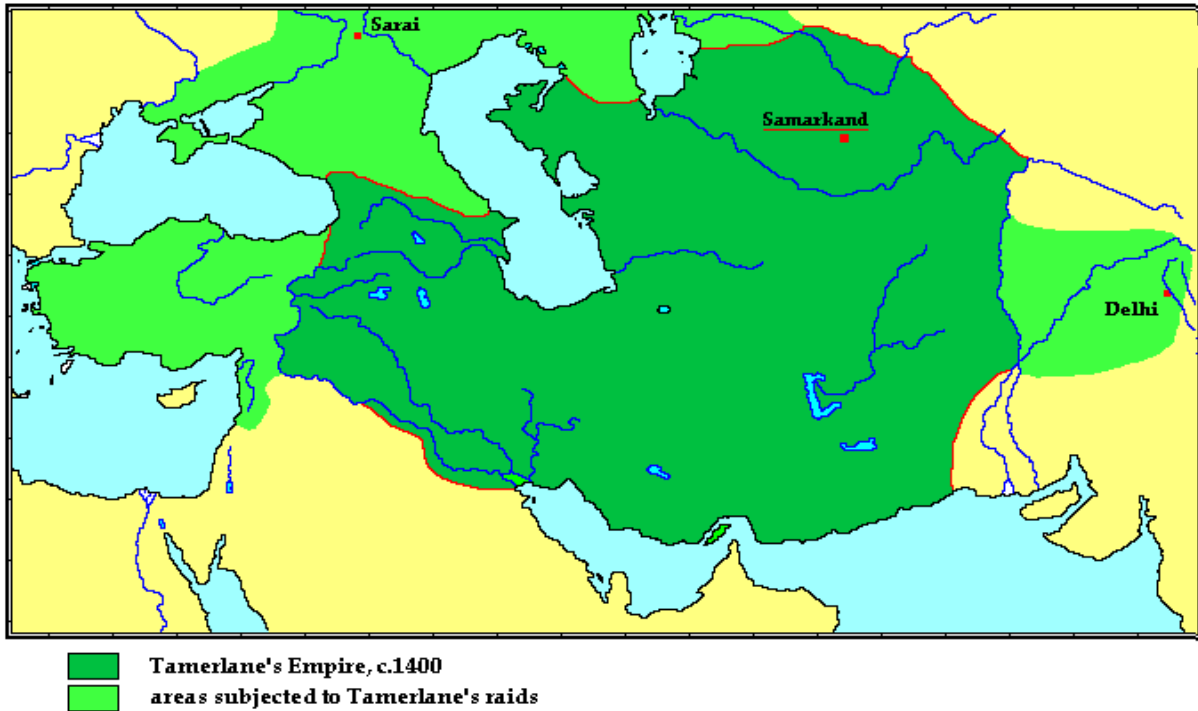
Бұл тарауда 14 ғасырдағы Парсы Тимуридтер империясының билеушісі, ғалым (математик және астроном) Ұлықбектің (негізін қалаушы император Темірланның немересі) өмірі мен ғылыми және саяси еңбектерінің қысқаша тарихы берілген.

26.2 Ұлықбек туралы деректер [1]

Ұлықбек	Сұлтан Ұлықбек
Туылған	1394 жыл, 22 наурыз
Туған жері	Занджан, Иран
Ұлты	Иран, түрік
Өлімі	1449 жылы 27 қазан
Өлген жері	Самарқанд, Үлкен Хорасан (қазір Өзбекстанда)
Атасы	Тамерлан, Тимурийлердің негізін қалаушы

26.3 Өмірбаяндық очерк

Ұлықбек 1394 жылы 22 наурызда (парсы жаңа жылы) Персиядағы Сұлтанияда (қазіргі Занджан, Иран) қазіргі Иранның солтүстік-батысындағы қалада дүниеге келген. Ол 1449 жылы 27 қазанда қазіргі Өзбекстан жеріндегі Самарқандта (Тимуридтердің астанасы) қайтыс болды. Ол ғылыми жаңалықтарға өте құштар, сонымен бірге сол кездегі Парсы империясының, яғни Өзбекстанның үлкен бір бөлігінің сұлтаны қызметін атқарған өте ерекше билеуші болды. Ол 1411-1449 жылдар аралығында Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан, Қазақстанның оңтүстігі және Ауғанстанның басым бөлігін билеген. Оның есімі, лақап аты «Ұлы билеуші» [1] деп аударылады және парсы-араб тіліндегі «Әмір-е» сөзінің түркі тіліндегі баламасы Кәбір». Соңғысы сондай-ақ 19 ғасырдағы премьер-министр Мирза Таги хан Фараханиге (1807-1952) берілді, ол Әмір Кәбір деген атпен белгілі. Ол сондай-ақ Атабак және Әмір-е Незам деген титулдармен белгілі, Насер ад-Дин Шах Қаджардың билігінің алғашқы үш жылындағы бас министрі және бүкіл Қаджар кезеңінің ең қабілетті және жаңашыл қайраткерлерінің бірі [3]. Ұлықбектің шын аты Мырза (Сұлтан) Мұхаммед Тарағай бин Шахрух. Ол тамаша математик (тригонометрия және сфералық геометрия) және астрономия болды. Ол Иранның Мараға қаласында Қ.Насыр Туси (21-тарауды қараңыз) салған обсерваторияның негізінде обсерватория салды, 26.2 суретті қараңыз.

26.1-сурет. Парсы империясының картасы 11V-XV ғғ. [2].

«Ол ұлы жаулап алушы Темірдің (Темірланның) немересі (1336-1405) және Шахрухтың үлкен ұлы, екеуі де Мавераннахрдың (қазіргі Өзбекстан) түріктенген барлас тайпасынан шыққан. Анасы түркі тайпаларының өкілі Гияситдин Тарханның қызы Ғаһаршад есімді дворян болған. Ұлықбек Темір шапқыншылығы кезінде Парсыдағы Сұлтанияда дүниеге келген. Бала кезінде ол Таяу Шығыс пен Үндістанның көп бөлігін аралады, өйткені атасы сол аймақтарға өзінің жаулап алуын кеңейтті. Алайда Темір қайтыс болып, Ұлықбектің әкесі Тимуридтер империясының көпшілігіне қосылғаннан кейін ол Темірдің астанасы болған Самарқандқа қоныстанды. Шахрух астананы Гератқа (қазіргі Ауғанстанда) көшіргеннен кейін, он алты жасында Ұлықбек 1409 жылы Самарқанда губернатор болды. 1411 жылы ол бүкіл Мавераннахр хандығының егемен билеушісі болды» [1].

Рисунок

26.2 Тимуридтер империясының Самарқанд қаласындағы Ұлықбек обсерваториясы (қазіргі Өзбекстан аумағында) [4].

26.4 Үлес

Ол Самарқанд пен Бұхарада Ұлықбек медресесін (1417–1420, 26.3-суретті қараңыз) салып, қалаларды Орта Азиядағы білімнің мәдени орталығына айналдырды. Ол да 15 ғасырдың математигі болды. Оның ақыл-ой қабілеттері ерекше интеллект емес, табандылық болды.

26.3-сурет Тимуридтер империясының Самарқанд қаласындағы Ұлықбек медресесі (қазіргі Өзбекстан аумағында) [4].

Ғылымда

«Жасөспірім билеуші қаланы империяның интеллектуалдық орталығына айналдыруды мақсат етті. 1417-1420 жылдар аралығында Самарқандтағы (қазіргі Өзбекстандағы) Регистан алаңында медресе («университет» немесе «институт») салып, көптеген ислам астрономдары мен математиктерін оқуға шақырды. Медресе ғимараты бүгінгі күнге дейін сақталған. Ұлықбектің астрономия саласындағы ең атақты шәкірті Әли Куши (1474 жылы қайтыс болды). Ол медицина мен поэзия саласында да танымал болды. Өзге ақындармен заманның әлеуметтік мәселелеріне қатысты айтысатын. Ол жергілікті ақындар арасында «Бахрибайт» деп аталатын поэтикалық стильде талқылауды ұнататын. Орыс тіліндегі «Машковский» медициналық кітабына сәйкес, Ұлықбек ішімдіктің сарымсақпен қоспасын тауып, оны диарея, бас ауруы, іш ауруы және ішек аурулары сияқты ауруларды емдеу үшін сақтап қойған көрінеді. Ол сондай-ақ жас жұбайларға кеңес берді, онда жаңғақтар, кептірілген өрік, кептірілген жүзім және т.б. бар рецепттерді көрсетті. Ол олардың ерлердің күш-қуатын арттыруға пайдалы екенін айтты. Бұл рецепт Ибн Синаның кітаптарында да берілген» [1].

Астрономияда

«Оның ерекше қызығушылығы астрономия болды және 1428 жылы ол Гурхани Зиж деп аталатын үлкен обсерватория салды, ол Тихо Брахенің кейінгі Ураниборг және Ыстамбұлдағы Таки ад-Диннің обсерваториясына ұқсас. Жұмыс істеуге телескоптар жетіспейтіндіктен, секстанттың ұзындығын ұлғайту арқылы оның дәлдігін арттырды; радиусы шамамен 36 метр (118 фут) және 180 дюймдік (доға секундтары) оптикалық бөлінісі бар Фахри секстанты деп аталатын. Соны пайдаланып, 994 жұлдыздың 1437-нің «Зиж-и-Сұлтани» кітабын құрастырды. Бұл Птолемей мен Брахе жұлдыздарының арасындағы әдеттегі ең үлкен жұлдыздар каталогы. Шығарма Абд ар-Рахман ас-Суфидің «Тұрақты жұлдыздар кітабының» жанында тұр. Бұрынғы араб жұлдыздарының каталогтарында ол байқаған елеулі қателер (олардың көпшілігі тек бойлықтарға

прецессиялық әсер қосу арқылы Птолемейдің жұмысын жаңартты) оны 992 тұрақты жұлдыздың орнын қайта анықтауға итермеледі, оған ол Абд. Ар-Рахман әл-Суфидің 964 жылғы «Тұрақты жұлдыздар кітабы» каталогындағы жұлдыздар Самарқандтан байқалу үшін тым алыс оңтүстікте болды. Орта ғасырлардағы ең түпнұсқалардың бірі болып табылатын бұл каталогты алғаш рет 1665 жылы Оксфордта Томас Хайд Tabulae longitudinis et latitudinis stellarum fixarum ex observatione Ulugbeighi деген атпен өңдеген. Ол 1767 жылы қайта басылып шықты. Г. Шарп Модың соңғы басылымдары Фрэнсис Бэйлидің 1843 жылғы басылымдары, т. хііі Ұлы Британиядағы парсы және араб сөздерінің сөздігімен бірге Ұлыбританияда бар барлық парсы қолжазбаларының негізінде қайта өңделген Ұлықбектің жұлдыздар каталогындағы Корольдік астрономиялық қоғам мен Эдвард Болл Нобельдің естеліктері (1917)».

Хайямның жалалли күнтізбесі бойынша жұмысынан (15-тарауды қараңыз) шабыттанып, 1437 жылы Ұлықбек жұлдызды жылдың ұзақтығын $365,2570370... = 365d\ 6сағ\ 10м\ 8с$ (қате +58 секунд) деп анықтады. Көптеген жылдар бойы ол өз өлшемдерінде биіктігі 50 м гномонды пайдаланды. Бұл мәнді 1525 жылы Николай Коперник 28 секундқа жақсартты, ол Сабит ибн Курраның (826–901) бағалауына жүгінді, онда +2 секунд қатесі бар. . Алайда, кейінірек Ұлықбек тропикалық жыл үшін басқа, дәлірек мәнді өлшеген: +25 секунд қатесі бар $365d\ 5h\ 49m\ 15s$, бұл оны +30 секунд қатесі бар коперниктік бағалаудан дәлірек етеді. Ұлықбек те «ондық санау жүйесінде 23,5047 градуска түрленетін градустардың, минуттардың және доғалық секундтардың сексиздық жүйесінде» Жер осінің еңісін $23^{\circ}30'17$ деп анықтаған [1].

Мұнда астроном және математик Омар Хайямның (15-тарауды қараңыз) өмірінің шыңында Самарқандта бір жылдан астам болғаны туралы әңгіме Самарқанд ғылым мұражайында сақталғаны атап өтіледі. Бәлкім, Ұлықбектің астрономияға деген қызығушылығын бұдан 263 жыл бұрын қайтыс болған Хайям да оятқан болар.

Математикада

«Ұлықбек синус пен тангенс мәндерінің тригонометриялық кестелерін кемінде сегіз ондық таңбалы дәлдікпен жазды» [1].

26.5 Өлімі

«Ұлықбектің ғылыми құзыреттілігін оның басқарушылық қабілетімен салыстыруға болмайды. Әкесі Шахрух Мырзаның қайтыс болғанын естіген Ұлықбек Балхқа барады, ол жерде оның немере інісі, Ұлұғтың інісі Байсонқордың ұлы Ала-уд-Даула Мырза бин Байсонқордың Гераттағы Тимур империясының империясына үміткер екенін естіді. Демек, Ұлықбек Ала-уд-Даулаға қарсы шығып, оны Мурғаб шайқасында кездестіреді. Бұл шайқаста жеңіске жеткен Ұлықбек 1448 жылы Гератқа көшіп, оның тұрғындарын қырды, бірақ оған Ала-уд-Дауланың ағасы Мырза Әбілқасым Бабыр бин Байсонқор көмекке келіп, Ұлықбекті жеңеді. Ұлықбек Балхқа шегінді, сонда ол өзінің билеушісі, үлкен ұлы Абдал-Латиф Мырзаның оған қарсы шыққанын біледі. Тағы бір азамат соғысы басталды. Екі жылдан кейін Меккеге бара жатқанда үлкен ұлының бұйрығымен басы кесілді. Ақырында оның беделін немере ағасы Абдалла Мырза (1450–1451) қалпына келтіріп, Ұлықбектің мүрдесін Самарқандағы Темір кесенесіне қойып, 1941 жылы археологтар осы жерден тауып алған» [1].

Ұлықбектің атасы Темірланмен бірге Самарқандтағы кесенесі 26.4-суретте көрсетілген [4].

26.4-сурет. Самарқандтағы атасы Темірланның жанындағы бейіті бейнеленген
Ұлықбек кесенесі.

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Ulugh_Beg

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=map+of+map+of+Tamerlane+1400+empire&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=2ErRM6bwF0q4AM%253A%252C5i5uqhqXRCjXOM%252C_&usg=AI4_-kRtbCGqQdNuNnSsJzWxT2R44aonLA&sa=X&ved=2ahUKEwiO8JmlhKpAhVMMqwKHbetA_gO9QEwAnoECAQQCA#imgrc=wVMHjPxeEQcqhM:

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Amir_Kabir

[4] Photos: https://www.google.com/search?tbm=isch&sa=1&ei=2ewSXNWHAoS-tQXxha24Cg&q=Ulugh+Beg+masuleum+&oq=Ulugh+Beg+masuleum+&gs_l=img.12...231573.242361..245785...1.0..0.133.1319.19j1.....1...1..gws-wiz-img.....0j0i67j0i24j0i10i24j0i5i30j0i30j0i8i30.0EitaPLzDv0

27-тарау Джами (ақын)

27.1 Кіріспе

Бұл тарауда парсының тағы бір ұлы ақыны Нұрад-Дин Абд ар-Рахман Джамидің, қысқасы, Джамидің өмірі мен әдеби еңбектерінің қысқаша тарихы берілген. Ол парсылардың соңғы сопы ақыны болып саналады. Гератта болған Джами Тимуридтер сарайында сол дәуірдегі саясат, экономика, философия және дін мәселелерімен айналысатын маңызды қызметте болды.

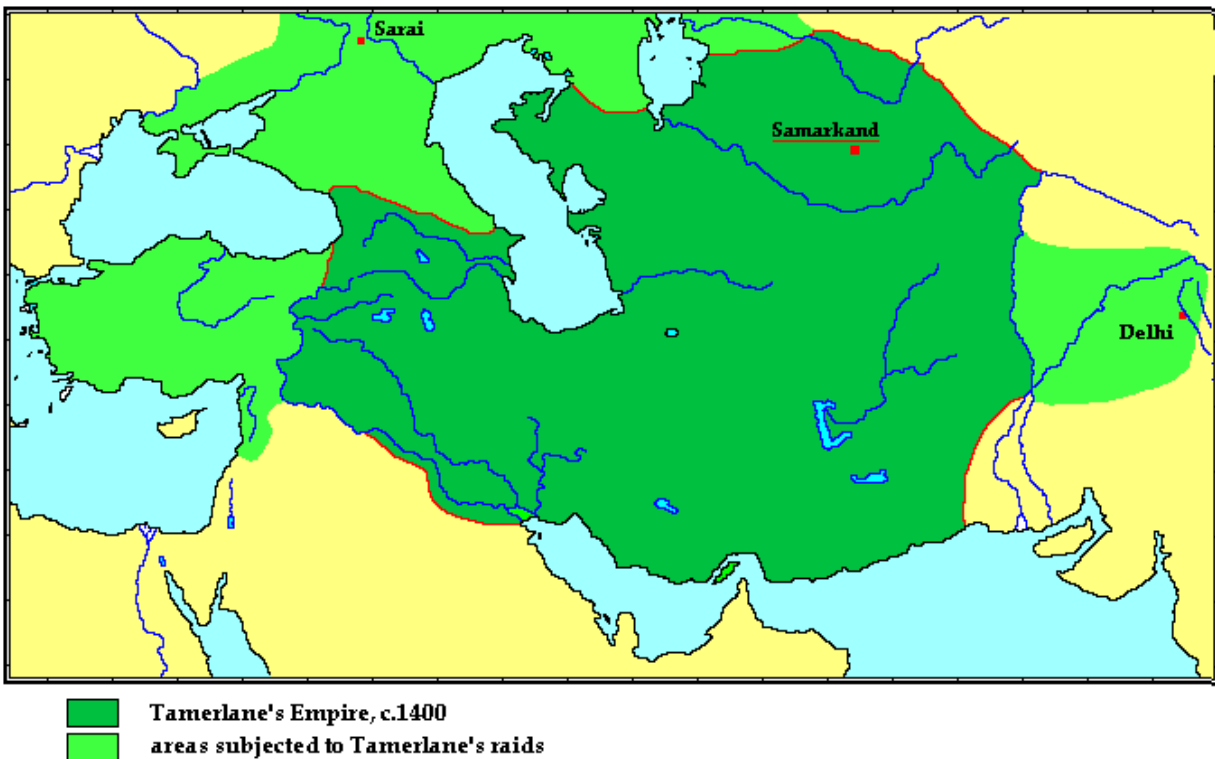
27.2 Джами туралы фактілер [1]

Джами	Мәулан Нур ад-Дин Абд ар-Рахман немесе Абд-ар-Рахман Нур-ад-Дин Мұхаммед Дашти, Джами деген атпен белгілі
Туылған	7 қараша 1414 ж
Туған жері	Үлкен Хорасан (қазіргі Джами Минарет, Ауғанстан)
Ұлты	парсы
Өлімі	1492 жылы 9 қараша
Өлген жері	Герат, Ауғанстан
Әсері	Низами Гәнжауи, Санаи, Ибн Араби

27.3 Өмірбаяндық очерк

«Джами 15 ғасырдағы парсы ақыны және Ибн Араби мектебінің теологы болды. Үлкен ғалым және мистик Джами поэзия мен идилия шығарды және құрметті тарихшы болды. Джами 1414 жылы тамызда дүниеге келген және көптеген дереккөздер оның туған жерін Джам деп атайды, ол қазір Ауғанстандағы Гор провинциясы деп аталады. Баламалы туған жер - Хорасандағы Карджерд деп аталатын шағын ауыл, бірақ Джами ең ықтимал болып көрінеді. Джами әлі кішкентай болған кезде, әкесі отбасын әлдеқайда үлкен Герат қаласына апарды, онда Яами математика, ғылым, араб әдебиеті және перипатетизм (грек философиясы) бойынша жақсы білім алды. Жаза бастағанда әкесі Дешті болғандықтан алдымен Дешті есімін алған. Алайда ол көп ұзамай оны туған жерінің құрметіне Джамиге ауыстырды. Ол ғылыми пәндер бойынша оқуын аяқтауға ынталы болды, сондықтан оған мұсылман әлемінде осы мақсат үшін ең жақсы жер деп танылған Самарқандқа көшуге кеңес берілді. Ол сопы болды, Нақшбанди сопылық тәртібін ұстанушы болды және бүкіл парсы жерінде оның беделін арттыратын үлкен қажылыққа барды. Ол 1453 жылы сопылық шейх (немесе шейх) болды және сопылық сенімнің екі түрі арасында айқын айырмашылық бар екенін үйрете бастады. Олар қазір пайғамбарлық және мистикалық рух деп аталады. Ол өте тақуа, өмірін сопылыққа арнаған адам болған. Ол жас кезінде

Құдайды өз өміріне қабылдап, оның адал серігі болу керектігін айтқан түс көргенін айтты. Ол сопы Саад-ад-Дин Касгаридің соңынан ерді және Джами Касгаридің немересіне үйленгенде, олардың байланысы одан сайын жақындай түсті. Олардың төрт баласы болды, бірақ үшеуі сәби кезінде қайтыс болды. Ол өзінің аса маңызды діни қызметімен қатар діни және ғылыми тақырыптарда сексен жетіге жуық кітап пен хаттар жазуға қол жеткізді. Кейбіреулер прозамен, басқалары өлеңмен жазылған. Ол Герат суару жүйесі бойынша дәл есептеулер мен озық ғылыми сызбаларды қамтитын нұсқаулық жазды және ол бүгінгі күнге дейін анықтамалық ретінде пайдаланылады. Ақын ретінде парсының тағы бір сопы ақыны Хафездің жазған ғазалдарынан шабыт алған. Ғазал – қайырмасы мен ұйқас жұптарынан тұратын өлең түрі. Әр жолда бірдей есептегіш бар» [1].

27.1-сурет 14-15 ғасырлардағы Парсы империясының картасы [2]

27.4 Поэзия және шығармалар

Джамидің ең танымал өлеңдер жинақтарының бірі «Жеті тақ» деп аталады, онда әртүрлі әңгімелер, соның ішінде дымқыл медбикеге сексуалды түрде тартылған ханзада туралы әңгіме бар. Сол кездерде терең діндар адамның аллегориялық символизмді қолданып, мұндай ашық жыныстық тақырып туралы жазуы таңқаларлық емес еді. Дегенмен, оның негізгі философиясы адам алдымен махаббатты іздеуі керек еді. Бұл Джамиге оқуды өтініп келген және осы уақытқа дейін өмірінде ешкімді жақсы көрмеген студенттің әңгімесінде ерекше атап өтілді. Студентке айтқан ақылы: «Алдымен барып сүй, сосын маған кел, мен саған жол көрсетемін» деген.

Джами

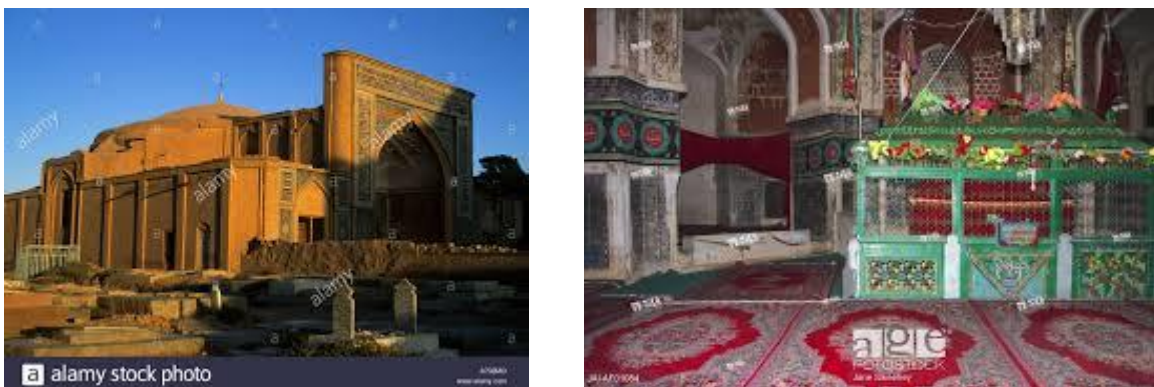
Жоғарыда айтылғандай, ол туғаннан кейін көп ұзамай отбасы Гератқа көшті. Гератта Низамия университетінде перипатетизм, математика, парсы әдебиеті, жаратылыстану, араб, логика, риторика және ислам философиясы бойынша білім ала алды.

«Осыдан кейін ол мұсылман әлеміндегі ең маңызды ғылыми зерттеу орталығы Самарқандқа барып, оқуын сонда аяқтады. Ол қажылыққа барды, бұл оның беделін арттырып, парсы әлеміндегі маңыздылығын одан әрі күшейтті. Джамидің Молана Мұхаммед есімді ағасы болды, ол білімді адам және музыка шебері еді, ал Джамидің қайтыс болғанын жоқтау туралы өлеңі бар. Джамидің төрт ұлы болды, бірақ олардың үшеуі өмірінің бірінші жылына жетпей қайтыс болды. Тірі қалған ұлы Зия-ол-дин Юсуф деп аталды, ал Джами осы ұлына өзінің Бахарестаны жазды» [1].

27.2-суретте Джамидің үш кітабы көрсетілген [3]. Джами 1492 жылы 9 қарашада Гератта, Үлкен Хорасанда (қазіргі Ауғанстанда) қайтыс болды. 27.3 суретте Гераттық Яами I кесенесі көрсетілген [4].

27.2-сурет. Джамидің үш кітабы [3].

27.3-сурет. Ауғанстанның Герат қаласындағы Яами кесенесі [4].

Қолданылған әдебиет

[1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Jami>

[2] Map:

https://www.google.com/search?q=map+of+map+of+Tamerlane+1400+empire&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=2ErRM6bwFoq4AM%253A%252C5i5uqhqXRCjXOM%252C_&usg=AI4_-kRtbCGqQdNuNnSsJzWxT2R44aonLA&sa=X&ved=2ahUKEwiO8JmlhKpfAhVMMqwKHbetA_gQ9QEwAnoECAQOCA#imgrc=wVMHjPxeEQcqhM:

[3] Photos:

https://www.google.com/search?q=photos+of+Persian+poet+Jami&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=VZzVghgVg9Ia2M%253A%252CBXJmr9oxneMIDM%252C_&usg=AI4_-kS7iwK-bRlz7k4-nrhyyuFhQvb5AQ&sa=X&ved=2ahUKEwjVw47KwKjfAhVQT6wKHTn0A0IQ9QEwA3oECAUQCg#imgrc=VZzVghgVg9Ia2M:

[4]

https://www.google.com/search?tbm=isch&sa=1&ei=a4kZXM2YHIOAsQWfy5aQBg&q=mausoleum+of+poet+Jami+in+Herat+Afghanistan&oq=mausoleum+of+poet+Jami+in+Herat+Afghanistan&gs_l=img.12...6607174.6627771.6631847...1.0..1.94.2955.46.....1....1..gws-wiz-img.....0j0i67j35i39j0i5i30j0i8i30j0i24.Q5p8vD-KzQs#imgrc=ep9AK5_4cffVuM:

ГЛАВА 28 Шейх-Бахаи (Ученый, Архитектор)

28.1 Кіріспе

Бұл тарауда Осман империясы тұсында қазіргі Түркия жерінде дүниеге келген 15-17 ғасырдағы ирандық ғалым және сәулетші шейх Бахаидің өмір тарихы мен әдеби үлесі туралы қысқаша мәлімет берілген.

28.2 Бахаи шейхі туралы деректер [1]

Шейх-бахаи	Баха ад-Дин әл-Амили, шейх-и бахаи деген атпен де белгілі
Туылған	18 ақпан 1547 ж.
Туған жері	Баалбек Джебель Амиль, Осман империясы (қазіргі Ливан)
Ұлты	парсы, иран
Өлімі	1 қыркүйек 1621 ж
Өлген жері	Исфахан, Иран
Жұмыстары	Математикалық сәулет және философия

28.3 Өмірбаяндық очерк

Баха ад-Дин Мұхаммед ибн Хусайн әл-Амили (шайх Бахаи, парсы деген атпен белгілі) — 16 ғасырдың соңы мен 17 ғасырдың басында өмір сүрген араб-ирандық шиит ислам ғалымы, философ, сәулетші, математик, астроном және ақын. Сефевидтерде, Иранда. Ол Османлы Сириясы (қазіргі Ливан) Баалбек қаласында дүниеге келген, бірақ бала кезінде отбасының басқа мүшелерімен бірге Иранға, Сефевидтерге қоныс аударған. Ол Коперник теориясы тарағанға дейін Жердің қозғалу мүмкіндігін тұжырымдаған ислам әлеміндегі алғашқы астрономдардың бірі болды. Ол Исфахан ислам философиясы мектебінің негізгі негізін қалаушылардың бірі болып саналады. Кейінгі жылдары ол Мулла Садраның ұстаздарының бірі болды»[1].

28.1-сурет 16-17 ғасырлардағы Сефевидтердің Парсы империясының картасы [2].

28.4 Поэзия және шығармалар

«Ол араб және парсы тілдерінде әртүрлі тақырыптарда 100-ден астам трактаттар мен кітаптар жазды. Ол бірнеше сәулет және инженерлік жобаларға ие болды, бірақ олардың ешқайсысын дереккөз растай алмайды. Оларға Исфахандағы Нақш-и Жаһан алаңы мен Чарбаг даңғылы кіруі мүмкін (28.2 суретті қараңыз). Иранның Мешхед қаласындағы Имам Резаның қабірінде жерленген [1]. 28.3-суретте Иранның Мешхед қаласындағы Имам Резаның храмы және оның ғибадатхана ішіндегі қабірі 28.4-суретте көрсетілген.

28.2-сурет. Иранның Исфахан қаласындағы Шейх Баһаи жобалаған болуы мүмкін Сефевидтер әулетінің архитектурасы.

28.3-сурет Иранның Мешхед қаласындағы Имам Резаның мазары.

28.4-сурет Шейх Баһаи мазары, Мешхед, Иран.

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Baha%27_al-din_al-%27Amili

[2] Map: <https://www.themaparchive.com/safavid-empire-c-1630.html>

29-тарау Мулла-Садра (философ)

29.1 Кіріспе

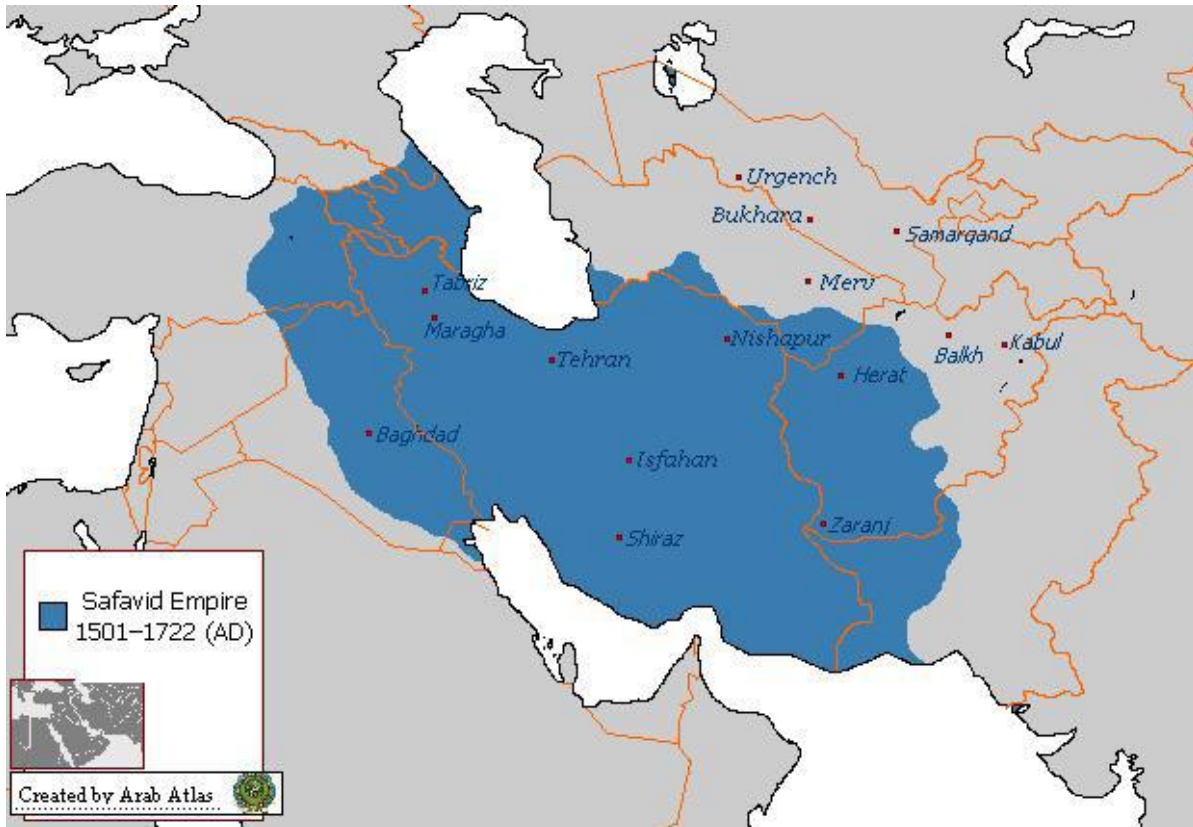
Бұл тарауда 16-17 ғасырлардағы Парсы философы, Шираз Мулла Садр, Иранның қысқаша өмір тарихы мен әдеби жазбалары берілген.

29.2 Молла Садр туралы деректер [1]

Мулла- Садра	Садр ад-Дин Мұхаммед Ширази деген атпен де белгілі
Туылған	1571 немесе 1572 ж
Туған жері	Шираз, Иран
Ұлты	парсы
Өлімі	1640
Өлген жері	Басра (қазір Иракта)
Гробница	Шираз, Иран

29.3 Өмірбаяндық очерк

«Мулла-Садра Иранның Шираз қаласында 1571 немесе 1572 жылдары сарай шенеуніктерінің асыл отбасында дүниеге келген. Мулла-Садра тұсында Иранның Сефевидтер әулеті биледі. Сефевид патшалары Фарс провинциясына тәуелсіздік берді, оны патшаның ағасы, молда Садраның әкесі, білімді әрі өте адал саясаткер Қожа Ибрахим Кавами басқарды. Кең байтақ Фарс облысының билеушісі ретінде Ходжа бай және жоғары лауазымға ие болды. Оның балалары болмады, бірақ ұзақ дұғалар мен өтініштерден кейін Құдай оған ұл берді, отбасы оны Мұхаммед деп атады, бірақ оның атын Садра қойды. Арада жылдар өткен соң Садра «Мулла», яғни «ұлы ғалым» деген лақап атқа ие болды. Садра Қожаның жалғыз баласы болды және ол кезде ақсүйектердің балалары өз сарайында жеке мұғалімдерден білім алу дәстүрі болған. Садра зерделі, қатал, жігерлі, еңбекқор, ізденімпаз бала болып, аз ғана уақыттың ішінде парсы, араб әдебиетіне қатысты барлық сабақтарды, сондай-ақ каллиграфия өнерін меңгерді. Ол өз заманындағы ескі дәстүрді ұстанып, балиғат жасына жеткенге дейін атқа мінуді, аң аулау мен соғысу тәсілдерін, математиканы, астрономияны, кейбір дәрі-дәрмектерді, фикһ пен ислам құқығын да үйренді. Алайда оны бәрінен де философия қызықтырды, әсіресе мистикалық философия мен гнозис.

29.1-сурет. X5-X7 ғасырлардағы Сефевидтер әулетінің Парсы империясының картасы. [2].

1591 жылы Мулла-Садра философия, теология, хадис және герменевтика бойынша дәстүрлі және институционалдық білімін жалғастыру үшін Казвинге (сол кезде Сефеви астанасы), содан кейін 1597 жылы Исфаханға (жаңа Сефеви астанасы) көшті. Ол кезде әр қала Сефевидтер әулетінің астанасы және он екі шиит семинарияларының орталығы болды. Садраның ұстаздары Мир Дамад пен Баха ад-Дин әл-Амили болды.

Мулла- Садра «шындық болмысының жаңа философиялық түсінігін» әкелді және ислам философиясында «эстенциализмнен экзистенциализмге үлкен ауысуды» жасады[3], дегенмен оның экзистенциализмін батыстық экзистенциализммен оңай салыстыруға болмайды. Бұл Құдайға қатысты экзистенциалистік космология мәселесі болды, сондықтан орыс, француз, неміс немесе американдық экзистенциализмнің негізінде жатқан жеке, моральдық және/немесе әлеуметтік мәселелерден айтарлықтай ерекшеленеді.

Мулла-Садра философиясы Авиценнаизмді, Шахаб ад-Дин Сухравардидің иллюминациялық философиясын, Ибн Арабидің сопылық метафизикасын және ашари мектебі мен он екілік теологиясын амбициялық түрде синтезеді. Оның негізгі еңбегі – «Интеллекттің төрт саяхатының трансцендентальды философиясы» немесе жай ғана «Төрт саяхат» [1]

29.4 Шығармалар мен шығармалар

Экзистенциализм

«Мулла-Садраның ойынша, «болмыс болмыстан бұрын тұрады және осылайша маңызды, өйткені бірдеңе алдымен бар болуы керек, содан кейін мәні болуы керек». Атап айтқанда, Мулла Садра үшін бұл Құдай мен Құдайдың ғаламдағы орнын, әсіресе, Құрандағы Құдайдың ұстанымын исламның алтын дәуіріндегі гректердің ықпалындағы космологиялық философиямен үйлестіру контекстінде арнайы айтылған сұрақ болды.

Мулла-Садраның метафизикасы болмысты мәннен (яғни, құддылық) бірінші орынға қояды. Басқаша айтқанда, субъектілер сұйық және экзистенциалды «қарқындылыққа» сәйкес анықталады (Генри Корбиннің анықтамасын қолдану үшін). Осылайша, нысандар өзгермейтін емес. Бұл схеманың артықшылығы, ол бұрынғы кез келген ислам философының аристотельдік немесе платондық негіздеріне міндетті түрде нұқсан келтірмесе де, Құранның негізгі талаптары үшін қолайлы.

Шынында да, Мулла- Садра болмыс пен болмысты бір-бірімен және Құдайдың болмыс үстіндегі құдіретін іштей байланыстыра отырып, тек Құдайдың өзгермейтіндігін қамтамасыз етеді. Осылайша ол Құдайдың барлық нәрселерге билігін қамтамасыз етті, сонымен бірге Құдайдың егжей-тегжейлерді, соның ішінде зұлымдықтарды білу мәселесін шеше отырып, олар үшін ішкі жауапты рөл атқармады - Құдайдың заттардың бар болуының билігі өмір сүрудің негізін қалайды. зұлымдықтан. Бұл ақылды шешім ерік бостандығын, Құдайдың үстемдігін, Құдай танымының шексіздігін, зұлымдықтың барын және адамдарға қатысты оларды ажырамас байланыстыратын, бірақ Құдайға келгенде түбегейлі бөлек болатын болмыс пен болмыстың анықтамаларын ұсынады.

Мүмкін, ең бастысы, болмыстың басымдығы Құдайдың үкімінің Құдайға тікелей немесе жанама түрде сотталған зұлымдық әсер етпей-ақ мүмкін болуын қамтамасыз етеді. Құдай күнәні білу үшін күнәге ие болу қажет емес; Құдай күнәнің қарқындылығын Құдайдың болмысты қалай қабылдайтынына қарай бағалай алады.

Садраның экзистенциализмінің бір нәтижесі – «ақыл мен зерденің бірлігі» (араб. «Иттихад әл-акил уа л-мақұл»). Генри Корбин сипаттағандай:

Болмыстың және қабылдаудың барлық деңгейлерінің біртұтас заңымен басқарылады, ол түсінікті дүние деңгейінде ойлаудың бірлігі, түсінікті субъект және түсінікті форма – ақыл, махаббат, махаббат, ғашықтық сезімнің бірлігі сияқты біртұтас бірлік. сүйікті және сүйікті. Осы тұрғыдан алғанда, Садраның адам жанының Киелі Рух болып табылатын белсенді Ақылмен таным әрекеттерін жоғары деңгейде сезінудегі біріктіруші бірлестігі дегенді түсінуге болады. Бұл арифметикалық бірлік емес, ол метаморфозданатын жанда белсенді Ақылмен интеллектуалды Пішін немесе Идея - интеллигенттендіретін Пішін екенін түсінуге мүмкіндік беретін өзара әрекеттесуді мойындайтын түсінікті бірлік. өзі және нәтижесінде белсенді Ақыл немесе Киелі Рух жанның ойлау әрекетінде өзін түсінеді. Өз кезегінде жан өзін-өзі ұғатын форма ретінде өзін белсенді Ақылмен ұғынған пішін ретінде түсінеді» [1].

Маңызды қозғалыс

Мулла-Садра философиясының тағы бір орталық концепциясы – «материалдық қозғалыс» теориясы (араб. эл-харакат эл-жавхария), ол «барлығы табиғаттың, соның ішінде аспан сфераларының да өз тәртібінде болатындығына негізделген, айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды және өзіндік ағым (сарайан эл-вужуд) және болмыстың (фаид) енуі нәтижесінде түрлену, бұл әрбір нақты индивидке болмыс үлесін береді. Өзгерістерді тек төрт категорияда қабылдаған Аристотель мен Авиценнадан айырмашылығы, яғни сан (камм), сапа (каиф), позиция (вад) және орын (айн) Садра өзгерісті бүкіл ғарышты қамтитын барлық жайылған шындық ретінде анықтайды, оның ішінде субстанция категориясы (жавар)» [1].

Болмыс шындық ретінде

«Мулла-Садра шындықты болмыс деп есептеді. Ол болмыстың өзі жалпы ұғым, сондықтан шын мәнінде жоқ деп есептеді. Мулла-Садраның экзистенциалдық космологиясындағы Фазлур Рахманды қайталап айтсақ: Болмыс – жалғыз шындық. Демек, болмыс пен болмыс бірдей. Болмыс – барлығын қамтитын шындық, одан тыс ештеңе жоқ. Теріс болып табылатын субъектілер қандай да бір шындықты талап етеді, сондықтан бар. Сондықтан бар болуды жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан бар болуды жоққа шығаруға болмайды. Болмысты жоққа шығаруға болмайтындықтан, болмыстың Құдай екені өзінен-өзі түсінікті. Құдайды болмыс әлемінде кездестіруге болмайды, бірақ ол барлық болмыстың негізі. Араб тілінде ақиқат – «Эл-Хақ» және ол Құранда Алланың есімдерінің бірі ретінде айтылады» [1].

Қосымша ақпарат

Мулла-Садра Авиценнадан кейінгі ең маңызды ислам философы деп айтылады (12 тарауды қараңыз). Мулла- Садра деген атпен танымал болған ол кейінірек теологияға қызығушылықты біріктіретін және мистикалық интуицияның түсініктеріне сүйенетін философияға көзқарасы үшін Садр эл-Мута'аллихин (теосистер шебері) атағын алды. Ол Сефевид шах Аббас I (1588–1629) тұсында философияның жандануы кезінде интеллектуалдық өмірде маңызды рөл атқарды. Кейінірек ол туған қаласы Шираздағы И Хан медресесі деп аталатын философиялық семинарияда ең маңызды ұстаз болды. Философия, теология, пайғамбарлық дәстүр, герменевтика және Құран тәпсірлері бойынша зерттеулерін жалғастыру үшін 1591 жылы алдымен Казвинге, содан кейін 1597 жылы Сефевидтер империясының астаналары Исфаханға көшті. Ол ирандық ғалым және сәулетші Шейх Бахаимен (28 тарауды қараңыз) тоғасты. Шах Аббас тұсында Исфаханда жетекші заңгер болған шейх Бахаи имамдардың кейбір әңгімелерін келтіріп, мұны өзінің «даңқты және ең тамаша, ақылды, тапқыр және пәк ұлының өсиеті бойынша жасағанын жазды. Садраның» жазбасында Мир Дамад Садраны өзінің рухани ұлы деп атады. 1630 жылы Мулла Садра Садраның туған Фарс провинциясының аса күшті генерал-губернаторы және әйгілі грузин қолбасшысы Аллабирди ханның ұлы Имамқули ханның (мүмкін оның бұрынғы шәкірті болуы мүмкін) өтініші бойынша туған қаласына біржолға көшті.

Қорытынды пікір

Біраз уақыт Мулла- Садра сыбайлас жемқорлыққа саяси көзқарасы мен діни жазбалары үшін Иранның Құм қаласына жақын ауылға жер аударылды. Келесі Парси аяттары оның

Садра

жемқорлық пен жалған сенушілер туралы алаңдаушылығын көрсетеді. Бұл пікірлер оны Сефевид патшасының бұйрығымен Құм қаласында үй қамауға алуға мәжбүр етті [4].

مردان رحمت که سر معنی دانند
از دیده کوتاه نظران پنهانند
این طرفه تر آنکه حق را بشناخت
مؤمن شدو خلق کافرش می دانند

Қазақша аудармасы келесідей:

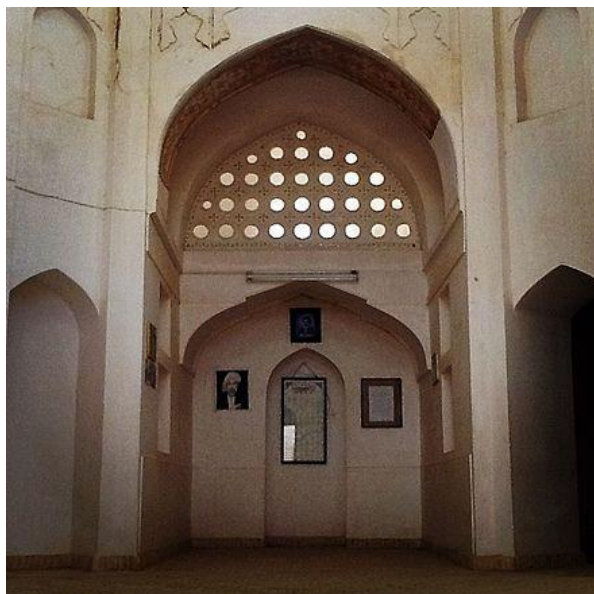
*Өмірдің сырын білген мейірімді жандар
Олар алысты көрмейтіндерден жасырылады
Бұл жол әділдікті мойындағандарға арналған
Ол иман келтіріп, жұрт оны кәпір деп атады*

29.3-суретте оның үйінде мәжбүрлі жер аударылғандағы болуы көрсетілген [1]

29.2-сурет Мулла-Садраны Сефевид патшасы қуып жіберген кездегі Иранның Құм қаласының маңындағы үйі [1].

1964 жылы Меккеге бара жатқанда Басрада (қазіргі Ирактың оңтүстігіндегі қала) қайтыс болды. Ол бастапқыда сонда жерленген; бірақ кейін оның денесі туған жері Ширазға жіберілді.

29.3-сурет. Қабырғада ілулі тұрған портреті бар Мулла-Садра үйінің ішкі көрінісі [1]

Қолданылған әдебиет

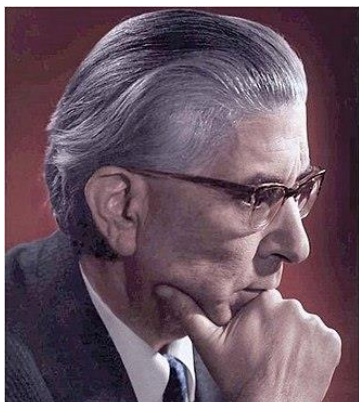
[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Mulla_Sadra

[2] Map: <https://iranpoliticsclub.net/maps/maps09/index.htm>

[3] <https://plato.stanford.edu/entries/mulla-sadra/>

[4] [A. D. Haghghat, "The Iranian Part in the History of the World Civilization," Koomesh Publishers, Tehran, Iran, 1999.](#)

30-тарау Хаштруди (математик)

30.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-шы ғасырдағы ирандық математик Мохсен Хаштрудидің өмірі мен әдеби үлестерінің қысқаша тарихы берілген.

30.2 Хаштруди туралы фактілер [1]

Хаштруди	Мохсен Хаштруди, Хаштруди деп те белгілі
Туылған	1908 жылғы 13 қаңтар
Туған жері	Тебриз, Иран
Ұлты	Ұлты ирандық
Өлімі	4 қыркүйек 1976 жыл
Өлген жері	Тегеран, Иран
Альмни	Дар ол-Фонун, Тегеран, Эли Картан, Франция

30.3 Өмірбаяндық очерк

«Мохсен Хаштруди ирандық математик болған. Оның әкесі шейх Исмаил Моджтахед шейх Мұхаммед Хибанидің кеңесшісі болған, ол Иран конституциялық революциясы кезінде және одан кейін Иранда парламенттік демократияны орнатуда маңызды рөл атқарған. Ол Тегерандағы элиталық Дар ол-Фонун мектебінде оқып, оны 1925 жылы бітірді. Ол 1936 жылы Франциядағы Эли Картанның студенті ретінде математика ғылымының докторы дәрежесін алды. Оның докторлық диссертациясы (Sur les espaces d'éléments à connexion projective) дифференциалдық геометрияға арналды. Картанның жұмысын \mathbb{R}^n -дегі гипербеттер жағдайына айтарлықтай жалпылай отырып, ол Хаштруди байланысы деп аталатын дифференциалдық теңдеулер жүйесін зерттеуде қолданылатын проекциялық байланысты құрады. Оның кейінгі зерттеулері әртүрлі трансформация топтарындағы дифференциалдық жүйелердің инварианттарын зерттеу үшін ішкі анықталған аффиндік және Вейл байланыстарын пайдалануды қамтыды [1].

Хаштруди Тегерандағы Сирус және Агдася бастауыш мектептерінде оқыды, кейінірек Тегерандағы элиталық Дар ол-Фонун мектебінде оқыды, оны 1925 жылы бітірді.

Мансап

Табриз және Тегеран университеттерінің құрметті профессоры болды. Иран математикалық қоғамының жүлделерінің бірі профессор Хашрудидің есімімен аталады. Мохсен Хаштруди 1944 жылы Робаба Модириге үйленді. Хаштруди Тегерандағы Бехеште-Захра зиратында жерленген [2]

30.1-сурет. Хаштруди және оның командасы 1935 жылы Мәскеу әуежайына топтық суретпен келеді (Хаштруди отыр).

Халықаралық математикалық конгрестер (МКМ) туралы естеліктер: Мәскеу, Ресей (1935).

«Бұл конгресс Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі математиктердің соңғы халықаралық конгресі болды. Дифференциалдық геометрия және топология сабағын бітіргеннен кейін бір кеште марқұм Картан (Эли Картан) және Шоутен (қазір Амстердам математикалық орталығының президенті) және Герман Вейл және тензорлық есептеулер мен байланыс теориясы бойынша бір топ зерттеушілер келіссөздер жүргізді. және талқылаулар. Мәскеудегі Кремль аймағындағы аллеялардың барлығы дерлік Кремльге апарады. Марқұм Вейль бұл сұрақты былай қойған: «Барлық геодезиялық (ең қысқа қашықтық, бұл жерде барлық кеңістіктерде геодезиялық өлшемдер мен түзу сызықтар бір-бірімен сәйкес келмейтінін атап өту керек) геометриялық өлшем бар ма, атап айтқанда, екі нүкте, түзу сызық және ең қысқа қашықтық бар, олар әртүрлі) орталықтандырылған. Сол түні, бұл топ бөлінгеннен кейін, Шоутен кенеттен осы байланысты тапты, ол қазіргі уақытта Ресейде Шоутен байланысы ретінде белгілі. Бір қызығы, Батыс елдерінде бұл байланыс кейде Мәскеу байланысы деп аталады. Бұл жолдардың авторы осыдан 15 жылдай бұрын бұл байланыстың интимдік қасиеттерін анықтаған. Сонымен бірге, де Франс колледжінің профессоры Андре Лихнерович нүктелік кеңістіктер арасында (нүктемен және түзумен немесе нүкте мен жазықтықпен емес, дәл нүктемен енгізілген кеңістіктер) жалғыз кеңістік екенін дәлелдеді. Голономдық емес аналитикалық механикамен байланысты бір жартылай симметриялық Шоутен байланысы. Бұл байланыс жартылай симметриялық деп аталады, өйткені кеңістіктің бұралуы және тек негізгі тензордың көмегімен вектор арқылы анықталады (бұл кеңістік, анық, қарапайым кеңістік емес, атап айтқанда, оның қисықтығы мен кеңістіктің бұралуы бар және шыққан жерді тасымалдаумен байланысты). Бұл мәселе көптеген конгрестерде талқыланғаны сияқты, мәселе осы саланың жиналысында немесе тіпті одан тыс жерде қойылып, ең күшті математиктердің бірі түнде шешілді» [3].

30.1-суретте Хашрудинмен бірге келген делегацияның 1935 жылы халықаралық математикалық конференцияға қатысу кезінде Мәскеуге қалай келгені және топпен суретке түскені көрсетілген.

Халықаралық математикалық конгресстерден (ИСМ) естеліктер:

Ницца Франция (1970)

«Хаштуди журналда жариялау үшін журнал оқырмандарына қол жетімді болатын Халықаралық математиктер конгресінің (ИСМ) кейбір естеліктерін сұрады және ұсынды. Өртүрлі елдерде төрт жылда бір рет өтетін халықаралық математиктер конгресстерінің ұйымдастырылуы екі жүз жыл бұрын басталған. Бұл конгрестерге әртүрлі елдердің университеттерінің өкілдері мен математиктер өз өтініштері бойынша қатысуда. Әдетте қабылдаушы елдің шақыруымен бірнеше көрнекті математиктер қатысады. Дүниежүзілік соғыстар кезінде бұл съездер өткізілмеді, ал екінші дүниежүзілік соғысқа дейін соңғы съезд Мәскеудегі МКМ-1935 болды. Биыл да Мәскеуде өтеді. Әрбір конгресс математиканың жалпы барысы туралы дәріс оқитын көрнекті математиктерге бір сағаттық дәріс береді. Қалған қатысушылар ширек сағаттық лекциялар оқып, өздерінің жаңа теорияларын ұсына алады, дегенмен осы теориялардың кейбірін талқылау конгрестің бірнеше сессиясын алуы мүмкін. «Мен соғыстан кейінгі барлық конгрестерге қатыстым және олардың көпшілігінде мені шақырды, тек Стокгольм конгресіне шақырылдым, бірақ мен ол кезде Мәскеуде болғандықтан, оған қатыса алмадым». Журнал оқырмандарын съездердегі ресми келіссөздер туралы айтудың өзі жалықтырады. Кейбір естеліктер әр конгрестің шетінде болған жағдайларға арналған: Ниццада өткен латын математиктерінің халықаралық конгресінде Марчу құрметті президент болды. Жабылу салтанатында бірқатар қатысушылардың туыстары түні бойы би кешіне барды. Сол жерде математиктердің бірінің әйелі мен суретшінің төбелесуі, соңында аталған ханымның ағасы мен клуб меңгерушісі жанжалдасып қалады. Осындай мүмкіндікті іздеген газет журналисі бұл оқиғаның бірнеше фотосуреттерін түсіріп алды және келесі күні бұл оқиға газетте мыңдаған әшекейлермен бейнеленіп, Конгресс үшін масқара болады деп күтілген. Маршу маған араласып, оны әйтеуір тыныштандыруды өтінді; Ниццада туристерді тарту саясатына сәйкес шетелдіктер, атап айтқанда, журналистер оларды ашуландыратын нәрселерді енгізуден және жариялаудан бас тартады. Маршо екеуіміз бір журналистпен кездесіп, оны мұндай алдауларға сендірдік, ақырында мен оның фотоаппаратын алып, барлық фотопенкаларды жамандадым. Газет меңгерушісінің жұмысты қолға алғанын қаламаған журналист маған шағымданды, тек бүлінген фильм орамының өтемақысын талап етті, осылайша оқиға аяқталды. Осы конгрессте Сорбоннаның ұлы профессорларының бірі, сонымен қатар менің профессорым, осы конгрессте әбден қартайған Арно Денжой дәріс оқығысы келгенде, біз оны бәріміз қол соқтық, бірақ ол өз лекциясын жалғастырғысы келгендей. , деген жігіттің біразы тағы да қол соғып, сөзін үзгісі келді. Айтпақшы, мен оның кейбір достарымен кездесуді шешіп алмақ болып едік, ол дірілдеген қатты ашулы дауыспен лекциясын аяқтады. Шынында да, қартайған шағында Арнодангу заманауи математикаға қатысты кейбір пәндер бойынша жұмыс істеді және бұл жас жігіт үшін мүлдем қолайсыз болды. Бұл қарттар үшін жол жабық деп есептейтін либералды жастар болды, ал Эли Картан сексен жасында изотроптық кеңістіктер теориясын жақтады. Айтпақшы, сол кездесуде мен және тағы бірнеше адам оны тыныштандырғымыз келіп, олардың жас екенін, біз де жаспыз,

кейде тентектік жасайтынымызды айттық. Сол ашулы үнмен: «Сен мүлде ондай емес едің, өйткені жастық өтеді, ал жамандық қалады», - деді [3].

Олими

Хаштруди 1976 жылы 4 қыркүйекте Тегеранда қайтыс болып, Бехешт-Захра зиратында жерленді. 30.2-суретте оның қабірі көрсетілген.

30.2-сурет Иран, Тегеран қаласындағы Хаштруди қабірі [3].

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Mohsen_Hashtroudi

[2] <https://prabook.com/web/mohsen.hashtroudi/2084850>

[3] <http://mohsenhashtroudi.blogspot.com/>

31-БӨЛІМ Хесаби (инженер, ғалым, ядролық физик, саясаткер

31.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-ғасырдағы тағы бір ядролық ғалымның, инженер-электриктің және Иранның марқұм Мұхаммед Реза шах кезіндегі министр (Мұхаммед Мосаддықтың кабинеті) және сенатор ретіндегі мемлекеттік қызметшінің қысқаша өмір тарихы мен әдеби еңбектері егжей-тегжейлі сипатталған [1]. Бұл Ливан мен Францияда білім алған доктор Махмуд Хесаби [2, 3].

31.2 Несабі туралы фактілер [1]

Хесаби	Махмуд Хесаби, Махмұд хан Мырза Хесаби, министр және сенатор ретінде де белгілі
Туылған	1903 жылы 23 ақпан
Туған жері	Тегеран, Иран
Ұлты	ирандық
Өлімі	3 қыркүйек 1992 жыл
Өлген жері	Женева, Швейцария, Иранның Тафтреш қаласында жерленген.
Выпускники	Бейрут Американдық университеті, Сорбонна, École Supérieure d'Electricité
Основатель	Иран физика университеті

31.3 Өмірбаяндық очерк

«Хесаби Тегеранда Аббас пен Гохаршад Хесабидің отбасында дүниеге келген. Оның отбасының туған қаласы - Иранның Марказы провинциясының Тафреш қаласы [4]. Төрт жасында оның отбасы Бейрутке көшті, онда жас Хесаби бастауыш мектепке барды. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғанда ол әлі мектепте еді, соғысқа байланысты мектебі жабылған кезде оқуын үйде жалғастырды. 1922 жылы Бейруттағы Америка университетінде жол инженері мамандығын алды. Бейруттағы Жолдар министрлігінде қысқаша жұмыс істегеннен кейін Хесаби қосымша білім алу үшін Парижге аттанды, онда оған École Supérieure d'Electricité-ден электр инженері дәрежесі, содан кейін 1927 жылы докторлық

дәрежесі берілді. Парижде ол Эйме Коттонмен жұмыс істеді. (Француз физигі, жарықтың хиральдық молекулалармен әрекеттесуін зерттеуімен танымал) [5].

Ол Құран мен Хафездің диуандарын жатқа білген (25-тарауды қараңыз). Ол сонымен қатар Бустан, Гүлистан Саади (23-тарауды қараңыз), Шахнаме Фердоуси (9-тарауды қараңыз) және Маснави Румиді (22-тарауды қараңыз) Диуандарды зерттеді. Хесаби Иранның поэзиясы мен дәстүрлі музыкасын және Батыстың классикалық музыкасын жақсы білетін. Ол скрипка мен фортепианода ойнай алатын. Ол спорттың бірнеше саласында табысты болды, мысалы, Бейрутта жасөспірім кезінде суда жүзу құтқарушысы ретінде сертификат алды. Ол Иранның алғашқы үш сенатында Ираннан сенатор болып тағайындалды. Ол 1951-1952 жылдар аралығында премьер-министр Мұхаммед Мосаддық (Мосаддықтың көзқарасын қараңыз) кезінде білім министрі қызметін атқарды [6].

«Тегеранда Хесаби Тегеран университетімен байланыста болды және университеттің ғылыми және инженерлік бөлімдерін ұйымдастырды, ол университетте оқып жүрген кезінде Аленуш Теряанның ұстазы болды [7]. 1951 жылы маусымда Хесаби үш адамнан тұратын ағылшын-иран мұнай компаниясының мұрагері болып табылатын Иран мұнай компаниясының провинциялық басқармасына тағайындалды. 1951 жылы желтоқсанда ол Кәрім Санджабидің орнына оқу министрі болды [1]. 1961-1969 жылдары Хесаби БҰҰ-ның Ғарыш кеңістігін бейбіт мақсатта пайдалану жөніндегі комитетінің ғылыми-техникалық шағын комитетінде Иранның өкілі болды» [1].

31.4 Білім

Ол жоғары оқу орындарында және университеттерде болған уақыт үшін өте әсерлі келесі дәрежелерге ие болды:

- Бейруттағы Америка университетінің әдебиет бакалавры,
- Бейрут француз университетінің құрылыс бакалавры,
- Бейруттағы Америка университетінің математика, астрономия және биология ғылымдарының бакалавры,
- Париж электротехника факультетінің электротехника бакалавры,
- Париждегі Mines Paris Tech компаниясының тау-кен ісі бакалавры,
- Париждегі Сорбонна университетінің физика ғылымдарының кандидаты, Франция [6].

31.5 Ғылыми және әкімшілік қызмет

- Иран елінің алғашқы техникалық және мамандандырылған картасы (Бандар-Ленге, Бушерге баратын жол)

- Иранның алғашқы заманауи құрылыс және ғылыми жолы (Тегеранның Шемшак жолы)
- Иранның алғашқы көшпелі мектептерінің негізі қаланды.
- Өте жақсы қалыпты мектеп (жоғары оқу орны) құрылды.
- Иранның алғашқы радиосының құрылуы
- Иранда бірінші таратқыш антеннаны іске қосты
- Ирандағы алғашқы сейсмологиялық орталық іске қосылды.
- Иранның Атом энергиясы ұйымының бірінші ядролық реакторы іске қосылды.
- Ирандағы алғашқы радиологиялық құралды іске қосты.
- Иранның ресми уақытын есептеп, анықтады
- Иранда Гохаршад атты алғашқы жекеменшік аурухананың ашылуы.
- Парсы тілі форумдарын құру және Иран академиясын құруға қатысу
- Тегеран университетінің жарғысын жасау.
- Тегеран университетінің техникалық факультеті құрылды.
- Тегеран университетінде жаратылыстану ғылымдары факультеті құрылды.
- Зияткерлік меншік жөніндегі жоғары кеңес құрылды.
- Тегеран университетінің жаратылыстану факультетінде қолданбалы оптика линзаларын енгізуде басты рөл атқарды.
- Университетте акустикалық секцияны құру және ирандық музыкалық қадамдардың қашықтығын ғылыми әдіспен өлшеу.
- Иранның музыкалық қауымдастығы мен музыкалық зерттеулер орталығы құрылды.
- Бастауыш және орта мектептерге арналған жаңа білім беру бағдарламасы жасалды.
- Тегеран университетінің геофизикалық институты құрылды.
- Тегеран университетінің Атомдық зерттеулер орталығы құрылды.
- Иранның Атом энергиясы ұйымы құрылды.

- Ирандағы алғашқы заманауи обсерватория құрылды.
- Ширазда заманауи Chase спутниктік орталығы құрылды.
- Хамадан Асадабад телекоммуникация орталығын құруға қатысу.
- Иранда ғарышты зерттеу комитеті құрылды.
- Иранның алғашқы метеорологиялық станцияларын құру (Тегеран университетінің галереясындағы университет ғимараты)
- Ұлттық стандарттар институтының жарғысы бекітілді.
- Иранның тоқыма фабрикалары үшін белгіленген ережелер және үкіметтің осы саланың өсуін қалай қолдайтыны туралы трактат.
- «Sakde» өндірістік зерттеу бөлімі (электроника, физика, оптикалық физика, жасанды интеллект саласындағы зерттеулер мен технологиялар) құрылды.
- Еліміздегі тұңғыш су электр станциясын іске қосты
- Қолданбалы ғылымдар бойынша алғашқы пилоттық семинарлар Иранда құрылды.
- Алғашқы іргелі ғылыми зертханалар Иранда құрылды.
- Сақтау өндірістік зерттеу бөлімі құрылды.
- 11981 ж. Иранда оқу комитетін құрып, оны басқарды.

31.6 Марапаттар мен құрмет грамоталары

- 1349 ж. – Тегеран университетінің «Құрметті профессоры» атағын алды.
- 1365 ж. – 1365 жылы Иранда Махмұд Хесабидің құрметіне физика бойынша жыл сайынғы конференция өткізу.
- Франциядағы Құрмет легионының француз медалі (31.1 суретті қараңыз).

31.1-сурет. Хесабиді Францияның Құрмет легионының орденімен марапаттау рәсімі.

31.7. Hесabi кейбір басылымдары

Hesaby M. (1947). «Үздіксіз бөлшектер». Америка Құрама Штаттарының Ұлттық ғылым академиясының материалдары. 33(6):189-194. Бибкод: 1947PNAS...33...189H. DOI: 10.1073/pnas.33.6.189. PMC 1079021. PMID 16588741.

Hesaby M. (1948 жылдың мамыры). «Массасы электроннан үлкен жарықпен зарядталған бөлшектің бар екендігінің теориялық дәлелі». физикалық 73 (9=): 1128. Биб коды: 1948PhRv...73.1128H. DOI: 10.1103/PhysRev.73.1128.

31.8 Өлімі

Хесаби Швейцарияның Женева қаласында қайтыс болды және оның денесі Иранның Тафреш қаласында (Туған қаласы) жерленді және 1992 жылы сонда жерленді.

Қолданылған әдебиет

[1] Jump up to: "Iran Bank Fights Drain on Exchange: Opening of Credit Abroad for Imports Suspended in Step to Protect Currency". *New York Times*. New York. December 5, 1951.

[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Mahmoud_Hesabi

[3] Alexander, Yonah; Nanes, Allan S. (1980). *The United States and Iran: A Documentary History*. Aletheia Books. p. 244. ISBN 9780890933787.

[4] "Iranian Personalities: Professor Mahmoud Hesabi". *Iran Chamber Society*.

[5] Tarikhi, Parviz (2014). *The Iranian Space Endeavor: Ambitions and Reality*. Springer. p. 47.

[6] <https://www.welcometoiran.com/mahmoud-hesabi/>

[7] Talebian, Mohammad; Talebian, Ehsan (2012). "Alenush Terian: The Iranian Solar Mother". *Physics in Perspective*. 14 (2): 239–241. Bibcode: 2012PhP 14..239T. DOI: 10.1007/s00016-012-0085-x.

32-тарау РЕЗА (инженер, жазушы, дипломат)

32.1 Кіріспе

Бұл тарауда б.з. пионерінің өмір тарихы берілген. Бұл Фазлолла «Фаз» Реза. Иранның Рашт қаласында жас студент кезінде ол парсы әдебиеті мен ғылымында бірдей дарынды болды. Ол Тегеран университетінің Инженерлік мектебіне (Данешкаде Фанни) түспес бұрын Тегеран университетінде оқыған жылы «Әлемнің ашылуы» кітабын жазды. Ол 1939 жылы Тегеран университетінің инженерлік мектебін бітірген ирандық алғашқы инженер-электрик [1].

32.2 Реза туралы деректер

Реза	Фазлолла (Фаз) Реза
Туылған	1915 жылдың 1 қаңтары
Туған жері	Рашт, Иран
Ұлты	Парсы (Иран)
Өлімі	2019 жылдың 19 қарашасы
Өлген жері	Оттава, ОНТ, Канада
Кәсібі	Инженер, ғалым және жазушы

32.3 Өмірбаяндық очерк

Фаз Реза 1915 жылы 1 қаңтарда Иранның Рашт қаласында діндар отбасында дүниеге келген. Бала кезінен әдебиет пен парсы поэзиясына, сондай-ақ физика, астрономия және т.б. ғылыми концепцияларға қызығатын ол 1938 жылы Тегеран университетінің инженерлік факультетін инженер-электрик мамандығы бойынша бакалавр дәрежесін алды. Ол 1946 жылы Колумбия университетінде электротехника мамандығы бойынша магистр дәрежесін және 1950 жылы Нью-Йорк политехникалық университетінің (қазіргі Нью-Йорк университетінің Тандон инженерлік мектебі) докторлық дәрежесін алды. Ол желілік технологиялар мен ақпарат теориясына қосқан үлесі үшін IEEE (Электр және электроника инженериясы институты) және AAAS (Ғылымды дамыту жөніндегі американдық ассоциация) мүшесі. Ол Парсы тілі мен әдебиеті академиясының құрметті мүшесі және классикалық парсы поэзиясы туралы көп жазған және сөйлеген.

Ол Массачусетс технологиялық институтында (1951-1955), Сиракуз университетінде (1955-1968) жұмыс істеді және Колорадо университетінде (1962 жазы және 1988), Швейцарияның Федералдық технология институтында (1962), Копенгаген Корольдік техникалық университеті (1963), Анри Пуанкаре институты, Париж, Франция шақырылған профессор (1965), Париж университеті, Сорбонна, Франция, профессор, (1969-1974), ЮНЕСКО-дағы Иран елшісі қызметін атқарған кезде. Физика факультеті, Париж 7, Университет, Париж, Франция, МакГилл университеті, Монреаль, Канада (Канададағы Елші (1975–1978) қазіргі уақытқа дейін, 1989). Конкордия университетінің құрметті және доценті, Монреаль, Канада, шақырылған және адъюнкт-профессоры (1979-2000). Фазлолла Реза өзінің мансабының басында Тегеран университетінде (1940-1944) сабақ берді, ал жылдар өткен соң Иранның екі ірі университетінің ректоры болды; Технология университеті (бұрынғы Арямер, қазіргі Шариф) және Тегеран университеті (20 000-нан астам студенті және 2 000-нан астам оқытушысы бар Иранның жетекші университеті).

32.4 Үлестер мен марапаттар

Реза - соңғы кездің бірегей тұлғасы: парсы мәдениетін білетін тамаша инженер-электрик. Реза – ақпарат теориясының, электр тізбектерінің пионері және парсы поэзиясының, әсіресе парсы эпикалық ақыны Әбілғасым Фердоусидің өмірі мен шығармашылығының беделі (9-тарауды қараңыз). Оның байланыс теориясы, жүйелер мен схемалар, қолданбалы математика бойынша ғылыми мақалалары, сондай-ақ Фердоусидің «Шахнамасы» туралы парсы әдебиеті бойынша көптеген кітаптары бар және ол электр тізбектері мен желілері, сызықтық кеңістіктер, ақпарат теориясы және т.б. туралы ең алғашқы қатты кітаптарды жазды. тақырыптар. .

Оның ғылым мен әдебиеттің ұлы тұлғасы болуға ұмтылысы 1940 жылы басталды. Ол Тегеранда жүргенде «Ғалам құпиялары» деген атпен өзінің алғашқы кітабын жазды. Бұл кітап 1942 жылы, ол Нью-Йоркке Колумбия университетінде магистр дәрежесін алу үшін электротехника бойынша оқуға көшкенге дейін шығарылды. 2015 жылы бұл кітаптың жаңа басылымы Тегеранда басылды. 32.1-суретте парси тіліндегі жаңа басылымның алдыңғы мұқабасының фотосы көрсетілген. Бұл кітап 20-ғасырдың ортасында Ирандағы уақытынан біршама озып кетті. Бұл кітап қазіргі физика ғылымына Ғаламға терезесін ашты [2].

32.1-сурет. Резаның «Ғалам құпиялары» кітабының жаңа басылымының мұқабасы

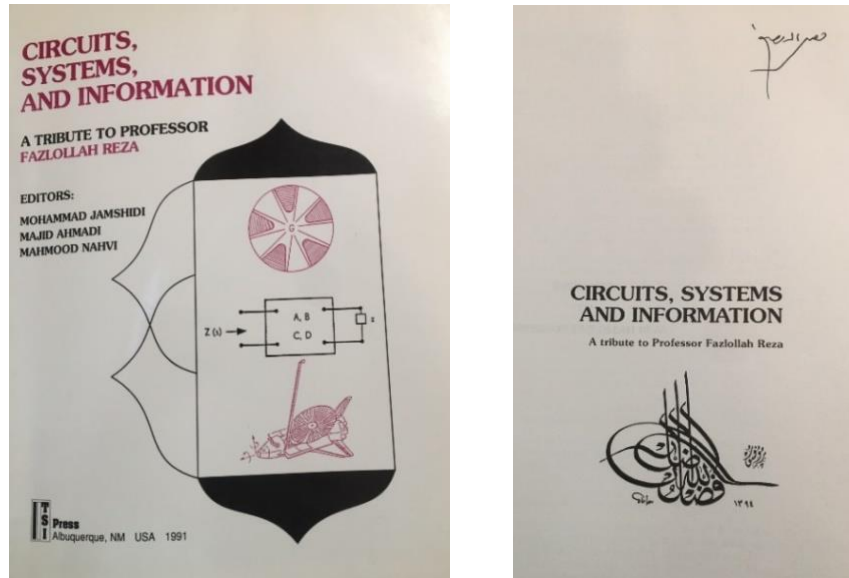
- Электр және электронды инженерлер институтының IEEE Transactions on Circuits and Systems еңбектер.

- IEEE спектрі
- AIEE және IRE материалдары
- Электрик-инженерлері институтының материалдары, UK Archiv für Elektronik Und Übertragungstechnik Canadian Electrical Engineering Journal
- Франклин институтының журналы
- Массачусетск технологиялық институтының Электроника зерттеу зертханасының тоқсан сайынғы жұмыс орындау есебі. Американдық математикалық қоғамының еңбектері.
- Американдық математикалық қоғам бюллетені
- Математика және физика журналы
- Өнеркәсіптік және қолданбалы математика қоғамы, SIAM Review Zeitschrift für; Angewandte Mathematick und Physik, Journal of Applied
- Ғылымдар академиясының физикасы, Париж

32.5 Құрмет грамоталары мен марапаттары

- Электротехника және электроника инженерлері институтының мүшесі, 1962 ж. «Тізбек теориясы мен ақпарат теориясына қосқан үлесі үшін».
- Америка ғылымды дамыту қауымдастығының мүшесі, 1975 ж., Нью-Йорк политехникалық университетінің құрметті профессоры, АҚШ, 1975 ж.
- Нью-Йорк ғылым академиясы (өмірлік мүшесі).
- Карлтон университетінің инженерлік кафедрасының құрметті доценті, Оттава, 1976 ж.
- Құрметті профессор, МакГилл университеті, Монреаль, Канада, 1978 ж.
- Бірнеше ғылыми және мәдени қоғамдардың мүшесі, соның ішінде Америка математикалық қоғамы (Құрметті қызметкер), Өнеркәсіптік және қолданбалы математика қоғамы және и Sigma Xi.
- Басқарушылар кеңесінің мүшесі: Компьютерлік коммуникациялар жөніндегі халықаралық кеңес.
- Компьютер және электротехника халықаралық журналының Консультативтік кеңесінің мүшесі.
- Пәкістан үкіметінің жүз жылдық медалімен (IQBAL) марапатталды. Иран Атом энергиясы орталығының құрметті мүшесі.
- Өртүрлі себептермен Иран үкіметінің Құрмет грамоталары мен марапаттары.
- Королева Елизавета II марапаттады, 2016 ж.

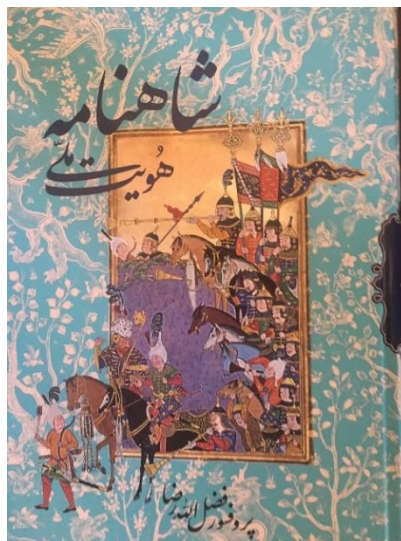
1991 жылы автор UCLA кампусында профессор Резаның құрметіне екі күндік конференция ұйымдастырды. Бірінші күн электротехникаға, ал екінші күн әдебиетке, әсіресе Парс Фердоусидің «Шахнама» дастанына қатысты болды. 32.2-суретте оның шығармаларының мұқабасы және қолтанбасы мен монограммасы бар титулдық беті көрсетілген.

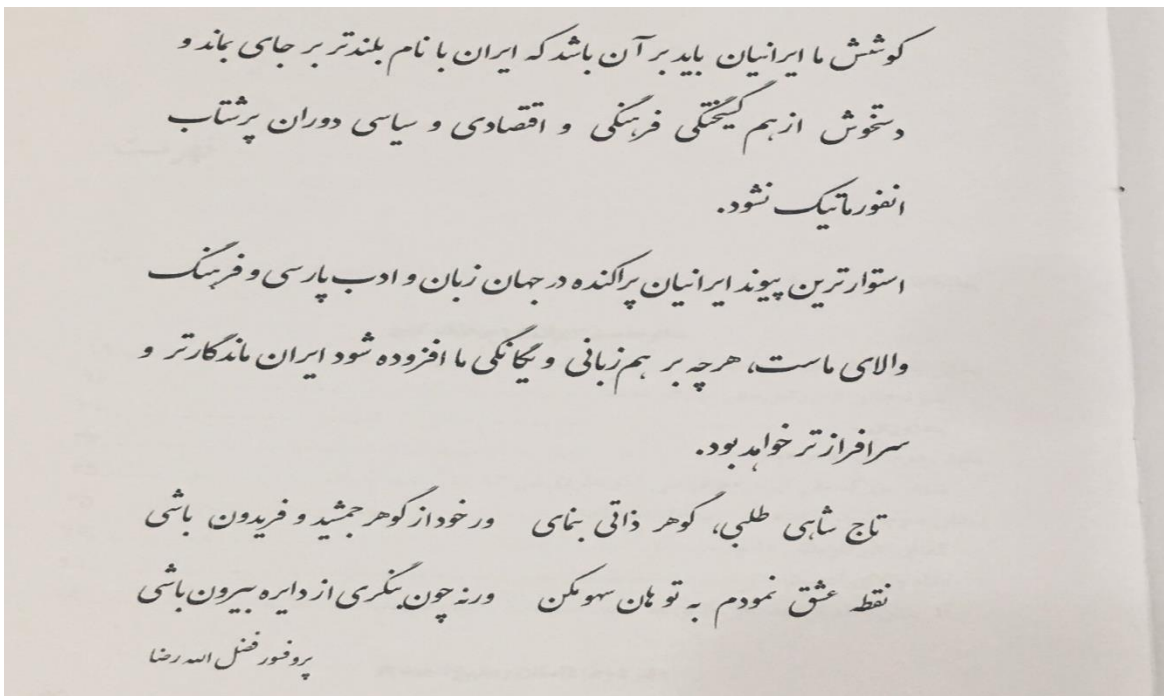
32.2-сурет. Резаның құрметіне арналған 1991 жылғы конференция материалдарының мұқабасы мен титулдық беті [3].

Қорытынды ескерту

Фазлолла (Фаза) Резаның ерекше қасиеті оның ғалым, математик және инженер-электрик қана емес, әдебиет пен поэзияның адамы, сонымен қатар дипломат болуы еді. Ол екі рет өз елін, Иранды елші ретінде таныстырды: бес жыл Парижде, Францияда Иранның ЮНЕСКО-дағы елшісі және сегіз жыл Иранның Канададағы елшісі болды. Оның Шахнамаға деген сүйіспеншілігі терең және мақсатты. Ол 100 жасында парсы тілінде «Шахнаме – ұлттық бірегейлік» атты кітап шығарды, оның мұқабасы 32.3-суретте көрсетілген. Бұл кітап Резаның соңғы жарияланған еңбегі болды. 32.4-суретте Резаның өлер алдында Иран халқына берген хабары көрсетілген.

32.3-сурет. Резаның 2015 жылғы «Шахнаманың ұлттық болмысы» кітабының мұқабасы.

32.4-сурет. Резаның өлер алдындағы Иран халқына жолдауы [4].

2015 жылы 29 тамызда Конкордия университетінен екі досымызбен бірге Оттаваға барып, оның 100 жылдығын тойладық. 32.5-суретте онымен бірге түскен естелік фотосуреттер көрсетілген. Мен оның кітапқа жұбайым Джила Джамшидиге және өзіме қолтаңбасын беруді мақтан тұттым.

32.5-сурет. Оттавадағы профессор Резаның үйіндегі жеке туған күн кешінде. Солдан оңға қарай: Профессор Агдам, автор (Джамшиди), профессор Реза және профессор Хорасани.

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Fazlollah_Reza

[2] F. Reza, *Secrets of the Universe*, Isfahan House of Mathematics Publishers, ISBN 964-96045-5-3, Isfahan, Ira, 2015 (In Parsi)

[3] M. Jamshidi, M. Ahmad, and M. Nahvi, (eds.) *Circuits, Systems, and Information*, TSI Press, Albuquerque, NM, 1991.

[4] [F. Reza, “Shahnameh: From Legends to Firdowsi’s Vision,” Etellaat Publishers, Tehran, Iran, 2015.](#)

33-тарау Заде (инженер, ғалым, логика, пионер, «бұлдыр логиканың атасы»)

33.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-21 ғасырлардағы тағы бір данышпан парсы ғалымы, логика, математик, инженер-электрик және есептеу ғылымында көреген Лотфи Асғар Заденің өмірі мен ғылыми үлестері баяндалады.

33.2 Заде туралы деректер [1]

Заде	Лотфолла Асгарзаде ретінде де белгілі, Лотфи, «бұлдыр логиканың атасы»
Туылған	1921 жылы 5 ақпан
Туған жері	Баку, Әзірбайжан, КСРО (бұрынғы Парсы бөлігі)
Ұлты	Парсы (иран), бір бөлігі азари, бір бөлігі орыс, американдық
Өлімі	2017 жылғы 6 қыркүйек
Өлген жері	Беркли, Калифорния. Америка Құрама Штаттары
Жерленді	Баку қаласы. Әзірбайжан
Үйленген	Әйелі Фей, Қызы Стелла және ұлы Норман Зеде

33.3 Өмірбаяндық очерк [2]

«Заде Әзірбайжан КСР-інің Баку қаласында Лотфи Аскерзаде ретінде ирандық әзірбайжан әкесі Ардабилден, Ираннан келген журналист болған Рахим Аскерзаде және орыс еврей анасы және Иран азаматы Одессалық педиатр болған Фани Коренманның отбасында дүниеге келген. Ол кездегі кеңес үкіметі шетелдік тілшілерге жақсы қарап, отбасы Бакуде жақсы өмір сүрді. Заде онда үш жыл бойы бастауыш мектепте оқыды, оның айтуынша, «мектеп менің ойлау қабілетіме және заттарға көзқарасыма айтарлықтай және ұзақ әсер етті».

1931 жылы Заде он жаста болғанда оның отбасы әкесінің отаны Иранның Тегеран қаласына қоныс аударады. Заде кейінірек Альборз колледжі деп аталатын Иорданияның Америка мектебіне оқуға түсті, ол пресвитериандық миссионерлік мектеп болды, онда ол келесі сегіз жыл бойы білім алып, болашақ әйелі Файе Задемен кездесті. Фей Адольф Гитлердің режимінен қашу үшін Тегеранға көшіп келген латвиялық еврей отбасындағы екі қыздың бірі болды. Лотфи оған колледжді басқарған Құрама Штаттардан келген «өте лайықты, жақсы, адал және жанашыр» миссионерлердің «терең әсер еткенін» айтады. «Мен үшін олар

Америка Құрама Штаттарында таба алатын ең жақсысын көрсететін - тамыры күшті орта батыстан келген адамдар. Олар шын мәнінде “жақсы самариялықтар” - басқалардың игілігі үшін жанын беруге дайындар. Сондықтан бұл көзқарас маған қатты әсер етті. Бұл маған Америка Құрама Штаттарында тұруға деген үлкен ықылас тудырды». Осы уақыт ішінде Заде бірнеше патент алды.

Заде орыс тілін парсы тіліне қарағанда жақсы меңгергеніне қарамастан, ол ұлттық университет емтихандарын тапсырып, елде үшінші орынды иеленді. Студент кезінде ол оқудың алғашқы екі жылында өз сыныбында бірінші орынды иеленді. 1942 жылы ол Тегеран университетін инженер-электрик мамандығы бойынша бітіріп осы саладағы үш студенттің бірі болды. Сол жылы Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде туындаған дүрбелең салдарынан АҚШ, Ұлыбритания және Кеңес Одағы Иранға басып кірді, оның билеушісі Реза шах немісшіл болды. Онда 30 000-нан астам американдық солдаттар орналасқан және Заде АҚШ армиясымен жабдық пен құрылыс материалдарын жеткізу бойынша мердігер ретінде жұмыс істеген әкесі үшін және бірге жұмыс істеді.

1943 жылы Заде Америка Құрама Штаттарына иммиграциялауды шешті және тиісті құжаттарды немесе қолайлы кемеңің келуін күткеннен кейін бірнеше айлық кешігуден кейін Каир арқылы Филадельфияға барды. Ол 1944 жылдың ортасында келіп, сол жылы Массачусетс технологиялық институтына (MIT) аспирант ретінде түсті. Америка Құрама Штаттарында жүргенде ол атын Лотфи Аскер Заде деп өзгертті.

Ол 1946 жылы Массачусетск технологиялық институтында электротехника мамандығы бойынша магистр дәрежесін алды, содан кейін ата-анасы Нью-Йоркке қоныстанған болғандықтан Колумбия университетіне құжат тапсырды. Колумбия оны докторантураға қабылдады, сонымен қатар оған нұсқаушы лауазымын ұсынды. Ол PhD дәрежесін алды. 1949 жылы Колумбиядан электротехника мамандығын алып, келесі жылы доцент болды» [1]. Заде Колумбия университетінде он жыл сабақ берді, 1957 жылы профессор атағын алды, ал 1959 жылдан бері Берклидегі Калифорния университетінде сабақ берді. 1965 жылы ол бұлдыр жиындар теориясының математикасын егжей-тегжейлі баяндайтын өзінің негізгі жұмысын жариялады. 1973 жылы ол бұлдыр логика теориясын ұсынды. Бұлдыр жүйелер мен оған қатысты қосымшалар бүкіл әлем бойынша мыңдаған патенттермен қорғалған.

33.4. Жарияланымдар мен үлестерді таңдау [3].

- 1949 Ол уақыт бойынша өзгертін желілер негізінде жиілік доменін әзірледі.
- 1950 ж. Винердің Дж.Дж.Рагазинимен бірге болжаудың кеңейтілген теориясы.
- 1952 Ж.Ж. Рагазинимен бірге ол z-түрлендіруді енгізді және тұжырымдады. Бұрын Хоровиц пен Эли Дюри әзірлеген s-z домендерінің трансформациясы соңғысы Ph.D болған кезде атап өтіледі. Колумбия университетінің студенті.
- 1953 ж. Сызықты емес сүзгілер теориясын жасады.
- 1956 Жүйені анықтау мәселесін тұжырымдады.
- 1963 ж. К.А.-мен бірге. Дезоер, ол сызықтық жүйелерді талдауға мемлекеттік-ғарыштық көзқарасты бастады.
- 1965 Бұлдыр жиындар теориясын бастады.

- 1965. «Бұлдыр жиындар». Ақпарат және бақылау. 1965; 8:338–353.
- 1965. «Бұлдыр жиындар мен жүйелер». In: Fox J, редактор. Жүйе теориясы. Бруклин, Нью-Йорк: Политехникалық баспасөз, 1965: 29–39.
- 1972. «Лингвистикалық кедергілердің теориялық-бұлдыр интерпретациясы». Кибернетика журналы 1972; 2:4–34.
- 1973. «Күрделі жүйелер мен шешім қабылдау процестерін талдауға жаңа көзқарастың контуры». IEEE транс. Жүйелер, адам және кибернетика, 1973; 3:28–44.
- 1974. «Бұлдыр логика және оның жуықтап ойлауға қолданылуы». In: Ақпаратты өңдеу 74, Проц. Конгр. IFIP. 1974(3), 591–594 беттер.
- 1975. «Бұлдыр логика және шамамен пайымдау». Синтез, 1975; 30:407–428.
- 1975. «Анықсыз шектеулер есебі». Онда: Заде Л.А., Фу К.С., Танака К., Шимура М., редакторлар. Бұлдыр жиындар және олардың когнитивтік және шешім қабылдау процестеріне қолданылуы. Нью-Йорк: Академиялық баспасөз, 1975: 1–39.
- 1975. «Лингвистикалық айнымалы концепциясы және оның жуықтық пайымдауларға қолданылуы», I-3, Информатика 8 (1975) 199–251, 301–357; 9 (1976) 43–80.
- 1978 Ол мүмкіндіктер теориясын жасады.
- 1979 Болжалды пайымдау теориясын жасады.
- 1985 Ол күнделікті ой-пікір мен парасаттылық теориясын жасады.
- 1986 Тест нәтижелерінің семантикасын жасады.
- 1088 Ол диспозициялық логиканы дамытты.
- 1991 Ол бұлдыр ережелерді, бұлдыр графиктерді және бұлдыр ықтималдықтарды есептеуді бастады; жұмсақ есептеулер құрастырылған.
- 1996 Сөздерді пайдаланып есептеу әдісін жасады.
- 1997 Бұлдыр ақпаратты түйіршіктеу теориясын жасады.
- 2002. «Сандық есептеулерден Word Computing - Өлшемдерді басқарудан қабылдауларды басқаруға дейін». Қолданбалы математика және информатика халықаралық журналы, 307–324 беттер, том. 12, жоқ. 3, 2002 ж.
- 2012. Сөздермен есептеулер. Негізгі ұғымдар мен идеялар. Берлин: Springer, 2012 ж.
- 2011. «Z-сандары туралы ескертпе», Ақпараттық ғылым, 181:14, 2923-2932 (сонымен бірге патенттелген).

Жарияланымдардың толық тізімі мына сайтта қол жетімді:
<http://www.cs.berkeley.edu/~zadeh/33.5> Құрметті марапаттар мен марапаттар

- IEEE білім беру медалі; 1973 жыл.
- IEEE Ричард В. Хамминг медалі «компьютерлік ғылым мен жүйелерге, оның ішінде бұлдыр жиындардың концептуализациясына қосқан үлкен үлесі үшін»; 1992.

- Америка механикалық инженерлер қоғамының Руфус Олденбургер медалі; 1993 жыл.
- Әзірбайжан мемлекеттік мұнай академиясының құрметті профессоры; 1993 жыл.
- IEEE құрмет медалі «бұлдыр логиканы және оның көптеген әртүрлі қолданбаларын дамытудың ізашары» үшін; 1995.
- Американдық автоматтандырылған басқару кеңесі Ричард Э. Беллман мұрасы сыйлығы; 1998 жыл.
- ACM Allen Newell сыйлығы; 2001
- Көрнекті үлес сыйлығы, Web Intelligence Consortium (WIC), Галифакс, Канада, 2003 ж.
- Даңқ қабырғасы, Хайнц Никсдорф мұражай форумы (HNF), Падерборн, Германия, 2004 ж.
- В. Кауфман сыйлығы және Алтын медаль, Бұлдыр жиындарды басқару және экономикасының халықаралық қауымдастығы (SIGEF), Барселона, Испания, 15 қараша 2004 ж.
- Дж.Кейт Бримакомб IPMM сыйлығы, оның бұлдыр жиындар теориясы мен бұлдыр логиканы дамытуы үшін, 2005 ж.
- Филадельфиядағы Франклин институтының «анық логика» саласын ойлап тапқаны және жасағаны үшін Бенджамин Франклиннің электротехника саласындағы медалі; 2009.
- Кириспе IEEE Intelligent Systems AI Даңқ Залына, 2011 ж., «жұмсақ есептеулер, бұлдыр логика және нейрондық желілер теориясындағы жұмысы үшін».
- Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) санатындағы BBVA Frontiers of Knowledge Foundation сыйлығы, Испания, 2012 ж.
- Барлық континенттердегі 30-дан астам елдердің құрметті докторлары.
- Құрмет медалі, Дүниежүзілік автоматтандыру конгрессі, «Жұмсақ есептеулерге қосқан елеулі үлесі үшін», Пуэрто-Рико, 2016 ж.33.6

Жеке өмір

Лотфи Заде жылдар мен ондаған жылдар бойы өз үлесін қосқан ұлы терең ойшыл болды. Жеке көзқарасы мен отбасылық проблемалары бойынша ол олармен көп уақыт өткізбеді. Бұл үшін сүйікті әйелі Файе Задеден артық ешкім төлеген жоқ. 33.1-суретте Лотфидің отбасымен бірге түсірілген фотосуреттері көрсетілген.

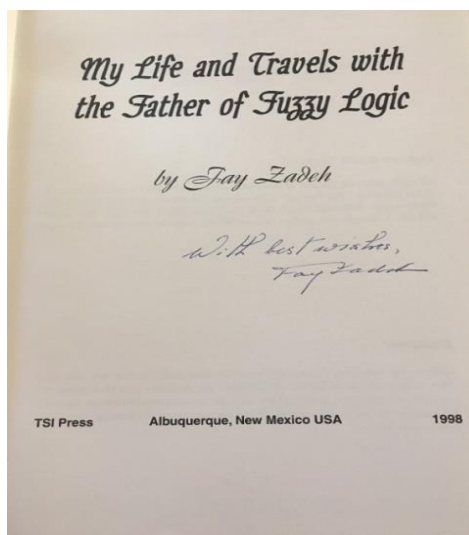
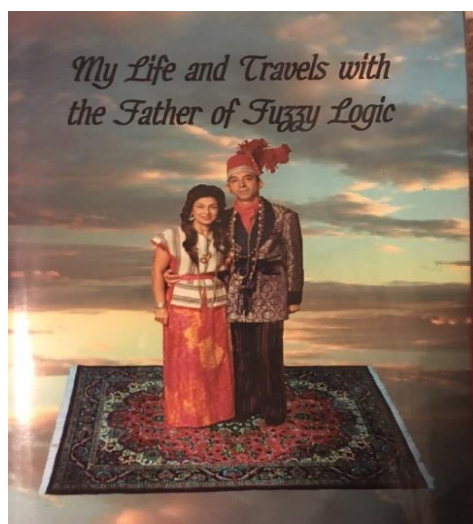
Оның сүйкімді, құрбандықты және шыдамды әйелі Фэй оның табысының кілттерінің бірі болды. 1998 жылы ол Бакуде орыс және азари тілдеріне аударылған TSI Press, Альбукерке, Нью-Мексикода «Менің өмірім және бұлдыр логиканың әкесімен саяхат» кітабын жазды. Бұл кітапта ол Лотфидің басынан өткен барлық керемет және соншалықты керемет емес оқиғаларды сипаттады. Олар 71 жыл үйленгендер болды. 33.1-суретте Заденің отбасылық портреті көрсетілген. 33.2-суретте Фай Заде кітабының қолтаңбасы бар мұқаба мен титул беті көрсетілген.

33.3-суретте MIQ (машиналық интеллект коэффициенті) бойынша бірінші кітаптың мұқабасы осы кітаптың авторы оның серіктес авторларының бірі ретінде көрсетілген [4]. Қорытынды пікір. Бұлдыр жиындар туралы 1965 жылғы негізгі мақалада 74 000-ға жуық

дәйексөз бар (2019 жылғы 7 шілдедегі жағдай бойынша Лотфи келтірген 33.4-суретті қараңыз) қадағаланғаннан бері дәйексөздердің рекордтық санына ие болды.

33.1-сурет. Лотфи Заде әйелі Файе Задемен, олардың қызы Стелламен және ұлы Норман Заде.

33.2-сурет. Файе Заденің кітабының мұқабасы және титулдық беттің қол қойылған көшірмесі оның кітаптары авторға.

33.3-сурет. Кітап мұқабасы және авторы Лотфи Заде MIQ және 2014 жылғы фотосурет Заденің үйінде автормен бірге.

**Бұлдыр жиындар (1965-бап) 114 124 дәйексөз Л.А.Заде
Ақпарат және бақылау 8(3), 338-353**

Көрсеткіштер	Барлығы	2015 жылдан бастап
Дәйеккөз алу	24 643	80 040
h-индекс	113	68
i10-индекс	385	191

33.4-сурет. Лотфи Заденің 1965 жылғы «Бұлдыр жиындар» мақаласы және жалпы дәйексөздерге 2020 жылдың 7 шілдесінде қол жеткізілді.

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Lotfi_A._Zadeh

[2]

https://www.google.com/search?source=hp&ei=Ew9NWqKpAYHAjwS9hIq4DQ&q=biography+of+lotfi+zadeh&oq=biography+of+lotfi+zadeh&gs_l=psy-ab.12..33i160k1.2684.203669.0.206638.26.21.0.4.4.0.258.2268.4j11j2.18.0...0...1c.1.64.psy-ab..4.21.2303.0..0j0i131k1j0i22i30k1j33i22i29i30k1.88.D2VSBHF-sI

[3] F. Zadeh, “*My Life and Travels with the Father of Fuzzy Logic*,” TSI Press, Albuquerque, NM 1998.

[4] M. Jamshidi, A. Title, L. A. Zadeh, and S. Boverie, “*Applications of Fuzzy Logic – Towards High Machine Intelligence Quotient*,” Saddle River, NJ, Prentice Hall, 1997.

34-БӨЛІМ Джаван (гелийді ойлап тапқан физик неон лазері)

34.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-шы және 21-ші ғасырлардағы тағы бір парсы ғалымы, данышпан, физик, фотоника маманы және гелий-неонды газ лазерінің өнертапқышы Әли Джаванның өмір тарихы мен ғылыми үлестері берілген. Ол Массачусетск технологиялық институтта ирандық физик және өнертапқыш болған. Оның ғылымға қосқан негізгі үлесі кванттық физика және спектроскопия салаларында болды. Ол Уильям Р.Беннетпен бірге 1960 жылы газ лазерін ойлап тапты. 2007 жылы Джаван Daily Telegraph журналының «Қазір өмір сүретін 100 данышпан» тізімінде 12-ші орынға ие болды [1].

34.2 Яван туралы деректер [2]

Джаван	Әли Джаван, гелий-неон лазерін ойлап тапқан
Туылған	26 желтоқсан 1926 ж
Туған жері	Тегеран, Иран
Ұлты	Азари, парсы, американдық
Өлімі	2016 жылғы 12 қыркүйек
Өлген жері	Лос-Анджелес, Калифорния, АҚШ
Семья	Әйелі: Марджори және екі қызы, Лила мен Майя
Қызығуы	Өнер, музыка (әсіресе Моцарт), мұражай, табиғат, дәмді тағамдар және т.б
Даналығы	Ол The Daily Telegraph журналының 20-шы ғасырдың тірі 100 данышпандарының тізімінде 12-ші орында болды.

34.3 Өмірбаяндық очерк [2, 3]

Әли Джаван Иранның Тегеран қаласында Тебриздік Азаридің отбасында дүниеге келген. Ол зороастризм мектебінде оқуын бастады. Ол Альборз орта мектебін бітіріп, бір жыл ішінде Тегеран университетінің жаратылыстану факультетінде оқуын бастады. 1948 жылы Нью-Йоркке денсаулық сапары кезінде ол Колумбияның бірнеше магистратура курстарына қатысып, АҚШ-та қалуға шешім қабылдады. Ол PhD дәрежесін алды. 1954 жылы докторлық диссертациясының жетекшісі Чарльз Таунстың (кейінірек физика бойынша Нобель сыйлығының лауреаты) астында бакалавр немесе магистр дәрежесін алмаған. 1955 жылы Джаван радиациялық зертханада постдокторлық қызмет атқарды және Таунспен атом

сағаттарын зерттеу бойынша жұмыс істеді және мыс және таллий сияқты атомдардың өте жұқа құрылымын зерттеу үшін микротолқынды атом сәулесінің спектрометрін пайдаланды.

1957 жылы ол үш деңгейлі мазер теориясы және оның ынталандырылған Раман эффектісін ашу туралы мақаласын жариялады, оған сәйкес Стокқа ауысқан Раман ауысуы популяциялық инверсияны қажет етпестен күшейтуді жасай алады. Бұл әсер инверсиялық емес лазерлер немесе LWI эффектісі деп аталатын әсерлер класының бастаушысы болды. Ол 1958 жылы өзінің газ разрядты гелий-неон лазерінің жұмыс принципіні ойлап тапқаннан кейін көп ұзамай Bell телефон зертханаларына қосылды және кейін 1960 жылы Сэмюэл Гудсмитпен қаралған мақаласын жариялауға жіберді.

1960 жылдардың басында Массачусетс технологиялық институтында Әли Джаван микротолқынды жиілікті өлшеу әдістерін инфрақызыл сәулеленуге дейін кеңейтуге бағытталған зерттеу жобасын бастады. Ол бірнеше толқын ұзындығы бар оптикалық антенна тұжырымдамасын енгізді, бұл онымен байланысты оптикалық өрісті толығымен дерлік ұстауға және нано масштабта антеннаны құруға мүмкіндік береді. Алғаш рет антенна жарықты қабылдау және оны тек электронды микроскоппен көрінетін оның ұшында шексіз шағын қабылдау құрылымына беру үшін пайдаланылды. Антенна инфрақызыл лазер сәулесіне жауап беріп, түскен сәулелердің жиіліктерінде тербелетін ток тудырды. Бұл оксид қабатына электрондар ағынын жібереді, ол қарсылық көрсетеді, айнымалы ток сигналдарын тұрақты токқа түрлендіреді және электронды түрде бақылауға болатын соққы жасайды. Осы әдісті қолдана отырып, Джаван жарық жылдамдығын бірінші абсолютті дәл өлшеуді жасады.

Джаван 1961 жылы лазермен оптикалық гетеродин соққыларының алғашқы демонстрациясын жасады. Тағы бір маңызды эксперимент оның күшейту профилінің доплерлік кеңейтуінен бір режимді лазердің жиілігін сканерлеу кезінде Тоқтының түсуі деп аталатын детюнинг түсуін бақылауы болды. 1964 жылы Джаван мен Таунс арнайы салыстырмалылықты сынау үшін лазерлерді қолданып тәжірибе жасады, соның ішінде ғарыштың анизотропиясын зерттеуге арналған Микельсон-Морли эфирінің дрейфтік экспериментінің нұсқасы.

1966 жылы Әли Джаван мен Теодор Мейман еңбектері үшін президент Линдон Джонсон берген ақшалай сыйлықты бөлісті. 1971 жылы Исфахан университетінің (Иран) кампусында өткен лазерлік физика бойынша симпозиумның директоры болды.

Джаван алғаш рет 1961 жылы Массачусетс технологиялық институтында физика кафедрасының доценті ретінде жұмыс істеді, ал 1964 жылдан бері Фрэнсис Райт Дэвис атындағы физиканың құрметті профессоры болды. олар көрінетін жарық жиіліктері сияқты жоғары жиіліктерде жұмыс істей алады.

Джаван 2016 жылы 12 қыркүйекте (Лос-Анджелесте) қайтыс болды. Оның артында әйелі Марджори және екі қызы Лила мен Майя қалды.

Әли Джаван Нельсон Мандела, Стивен Хокинг, Стивен Спилберг, Билл Гейтс, Ричард Бронсон, Стивен Возняк және Джордж Лукас сияқты атақты адамдармен бірге The Daily Telegraph журналының 20-шы ғасырдың 100 тірі данышпаны тізімінде 12-ші орында болды [4].

Марапаттары

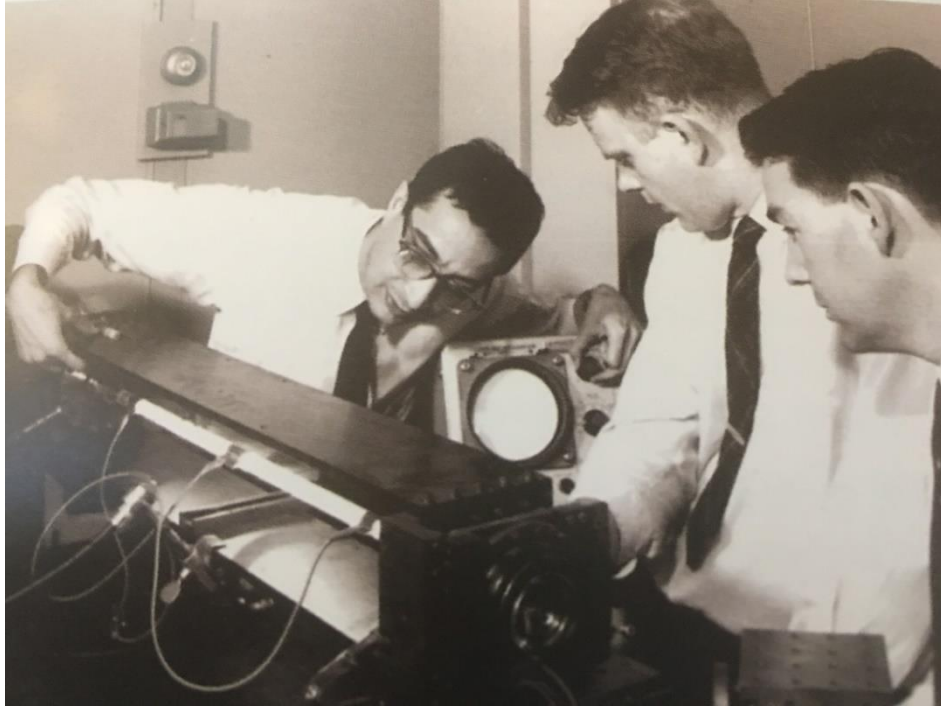
- Sigma Xi мүшесі
- Ұлттық ғылым академиясының мүшесі
- Америка өнер және ғылым академиясының мүшесі
- 1962 ж. – Франклин институтының Стюарт Баллантин медалі «неон мен гелийді қолданатын алғашқы cw оптикалық лазерінің тұжырымдамасы мен дамуы» үшін.
- 1966 - Фанни және Джон Герц қорының медалі
- 1966 Гутгенхайм стипендиясы.
- 1975 - Америка Оптикалық Қоғамының Фредерик Айвс медалі.
- 1979 - Гумбольдт қорының стипендиаты.
- 1983 ж. - Дүниежүзілік ғылымдар академиясының (TWAS) негізін қалаушы мүшесі.
- 1993 ж. – Дүниежүзілік мәдениет кеңесінің ғылым бойынша Альберт Эйнштейннің дүниежүзілік сыйлығы.
- 2006 - Ұлттық өнертапқыштар даңқ залына енгізілді.
- 2011 - SPIE қызметкері
- 2012 ж. – Еуразия академиясының бірінші мүшесі

34.4 Үлестер мен жетістіктер

Яван спектроскопияға үлкен үлес қосты. Оның көптеген маңызды басылымдары болды:

1. Джаван, Әли. «Массачусетс технологиялық институтының диссертациялары және диссертация кеңесшілері». Массачусетс технологиялық институты. 2017 жылдың 30 қазанында алынды.
2. Джаван Ә. Үш деңгейлі мазер теориясы. Физикалық шолу, 1957 ж.
3. Javan, A. Екі деңгейлі жүйелердегі көп кванттық ауысулар және мазерді күшейту, Journal De Physique Et Le Radium, 1958 ж.
4. Javan, Herriott and Bennett, He-Ne қоспасы бар газ разрядындағы популяциялық инверсия және үздіксіз оптикалық мазер тербелістері, Физикалық шолу хаттары, 1961 ж.
5. Джаван Әли. «Жарық жиілігін өлшеу». Нью-Йорк ғылым академиясының жылнамасы (1969 ж. ақпан)
6. Джаван, Баллик, үздіксіз гелий-неонды оптикалық мазердің жиілік реакциясы, Американың оптикалық қоғамының журналы (1962).
7. Ясея, Джаван, Мюррей, Таунс, Инфрақызыл мазерлердің көмегімен кеңістіктің арнайы салыстырмалылығын немесе изотропиясын тексеру, Физикалық шолу a-General Physics (1964).
8. <http://www.laserfocusworld.com/articles/2016/09/photoniks-community-loses-hene-pioneer-ali-javan.html>

34.1-суретте Bell Laboratories зерттеушілері және Таунстың бұрынғы студенті, Нобель сыйлығының лауреаты Әли Джаван және үздіксіз жұмыс істейтін гелий-неон (HeNe) газ лазерін ойлап тапқан зертханадағы әріптестері көрсетілген [5].

34.1-сурет. Әли Джаван 1960 жылы 12 желтоқсанда дүйсенбіде сағат 16:20-да Нью-Джерси штатындағы Мюррей Хиллз қаласында қарлы дауыл кезінде Bell Laboratories-те гелий-неонды газ лазерін ойлап тапты.

34.2-суретте Джаванның Хэ-Не лазерінің 50 жылдығын бір топ әріптестерімен бірге лазерлік ғылым және кванттық оптика бойынша Уиллис Э.Лэмб сыйлығының ашылу салтанатында атап өтуі көрсетілген.

34.2-сурет. Профессор Джаван, оның қызы (Майя) және қонақтар Әли Джаванның құрметіне гелий-неон лазерінің (1960 жылы 12 желтоқсанда Bell телефон зертханаларында алғашқы лазер) Шератон командиріндегі 50 жылдығына арналған кешкі кеште. Қонақ үй. , Кембридж, Массачусетс, 12 желтоқсан, 2010 ж.

34.3-суретте 1998 жылы лазерлік ғылым және кванттық оптика бойынша Уиллис Э.Лэмб сыйлығының ашылу салтанаты кезіндегі топтық фотосурет көрсетілген.

34.3-сурет. 1998 жылы лазерлік ғылым және кванттық оптика бойынша Уиллис Э.Лэмб сыйлығының ашылу салтанаты (солдан оңға қарай: Эли Джаван, Пол Мандель, Марлан Скулли, Уиллис Ламб және Ольга Кочаровская).

34.4-суретте Джаванның 2010 жылдың 12 ақпанында Вашингтондағы Ұлттық Америка тарихы мұражайындағы LaserFest іске қосу бағдарламасында көрсетілген.

34.4-сурет. Профессор Джаван 2010 жылғы 12 ақпанда Вашингтондағы Ұлттық Америка тарихы мұражайында LaserFest іске қосу бағдарламасында (солдан оңға қарай: Эрих Иппен, Кумар Пател, Тингье Ли, Эли Джаван, АҚШ-тың 12-ші энергетика министрі және Нобель сыйлығының лауреаты Стивен Чу, Джеймс Гордон және Джон Холл).

Физик Марлан Скаллидің (Техас А&М университетінің тәжірибелі лазерлік физигі)
Әли Джаванға арналған өлеңі.

АЛИ ДЖАВАН МӘҢГІЛІК ОДА:

*Біз Шығысқа қарыздармыз
Алгебра, өнер, жоңышқа және т.б*

*Және бұл тізімге біз қосуымыз керек
Бұл Колумбиядан өтіп бара жатқан, тамаша жас жігіт*

*Бір күні пайда болды, ол француз тілінде анық сөйледі
Сондықтан профессор Таунс оны іздеуге жіберді*

*Алыптар жер бетінде жүрген кез еді
Ал Колумбия, о Колумбия, Явананы дүниеге әкелді*

*«Міне, Масер Таунс итермеледі
Раби мен Күштің мазағына мән бермеу*

*Ал мына қазаннан біздің жас парсы шығады
Молекулалар және массалар - толық батыру*

*Ол мазер теориясын жақсы меңгерген
Кванттық күй векторларымен жұмыс істеуді білді*

*Инверсиясыз ерте ойластырылған масерлер
Бірақ газ лазерлерінің саботаж жасауға уақыты жоқ*

*Жол жартасты болды – жол бұлдыр
Бірақ ол Кастлер жігерленіп, батыл шайқасты.*

*Эврика «неон - жақсы белгі» деді.
Оны тек гелиймен араластырып, жарықты жарықтандырыңыз*

*Осылайша Раби бар атомдар төңкеріледі
Және Herr Doppler арқасында, әдемі қой етінің соусы.*

*Ол Доплер профиліндегі көптеген тесіктерді күйдірді
Жаңа физиканы алу - және ол көп нәрсені білді*

*Қалың ойықтар мен жіңішке ойықтар, хабаршы Фельд пен Яван бар
Спектрлер мен лазерлер үшін жаңа дәуір басталды*

*Биологиядан астрономияға дейін
Жаңа жылтыр ойыншық "ХиНи"*

*Медальдар мен атақ-даңқтан жұмысқа орналасты
Баллентин мен Айвстен оның Фанни Герціне дейін*

*Осылайша Техас кланы, Жапония және АҚШ жиналды
Әли, осы қызық күнде саған тамсану үшін*

Бізден Әли,

Сіз болғаныңызға рахмет

Марлан Скалли 12.12.2010 ж

Техас А&М университетінің құрметті профессор

Қолданылған әдебиет

[1]

https://www.google.com/search?source=hp&ei=hdckWsWMGoe9jwT2qID4BA&q=biography+of+Ali+Javan&oq=biography+of+Ali+Javan&gs_l=psy-ab.12..33i22i29i30k1.1382.14515.0.16819.25.20.1.3.3.0.127.1852.16j4.20.0....0...1c.1.64.psy-ab..1.24.1905.0..0j0i131k1j0i10k1j0i22i30k1j0i22i10i30k1.0.OMYtAbeAOLg

[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Ali_Javan

[3] <http://alijavan.mit.edu/WPP61Bio.htm>

[4] <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1567544/Top-100-living-genius.html>

[5] G. Constable and R. Somerville, *A Century of Innovations*, Joseph Henry Press, Washington, DC, 2003.

35-ТАРАУ Мирзахани (математик, Филдс медалінің иегері)

35.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-21 ғасырлардағы басқа парсы данышпанының өмірі мен ғылыми еңбектері егжей-тегжейлі баяндалған, ол математик болған және Риман беттерінің модульдік кеңістіктер теориясына (1826-1866) бірнеше үлес қосқан [1].

35.2 Мирзахани туралы деректер [2]

Мирзахани	Мәриям Мирзахани
Туылған	3 мамыр 1977 ж
Туған жері	Тегеран, Иран
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	2017 жылғы 14 шілде
Өлген жері	Стэнфорд, Калифорния, Америка Құрама Штаттары
Жанұя	күйеуі Ян Вондрак және олардың қызы Анахита

35.3 Өмірбаяндық очерк [2]

Мирзахани 1977 жылы 3 мамырда Иранның Тегеран қаласында дүниеге келген. Оның әкесі Ахмад инженер-электрик болған. Ол көрнекті таланттарды дамыту жөніндегі ұлттық ұйымның (NODET) бөлігі болған Тегерандағы Фарзанеган мектебінде оқыды. 1994 жылы Мирзахани халықаралық математикалық олимпиадада алтын медаль жеңіп алып, бірінші ирандық студент болды. 1995 жылы халықаралық математикалық олимпиадада ол ең жоғары балл жинап, екі алтын медаль алған алғашқы ирандық студент болды.

Ол 1999 жылы Шариф Технология университетінде математика бойынша бакалавр дәрежесін алды. Содан кейін ол 2004 жылы Гарвард университетінде PhD дәрежесін алу үшін жұмысын аяқтау үшін Америка Құрама Штаттарына кетті, ол жерде Гарвард университетінің Филдс медалінің иегері, профессор Кертис Т. МакМулленнің қол астында жұмыс істеді. Гарвардта ол ағылшын тілін меңгермегеніне қарамастан «белгілі және тынымсыз сұрақтарымен ерекшеленді» дейді. Ол парсы тілінде жазып алатын.

Марапаттары

- Алтын медаль. Халықаралық математикалық олимпиада (Гонконг, 1994).
- Алтын медаль. Халықаралық математикалық олимпиада (Канада, 1995 ж.).
- IPM Fellowship, Тегеран, Иран, 1995–1999.
- Гарвард университетінің құрметті стипендиясы, 2003 ж.
- Гарвард университетінің кіші ғылыми қызметкері, Гарвард университеті, 2003 ж.
- Клей математика институтының қызметкері, 2004 ж.
- AMS Blumenthal сыйлығы 2009 ж
- 2010 жылы Математиктердің халықаралық конгресінде «Топология, динамикалық жүйелер және ODE» тақырыбында сөз сөйлеуге шақырылды.
- 2013 жылы математикадан AMS Рут Литл Саттер сыйлығы. «Американдық математика қоғамы екі жыл сайын беретін Саттер сыйлығы соңғы алты жыл ішінде математикалық зерттеулерге қосқан көрнекті үлесі үшін әйелді марапаттайды. Сыйлық 2013 жылдың 10 қаңтарында Сан-Диегодағы Бірлескен математикалық кездесулерде табыс етілді.
- Simons Researcher Award, 2013 ж.
- Табиғат 2014 жылы он «маңызды адамдардың» бірін атады.
- Clay Research Award 2014.
- Халықаралық математиктер конгресіндегі пленарлық баяндама (ICM 2014)
- Филдс медалі, 2014 (математика бойынша Нобель сыйлығы).
- 2015 жылы Франция ғылым академиясының шетелдік мүшесі болып сайланды.

35.4 Үлестер мен жетістіктер

Мирзахани Римандық беттердің модульдік кеңістіктер теориясына бірнеше үлес қосты (1826-1866). Мирзахани өзінің алғашқы жұмысында шекараларының берілген ұзындықтары бар (g, n) типті беттердің модульдік кеңістігінің көлемін осы ұзындықтарда көпмүше ретінде өрнектейтін формуланы ашты [2, 3]. Ол ұсынылған Риманның 150+ мәселесін олар ұсынылғаннан кейін шешті. 35.1-суретте көлемі оның жұмысымен шешілген геометриялық фигуралар, сонымен қатар Риманның фотосуреті көрсетілген.

Қорытынды түсініктеме - Уақытсыз өту

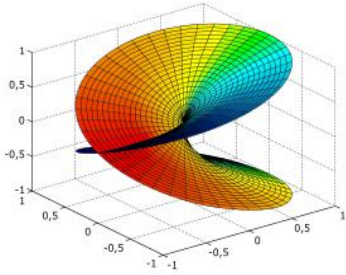
Мирзаханиге 2013 жылы сүт безі қатерлі ісігі диагнозы қойылған. 2016 жылы қатерлі ісік оның сүйектері мен бауырына таралып, 2017 жылы 14 шілдеде Калифорния штатындағы Стэнфорд қаласындағы Стэнфорд ауруханасында 40 жасында қайтыс болды. Ол он сегіз жылда (1999–2017) математикада орташа ғалымның өмір бойы жеткенінен көпке жетті.

Қолданылған әдебиет

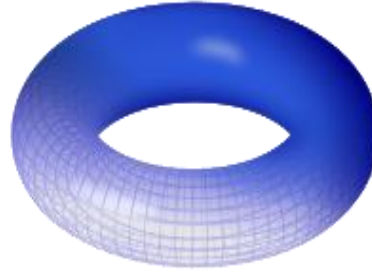
[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Риманова_геометрия

[2] <http://www-history.mcs.st-andrews.ac.uk/Biographies/Mirzakhani.html>

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/Марьям_Мирзахани

Риман беті

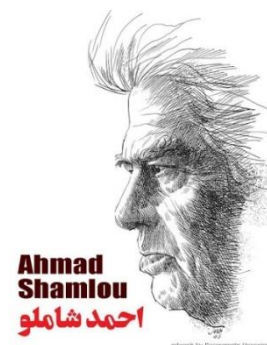
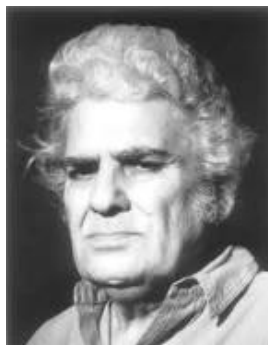
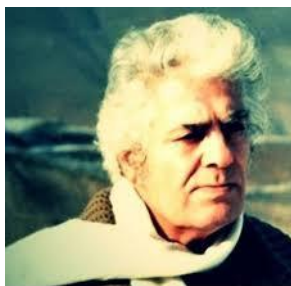
Тор

Бернхард Риман

35.1-суретте Мирзахани көлемдерін есептеуді шешкен геометриялық фигуралар мен Риманның фотосуреті көрсетілген.

36-тарау Шамлоу (ақын, жазушы, журналист)

36.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-шы және 21-ші ғасырлардағы Ирандағы қазіргі дәуірдің аты аңызға айналған ақыны Шамлоудың өмірі мен қосқан үлесі сипатталады.

36.2 Шамлоу туралы фактілер [1]

Шамлоу	Ахмад Шамлоу
Туылған	1925 жыл, 12 желтоқсан
Туған жері	Тегеран, Иран
Ұлты	ирандық
Өлімі	2000 жылғы 23 шілде
Өлген жері	Дехкаде-йе Талегани, Иран
Жерленген	Эмамзаде Тахер, Карадж, Иран

36.3 Өмірбаяндық очерк

«А.Бамдад лақап атымен танымал Ахмад Шамлоу 1925 жылы 12 желтоқсанда Иранның Тегеран қаласында Хайдар Шамлоу мен Ковкаб Аракидің әскери отбасында дүниеге келген. Ахмад алты балалы отбасындағы екінші бала және жалғыз ұл болды. Әскери ата-анасы бар отбасында өскен көптеген балалар сияқты, ол алғашқы білімді Иранның оңтүстік-шығысындағы Хаш пен Захедан, солтүстік-шығыстағы Мешхед және солтүстіктегі Рашт сияқты әртүрлі қалаларда алды. Шамлоудың балалық шағы мен жастық шағы артықшылықты да, оңай да болмады, үй оның сезімталдығын арттыратын орта болмады және ол жиі жалғыздықтан жұбаныш тапты. Отбасымен бірге бір қаладан екінші қалаға көшу Шамлоудың білім алуына кедергі болды. 1941 жылға қарай орта білімі әлі аяқталмаған ол Бирджендтен (Хорасанның солтүстік-шығыс провинциясында) Тегеранға кетті. Ол сол кездегі ең үздік орта оқу орындарының бірі – немістер негізін қалаған Тегеран техникалық мектебіне (қазіргі Әмір Кәбір техникалық университеті деп аталады) түсіп, неміс тілін үйренуді көздеді. Ол осы мектепке екі жыл төмендеу шартымен қабылданды. Көп ұзамай 1942 жылы ол

басқа отбасымен Тегераннан қайтадан шығып, Горганға (Каспий теңізінің шығыс жағалауында) көшті. 1945 жылы Урумиеде жоғары білім алуға соңғы талпыныс жасады, бірақ сәтсіздікке ұшырады» [1].

Ол ирандық ақын, жазушы және журналист болған. Шамлоу қазіргі Ирандағы ең ықпалды ақын болды. Оның төл поэзиясы Нима Юсидждің дәстүрі мен ықпалында болды. Ол қазіргі парсы поэзиясының бастаушыларының бірі саналды және Нима Юсиджден кейін өз дәуіріндегі ирандық ақындарға ең үлкен әсер етті. Шамлоудың поэзиясы күрделі, бірақ оның поэзиясының қарқындылығына үлкен үлес қосатын оның бейнелілігі қолжетімді. Негізінде ол Хафез (25-тарау) және Омар Хайям (15-тарау) сияқты парсы шеберлерінің шығармаларынан өзінің ирандық аудиториясына таныс дәстүрлі бейнелерді пайдаланады. Инфрақұрылым мен әсер ету үшін ол парсы поэзиясында осы уақытқа дейін теңдесі жоқ абстрактілі және бетонның шынайы емес араласуымен жекеленген оксимороникалық элементтермен толтырылған күнделікті бейнелеу түрін пайдаланады, бұл дәстүрлі поэзияның кейбір жанкүйерлерін ренжітті.

Шамлу француз тілінен парсы тіліне көп аударған, ал өзінің шығармасы бірқатар тілдерге аударылған. Ол сонымен қатар бірқатар пьесалар жазды, ірі парсы классик ақындарының, әсіресе Хафездің шығармаларын өңдеді. Оның он үш томдық «Кетаб-е Куше» («Жолдар кітабы») ирандық фольклорлық нанымдар мен тілді түсінуге қосқан үлкен үлес болып табылады. Сондай-ақ көркем шығармалар мен сценарийлер жазып, балалар әдебиеті мен журналистикасына үлес қосты.

36.4 Жылдар бойынша жарналар (қысқаша)

1957

Ол 1957 жылы жарық көрген «Таза ауа» атты келесі өлеңдер жинағы арқылы танымал болды. Ақын, философ Зия Мовахед: «Бүгінгі таңда «Таза ауаны» оқыған әрбір адам бұл тілдің, текстураның бәрінен бөлек екеніне көз жеткізеді» [1].**1960-е**

1960 жылы оның «Айна бағы» атты жаңа өлеңдер жинағы жарық көрді. 1961 жылы Ирандағы әдеби журналистиканың дәстүрі мен тілін өзгертіп жатқан «Кетаб-е-Хафте» журналының бас редакторы болды. 1962 жылы оның Андре Гид пен Роберт Мерле аудармалары жарық көрді. 1964 жылы «Айнадағы Аида» және «Сәт пен мәңгілік» атты екі жыр жинағы жарық көрді. 1967 жылы Хушенің бас редакторы болды. Оның Эрскине Колдуэллдің жаңа аудармасы басылып шықты, ол Иран Жазушылар одағын құруға атсалысты және Иран университеттерінде бірнеше поэзиялық оқулар берді. 1968 жылы парсы тілінің классикалық ұлы ақыны Хафездің шығармашылығын зерттей бастады; Ескі өсиеттен Гарсиа Лорка мен Сүлеймен әнін аударған; белгілі және жаңа ирандық ақындарға арнап өлең оқу апталығын ұйымдастырып, оны өте жақсы қабылдады [1].

1970 жылдар

1970 жылы «Тұмандағы гүлдену» кітабы жарық көрді. Ол сондай-ақ теледидар үшін бірнеше деректі фильмдер түсірді және балаларға арналған бірнеше әңгімелер шығарды. 1971 жылы ол бұрынғы аудармаларының кейбірін қайта қарады. 1972 жылы Тегеран университетінде парсы әдебиетінен сабақ берді. Шамлоу басқа классикалық және қазіргі ақындардың шығармаларын оқыған бірнеше аудио кассеталар шығарылды. Иран тіл академиясына мүшелікке қабылданды. Ол бірнеше жаңа аудармаларды басып шығарды және бірнеше киносценарий жазды. 1973 жылы «От пен есіктегі Ыбырайым» және «Ұлы

Қытай қорғаны» атты екі жаңа жинақ, бірнеше жаңа аудармалары жарық көрді. «От үстіндегі Ыбырайым» жинағындағы «От үстіндегі Ыбырайымның әні» Ахмад Шамлоу жазған қазіргі парсы тіліндегі ең жақсы жазылған және әйгілі өлеңдердің бірі. Шамлоу өз поэмасын бүкіл әлемнің ұжымдық санасымен байланыстырады, біз жер мен махаббат үшін өзін құрбан ететін, бірақ сатқындыққа ұшыраған адамның ісін оқығанда, батырдың, тіпті әлеуметтік ешкінің кейіпкерлерін үлкен қызығушылықпен ұсынады. басқалары өздерінің білімсіздігі мен теріс пікірінен. 1975 жылы өзінің еңбегі мен Хафез зерттеуін жариялады (25-тарау). 1976 жылы АҚШ-қа барып, көптеген қалаларда өлең оқыды. Ол Иранға оралмас бұрын Сан-Францискодағы поэзия фестиваліне қатысты. 1977 жылы «Табақтағы қанжар» атты жаңа поэмасын жариялады. Ол шах режиміне наразылық ретінде Ираннан кетіп, бір жыл АҚШ-та болып, американдық университеттерде дәріс оқыды.

1978 жылы ол Ираншахр деп аталатын жаңа басылымның бас редакторы болу үшін Құрама Штаттардан Ұлыбританияға кетті; ол 12 мәселеден кейін зейнеткерлікке шығып, революция келгеннен кейін бірден Иранға оралды. Ол қайтадан Иран Жазушылар Одағына мүше болып, «Кетаб-е Джом'е» атты жаңа мерзімді басылымды үлкен табыспен шығара бастады. 1978 жыл оның өмірінде өте белсенді жыл болды, көптеген өлеңдері мен аудармаларын жариялады, көптеген дәрістер мен оқулар берді. Жазушылар одағының басшылығына да сайланды. 1979 жыл да қызу белсенділік жылы болды. «Аллея кітабының» бірінші және екінші томдары басылды. Жазушылар одағының басшылығына да қайта сайланды [1].

1980 және 1990 жылдар

«1980 жылдан бастап, еліндегі қиын саяси жағдайға байланысты ол Айдамен бірге «Аллея кітабында», сондай-ақ басқа да көптеген әдеби жұмыстармен, соның ішінде аудармашылықпен бірге жұмыс істеп, келесі сегіз жылға созылған біршама оқшауланған өмір сүрді. Михаил Шолоховтың «Тыныш ағындары Дон». 1984 жылы әдебиет бойынша Нобель сыйлығына ұсынылды. 1988 жылы оны Интерлит Дүниежүзілік әдеби конгреске шақырды. Ол Еуропаны аралап, көптеген лекциялар мен оқулар жасады. Оның толық поэзиясы Германияда басылып, Иранға оралды. 1990 жылы ол АҚШ-та гастрольдік сапармен болды. Адам құқықтары мен «Сөз бостандығы» қоры оған жыл сайынғы сыйлығын табыс етті. Оның поэзиясы мен жалпы әдеби үлесі туралы бірнеше еңбектер жарық көрді. 1991 жылы ол Еуропаны қайта аралап, тағы төрт жыл қарқынды жұмыс істеу үшін Иранға оралды. Сол жылы ол Нью-Йоркте орналасқан Human Rights Watch ұйымының сөз бостандығы сыйлығын алды. 1992 жылы оның «Қасиетті сөздер» атты еңбегі армян және ағылшын тілдерінде жарық көрді. 1995 жылы «Тыныш ағындар Донның» аудармасын аяқтады. Торонтода ирандық жазушылар мен сыншылардың арнайы отырысы өтіп, Шамлоудың парсы поэзиясына қосқан үлесі талқыланды. Оның Аврора! испан тілінде де жарияланған.

Марапаттары

Шамлоу келесі марапаттарға ие болды:

- Форуге Фаррохзад атындағы сыйлық, 1973 ж.
- Human Rights Watch ұйымының сөз бостандығы сыйлығы, 1990 ж.
- Стиг Дагерман сыйлығы, 1999 ж.

- Нидерландыдағы барлық халықтардың ақындарымен марапатталған еркін сөз сыйлығы, 2000 [1].

36.4 Өлімі

«Бір мезгілде бірнеше аурумен ауыратын Шамлоудың физикалық жағдайы 1996 жылы нашарлады. Оған бірнеше ота жасалып, 1997 жылы қант диабетінің ауыр дертіне байланысты оң аяғы кесілген. Ол қант диабетінің асқынуынан 2000 жылы 23 шілдеде жексенбіде Иранның Карадж маңындағы Дехкаде-йе Талеганидегі үйінде қайтыс болды. 27 шілдеде Ахмад Шамлоудың жерлеу рәсіміне мыңдаған адам қатысты. Ол Караджадағы Эмамзаде Тахерде жерленді» [1].

Ол қалдырған көптеген поэтикалық шығармалардың ішінде 36.1-суретте осындай бір үзінді көрсетілген.

9 poems by Ahmad Shamlou (1925-2000)

Translated by Niloufar Talebi © 2015

Winner of the 2015 National Endowment for the Arts Translation Fellowship
published on the occasion of Shamlou's 90th birthday
December 12, 2015

Nocturnal

If it's beautiful in vain, night
then why is it beautiful,
night
for whom is it beautiful?—

Night
and its uncurved river of stars
that passes coldly.

And which memory
do long-haired mourners
on both banks of the river
grieve
with the breathtaking ode of toads
when each dawn
is pierced
with a chorus
of twelve shots?

If it's beautiful in vain, night
then for whom is it beautiful, night
why is it beautiful, night?

(From *Abraham in Flames*, 1971)
Niloufar Talebi © 2015

شبانه

اگر كه بيهده زيباست شب
برای چه زيباست
شب
برای كه زيباست؟—

شب و
رود بی انحنای ستارگان
كه سرد می گذرد.

و سوگواران درازگیسو
بر دو جانب رود
یادآورد کدام خاطره را
با قصیده ی نفس گیر غوکان
تعزیتی می کنند
به هنگامی كه هر سپیده
به صدای هم آواز دوازده گلوله
سوراخ
می شود؟

اگر كه بيهده زيباست شب
برای كه زيباست شب
برای چه زيباست؟

ابراهيم در آتش ۱۳۵۰

Ahmad Shamlou English translations by Niloufar Talebi © 2015

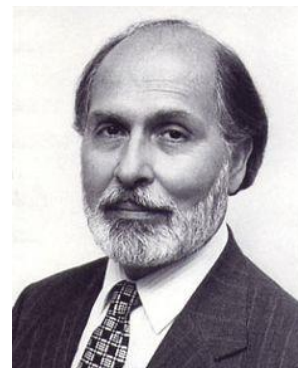
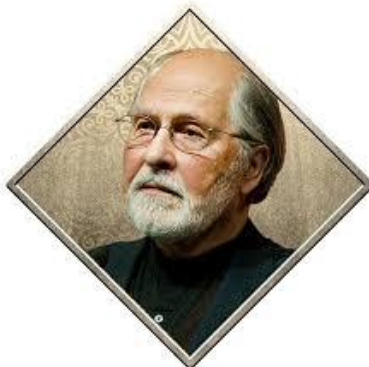
36.1-сурет. Шамлоудың көлемді өлеңдерінен үзінді, аударған Нилуфар Талеби [2].

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmad_Shamlou

[2] <https://www.poemsearcher.com/topic/shamlou#&gid=1&pid=4>

37-тарау Наср (метафизик, ислам философы)

37.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-шы және 21-ші ғасырлардағы Ирандағы заманауи философ Хоссейн Насрдың қысқаша өмір тарихы мен әдеби үлесі берілген.

37.2 Наср туралы деректер [1]

Наср	Хоссейн Наср, Сейид Хоссейн Наср деп те белгілі
Туылған	1933 жылдың 7 сәуірі
Туған жері	Тегеран, Иран
Ұлты	ирандық
Сараптама және пікірлері	Философия, дін, руханият, музыка, өнер, сәулет, ғылым, әдебиет, өркениет диалогтары және қоршаған орта
Түлек	Массачусетс технологиялық институты, Гарвард университеті

37.3 Өмірбаяндық очерк

«Наср 1933 жылы Тегеранның оңтүстігінде, парсы патша отбасының дәрігері және Ирандағы заманауи білім берудің негізін салушылардың бірі Сейид Уәлиалланың отбасында дүниеге келген. Ол әлі күнге дейін қолжазба күйінде сақталған көптеген эсселер жазды, олардың кейбірін Наср жинап «Даниш ва Ахлак» («Білім және этика») деп аталатын кітапқа айналдырды. Оның ата аналары Қашаннан болған. Ол американдық академик Уали Насрдың әкесі (Таяу Шығыс және ислам әлемі бойынша маманданған ирандық-американдық академик және жазушы. Джон Хопкинс жоғары халықаралық зерттеулер мектебінің деканы болған). Оның білім беру жолы өте ерекше. Ол Тегерандағы Фируз Бахрам орта мектебінде оқып, он үш жасында Америка Құрама Штаттарына оқуға жіберілді. АҚШ-та Наср алғаш рет Нью-Джерси штатындағы Хайтстаун қаласындағы Пэдди мектебінде оқып, оны 1950 жылы өз сыныбында вaledиктор, сонымен қатар Уиклифт сыйлығының лауреаты ретінде бітірді. Массачусетс физика технология институты ұсынған

стипендия оны осы университетке қабылданған алғашқы ирандық студент етті. Онда ол Джорджио де Сантильяна және басқалардың астында метафизика және философия сияқты басқа салаларда оқи бастады. Оқу кезінде ол Шуондық дәстүршіл беделді Фритияның жұмысымен танысты. Бұл мектеп содан бері Насрдың өмірі мен ойлауын қалыптастырды. Наср елу жылдан астам Шуондық Фритияның студенті болды және оның жазбалары мәңгілік философияның ілімдері мен көзқарастарына негізделген. 1954 жылы Массачусетс технологиялық институтында физика бойынша бакалавр дәрежесін алғаннан кейін Наср 1956 жылы геология және геофизика магистрі дәрежесін алды және Гарвард университетінде ғылым және оқыту тарихы бойынша Ph.D дәрежесін алды. . Ол өз диссертациясын Джордж Сартонның жетекшілігімен жазуды жоспарлады, бірақ Сартон диссертациясымен жұмыс істей алмай жатып қайтыс болды, сондықтан ол диссертациясын Э.Бернард Коэн, Гамильтон Гибб және Гарри Вольфсонның жетекшілігімен жазды. Жиырма бес жасында Наср Гарвардта Ph.D дәрежесін алды және «Исламдағы ғылым және өркениет» атты алғашқы кітабын аяқтады. Бұл кітап Қытайдың ғылымы мен өркениетіне тікелей құрмет болды. Насрдың өзі ислам өркениетін ұстанды, «ол жалғыз жұмыс істегенімен, жиырма бес жастағы ғалым, Кембридже онымен бірге тұтас бір топ жұмыс істеді». Оның «Исламдық ой-пікірдегі табиғат концепциялары» атты докторлық диссертациясы 1964 жылы Гарвард университетінің баспасында «Исламдық космологиялық доктриналардағы Кириспе» деген атпен жарияланған. Студенттік жылдарында Наср алғашында бала кезінде оқытылған араб тілін меңгерумен қатар, әртүрлі тілдерді, атап айтқанда француз тілін (мәтіннен Гуэнон мен Шуонды оқи алатын), грек, латын, итальян, испан және неміс тілдерін де меңгерген. негізінен жұмыс үшін) Гегель бойынша Ph.D [1].

Сурет 37.1 Шариф технология университетінің екі көрінісі [2].

37.4 Академиялық мансап

Иранға оралу

«Наср ұстаздық мансабын 1955 жылы Гарвард университетінде әлі жас докторант болған кезде бастады. Гарвардты бітіргеннен кейін Наср Иранға Тегеран университетінің профессоры болып оралды және 1972-1975 жылдар аралығында Арямер университетінің (қазіргі Шариф технологиялық университеті, 37.1-суретті қараңыз) президенті қызметін атқарды. Наср Иран императоры Фарах Пехлевидің жеке хатшысы, императрицаның жеке бюросының басшысы болып тағайындалды. 1974 жылы ол оған дәстүршіл мектептің зияткерлік қағидалары бойынша жұмыс істейтін алғашқы академиялық мекеме – Иран Императорлық Философия академиясын (қазіргі Философиялық зерттеулер институты) құруды және басқаруды тапсырды. Осы уақыт ішінде Наср, Табатабай, Уильям Читик, Питер Лэмборн Уилсон, Кеннет Морган, Сачико Мурата, Тошихико Изуцу және Генри Корбин әртүрлі философиялық дискурстарды жүргізді. «Шиә ислам» кітабы осы кезеңдегі еңбектердің бірі болды». [1]

Батысқа оралу

«Батысқа қайтып оралған Наср Эдинбург университетінде, Темпл университетінде және 1984 жылдан бері Джордж Вашингтон университетінде қызмет атқарды, қазір ол исламтану ғылымының құрметті профессоры. Наср Принстон, Юта университеті және Оңтүстік Калифорния университеті сияқты бірнеше университеттерде ислам және ирантану академиялық бағдарламаларын жоспарлауға және кеңейтуге көмектесті. Ол Unity Productions қорының марапатқа ие болған PBS деректі фильмінің «Мұхаммед: Пайғамбар мұрасы» (2002) [1] кеңесшісі болды.

Марапаттар мен құрметтер

- 2000 жылы «Тірі философтар кітапханасында» оған бір том арналды.
- Дін және ғылым саласындағы Темплтон сыйлығы (1999).
- Беделді Гиффорд лекцияларын оқыған алғашқы мұсылман және батыстық емес алғашқы ғалым.
- Упсала университетінің теология факультетінің құрметті докторы, Швеция (1977) [1].

Жарияланымдар

Наср түйінді мәселелер мен тақырыптарды дер кезінде қозғап отыратын шығармашыл жазушы болды

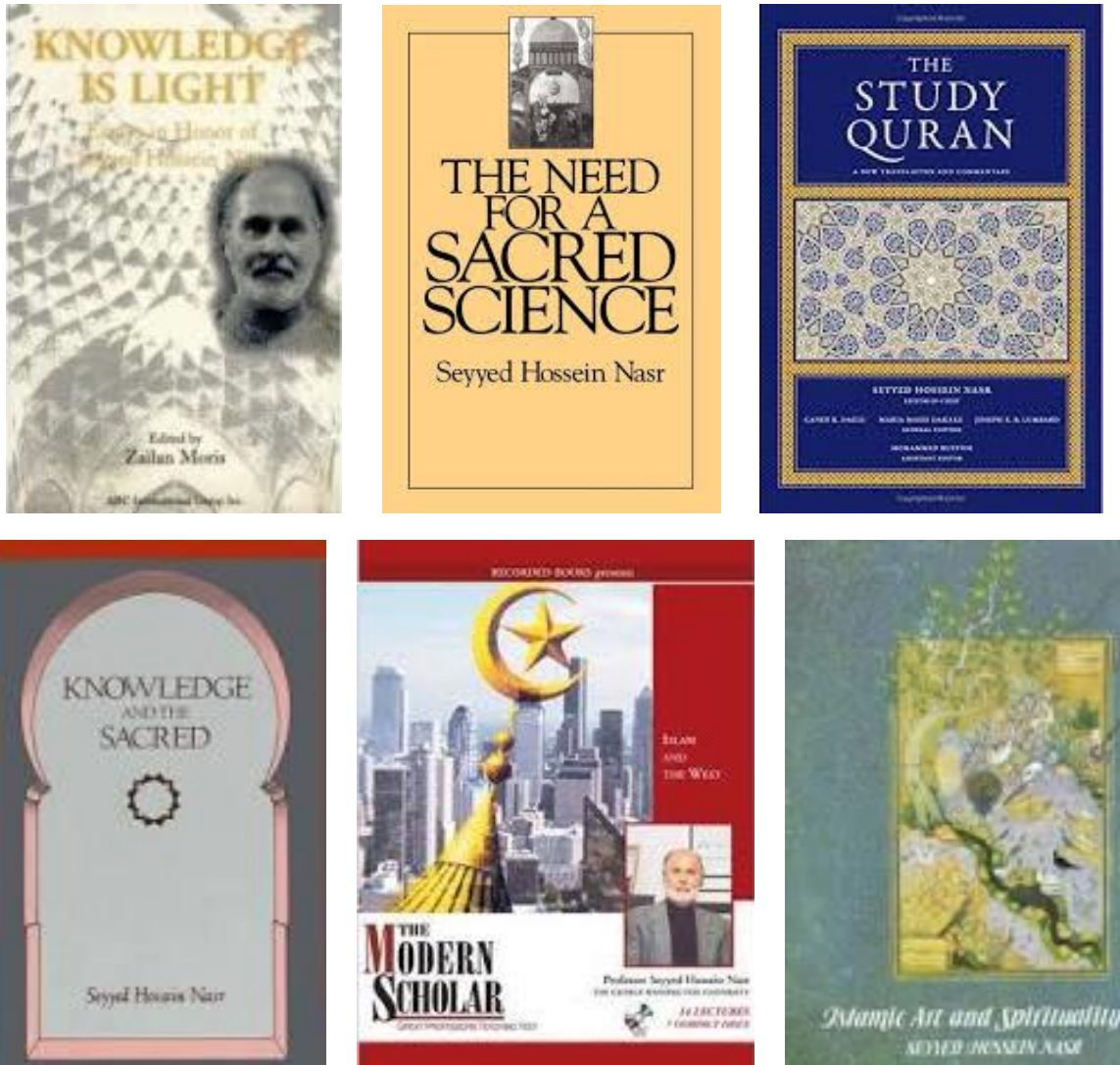

Рисунок 37.2 Шесть из его изданных книг Наср [1].

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Seyyed_Hossein_Nasr

[2] http://www.parstimes.com/history/dr_mojtahedi.html

[3]

https://www.google.com/search?sxsrf=ALeKk013ZSTDJXtEiDfdck1f1OZ4ggyHKQ%3A1597878593436&source=hp&ei=QbE9X4qmF4SGtQWfsYegDw&q=books+by+Hossein+Nasr&og=books+by+Hossein+Nasr&gs_lcp=CgZwc3ktYWlQDDIGCAAQFhAeOgoILhDqAhAnEJMCOgcIIXDqAhAnOgcILhDqAhAnOgQIIxAnOgsILhCxAxDHARCjAjoICC4QsQMqWgE6CAguEMcBEK8BOggIABCxAxCDAToIC4QxwEQowI6AggAOGUIABCxAzoFCC4QsQM6DgguELEDEIMBEMcBEKMCOgIILjoOCC4QsQMqXwEQowIQkwI6CAgAEBYQChAeULQ4WJF0YPiIAWgCcAB4AIABlwGIAa8QkgEEMTIuOZgBAKABAaoBB2d3cy13aXqWAQo&scIent=psy-ab&ved=0ahUKEwjKys_PsajrAhUEQ60KHZ_YAfQQ4dUDCAk

38-тарау Пейман (офтальмолог, LASIK өнертапқышы, пионер)

38.1 Кіріспе

Бұл тарауда Америка Құрама Штаттарында 20 және 21 ғасырлардағы адамдарға көзілдіріксіз анық көруге мүмкіндік беретін көруді түзету процедурасы болып табылатын LASIK (Laser-Assisted In-Situ Keratomileusis - орнындағы лазерлік кератомилеуз) хирургиясын ойлап тапқан офтальмолог Пейманның өмірі мен қосқан үлесі егжей-тегжейлі сипатталған.

38.2 Пейман туралы деректер [1]

Пейман	Голам А. Пейман ретінде де белгілі
Туылған	1937 жылы
Туған жері	Шираз, Иран
Ұлты	ирандық, американдық
Белгілі	LASIK көз хирургиясының өнертапқышы, LASIK «Laser In Situ Keratomileusis» дегенді білдіреді.
Түлек	Фрайбург университеті, Германия
Патенттер	1989 жылдан бері 200-ден астам АҚШ патенті [1]
Мекеме	Эссен университеті (Германия), Лос-Анджелестегі Калифорния университеті, Чикагодағы Иллинойс университеті, Тулейн университеті, Луизиана мемлекеттік университеті, Аризона университеті

38.3 Өмірбаяндық очерк

«Пейман 1937 жылы Иранның Шираз қаласында дүниеге келген. 19 жасында (1956 ж.) медициналық білім алу үшін Германияға көшті. 1962 жылы Фрайбург университетінде медицина ғылымдарының кандидаты дәрежесін алды. Ол 1964 жылы Германияның Дуйсбург қаласындағы Сент-Иоганнес ауруханасында және 1965 жылы Нью-Джерси штатындағы Пассаик қаласындағы Пассаик жалпы ауруханасында тағылымдамадан өтті. Пейман офтальмология бойынша резидентураны және 1969 жылы Эссен, Германия, Эссен университетінде сетчатканың стипендиатын және 1971 жылы Жюль Штайн көз институтының, UCLA Медицина мектебінің торлы қабығы бойынша қосымша постдокторлық стипендиясын аяқтады. Пейман UCLA медицина мектебінде

офтальмология кафедрасының доценті қызметін атқарды. 1971 жылдан бастап және 1971-1987 жылдар аралығында Чикагодағы Иллинойс көз және құлақ ауруханасының Иллинойс университетінде офтальмология және офтальмологиялық онкология кафедрасының доценті, содан кейін профессоры қызметін атқарды. Пейман 1987-2000 жылдар аралығында Медицина мектебінде, сондай-ақ Луизиана мемлекеттік университетінің Нью-Орлеандағы медициналық орталығындағы Неврология бойынша шеберлік орталығында бірлескен қызметте болды. 1998-2000 жылдар аралығында Пейман ханзада Абдулазиз бен Ахмед бен Абдулазиз Әл Саудтың торлы қабық аурулары кафедрасын басқарды. 2000-2006 жылдар аралығында Пейман офтальмология, көз онкологиясы профессоры және Жаңа Орлеандағы Тулейн университетінің Медицина мектебінде Витрео-ретино қызметінің тең директоры қызметін атқарды.

2006-2007 жылдары ол Аризона университетінің Офтальмология кафедрасының профессоры, Аризона университетінің Оптикалық ғылым колледжінде кездесу арқылы Туссон, Аризона университетінің офтальмология профессоры болды. 2009 жылдан бастап Тулейн университетінің офтальмологиясының құрметті профессоры.

Пейман қазіргі уақытта Феникстегі Аризона университетінің медицина колледжінде іргелі медицина ғылымдарының профессоры және Туссондағы Аризона университетінде оптикалық инженерия профессоры. Пейманға 2013 жылы Аргентинаның Кордова ұлттық университетінің құрметті докторы атағы берілді» [1].

38.4 LASIK өнертабысы және оны жетілдіру

«Иллинойс көз және құлақ ауруханасында Пейман лазерлердің көздің тіндеріне әсеріне қызығушылық танытқандықтан, қояндардағы мүйізді қабықтың сынуын өзгерту үшін CO₂ лазерінің ықтимал қолданылуын бағалай бастады. Бұл тұжырымдама бойынша бұрынғы зерттеулер болған жоқ. Лазер әртүрлі схемалар бойынша қасаң қабықтың бетіне қолданылды. Бұл лазер айтарлықтай тыртықтар қалдырды. Оның сол кездегі тұжырымдары: 1) абляциялық лазердің дамуын күту керек және 2) тыртықты, ауырсынуды және басқа да жағымсыз салдардың алдын алу үшін мүйізді қабықтың бетін түсірмей, оның орнына қақпақтың астына түсіру керек. Пейман бұл тақырыптағы алғашқы мақаласын 1980 жылы жариялады [1].

1982 жылдың соңында ол органикалық эксимер лазерінің фотоаблятивтік қасиеттерін сипаттайтын *Laser Focus* журналында жарияланған IBM Laboratories мақаласын оқыды. Бұл өте қызықты ақпарат болды, бірақ, өкінішке орай, Пейман бұл лазерге қол жеткізе алмады, ол кезде жаңа және өте қымбат болды. 1985 жылға қарай және одан кейінгі кезеңде көптеген зерттеушілер мүйізді қабықтың абляциясына қызығушылық танытты. Дегенмен, CO₂ лазерімен бұрынғы тәжірибесіне байланысты, Пейман мүйізді қабықтың ықтимал тыртықтарын және мүйізді қабықтың бетін ашуға қажет эпителийді жоюға байланысты ауырсынуды болдырмау үшін беткі абляциядан аулақ болғысы келді. Сондықтан, 1985 жылдың шілдесінде ол мүйізді қабықтың жарғақшасының астында лазерлік абляция арқылы мүйізді қабықтың сыну қателіктерін өзгерту әдісін сипаттайтын патентке өтінім берді. Бұл АҚШ патенті екі рет қайта қараудан кейін қабылданып, 1989 жылы маусымда шығарылды. Пейман Хельсинки университетінің физика факультетімен бірлесе отырып, әртүрлі эксимерлі лазерлердің әсерін бағалайтын бірнеше эксперименттік зерттеулер жүргізді,

Финляндия. Ол АҚШ-та Erb-Yag лазерін сатып алғандықтан, ол осы лазерді in vivo қояндар мен приматтардың көздерінде қолдану тұжырымдамасын бағалады және мүйізді қабықтың ашық қабатында абляцияға мүмкіндік беретін жиналмалы мүйізді қабықтың жасалуын сипаттады, осылайша оның ықтималдығын азайтады. операциядан кейінгі тыртық және ауырсыну.

Әрқашан өзінің өнертабысының ықтимал шектеулерін білетін Пейман кейінгі жылдары оларды жақсартуға көп уақыт пен күш жұмсады. LASIK процедурасының тәуекел/пайда арақатынасын жақсарту үшін ол хирургиялық жолмен жасалған мүйізді қабық қақпағының астына салынатын абляциялық және абляциялық емес инкляциялардың кең ауқымын ойлап тапты және патенттеді (АҚШ патенті 6,702,807). Бұл кірістірулер стандартты LASIK техникасына қарағанда көптеген әлеуетті артықшылықтарды ұсынады, олардың ең маңыздысы инлей процедурасының қайтымды болуы [1].

Алайда олардың абляциясын болжау мүмкін болмады. 2009 жылдың қазан айында Пейман 2017 жылы мақұлданған (АҚШ патенті 9 681 942) мүйізді қабықтың имплантаты қабылданбаудың алдын алу әдісін ойлап тапты және патентке өтінім берді. Ол қасаң қабықта Ласик қақпағын қалыптастырудан, қақпақты көтеруден, ашық стромальды тінді жабу үшін қабықтың астына пластинкалы қабықты енгізуден тұрды. Көздің сыну қателіктерін түзету үшін инкляция толқындық фронтальды эксимер лазерінің көмегімен жойылады. Содан кейін инклюзияға және мүйізді қабықтың стромалық тініне айқаспалы байланыстыратын ерітіндіні қолдану арқылы, мүйізді қабық қақпағын ауыстыру және инклюзияны ультракүлгін сәулеленумен тігу арқылы инкуляцияның жасушалық элементтерін және оның айналасындағы қасаң қабықты өлтіреді, инклюзияға жасушалардың миграциясын болдырмайды. және оны қабылдамау немесе қожайынның мүйізді қабық жасушаларымен инкапсуляциялау. Бұл жаңа процедура енді «Мезоикалық» деп аталады (Мезо «Ішкі, имплантацияланған кератомилеуз» дегенді білдіреді, АҚШ патенті 9,037,033). Бұл имплантантқа иммундық жауапты бастамайтын жасушасыз, иммундық қорғалған кеңістікті жасайды. Науқастың сыну қателіктерінің орнын толтыру үшін көздің қабығының қалтасына синтетикалық органикалық немесе полимерлі кросс-байланыстырылған линзаны салуға болады. Имплантантты көздің өсуіне немесе сыну қажеттілігіне қарай ауыстыруға болады» [1].

38.5 Құрмет және марапаттар [1]

Басқа марапаттар мен құрметтердің арасында Пейман алды:

- Технологиялар мен инновациялар үшін ұлттық медаль (2012), оған АҚШ-тың бұрынғы президенті Барак Обама табыс етті.
- Рефрактивтік хирургия журналының жауынгерлік медалі (2008)
- Американдық офтальмология академиясының өмір бойы жетістіктері үшін сыйлығы (2008)
- 2013 жылы Ұлттық өнертапқыштар академиясының мүшесі болды.

«Доктор Пейман өз мансабында медициналық студенттердің, резиденттердің және стипендиаттардың тамаша оқытушысы болды. Ол дәрігер болды. Әріптестер оны құрметтейтін, ал емделушілер оның жылы лебізін және қамқорлығын жоғары бағалады. Пейманның ғылыми еңбектері, жаңалықтары, зерттеулері және әлемнің түкпір-түкпірінен келген 200-ден астам ғалымдарды дайындау тікелей немесе жанама түрде миллиондаған адамдардың көру қабілетін сақтап қалды» [2].

«Пейманның ізденімпаз ақыл-ойы оның инженерия мен фармакологияға деген асқан қызығушылығымен, сондай-ақ терең білімі мен офтальмологиядағы 40 жылдан астам тәжірибесімен үйлеседі, жаңа құрылғылардың керемет спектрін жасауға, хирургиялық емдеуді жақсартуға әкелді. Әдістері мен революциялық емдеудің жаңа әдістері мен әдістері, мысалы, көзішілік препараттарды енгізу, витрэктомия, көзішілік ісіктерді резекциялау және рефракциялық хирургия және т.б.. Оның ғылыми жарияланымдары 850 рецензияланған жарияланымдар мен 10 кітаптан асады» [3].

38.2-суретте Пейман өзінің клиникасында офтальмологиялық бөлімшесімен бірге көрсетілген.

38.1-сурет. Пейман өзінің көруін бақылау пунктінде [1].

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Gholam_A._Peyman

[2] <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3306077/>

[3] <https://medicine.tulane.edu/departments/ophthalmology/faculty/gholam-peyman-md>

39-БӨЛІМ Фархади (режиссер, екі Оскардың иегері)

39.1 Кіріспе

Бұл тарауда 20-21 ғасырлардағы ирандық кинорежиссер және сценарист Фархадидің Ирандағы қысқаша өмірі мен әдеби үлесі.

39.2 Фархади туралы деректер [1]

Фархади	Асгар Фархади
Туылған	1972 жыл, 7 мамыр
Туған жері	Хомайун Шахр, Исфахан провинциясы, Иран Императорлық мемлекеті
Ұлты	ирандық
Белгілі	Кинорежиссер және сценарист
Белгілі жұмыстар	«Элли туралы» (2009), «Бөлу» (2011), «Өткен» (2013), «Сатушы» (2016) және «Барлығы біледі» (2018)

39.3 Өмірбаяндық очерк

«Асгар Фархади 1972 жылы 7 мамырда Иранның Исфахан қаласындағы Хомаюн Шахр қаласында дүниеге келген. Ирандық кинорежиссер және сценарист. Фархади «Бөліну» (2012) және «Сатушы» (2016) фильмдері үшін «Шетел тіліндегі үздік фильм» номинациясы бойынша екі «Оскар» жүлдесін жеңіп алды, бұл оны екі рет «Шет тіліндегі үздік фильм» номинациясында Оскар сыйлығын алған әлемдегі санаулы режиссерлердің бірі етті. 2012 жылы ол Time журналының жыл сайынғы әлемдегі ең ықпалды 100 адамның тізіміне енді. Ол театр түлегі, сәйкесінше Тегеран университетінің драматургия бакалавры және режиссерлік магистрі дәрежесіне ие.

Ерте фильмдер

Өзінің мансабының басында Фархади IRIB үшін пьесалар мен сценарийлер жазуға көшкенге дейін Иранның жас кино қоғамының Исфахан бөлімшесінде 8 мм және 16 мм көптеген қысқаметражды фильмдер түсірді. Ол сондай-ақ «Қала ертегілері» сияқты телехикаяларды басқарды және Эбрахим Хатамикияның «Төмен биіктіктер» фильмінің сценарийін жазды. 2003 жылы Фархади «Шаңдағы билеу» фильмінде дебют жасады. Одан кейін 2004 жылы шыққан «Әдемі қала» фильмі шықты. Оның үшінші фильмі Сәрсенбідегі

отшашу 2006 жылы Чикаго халықаралық кинофестивалінде «Алтын Гюго» жүлдесін жеңіп алды.

Марапаттар мен номинациялар

Салыстырмалы түрде жас кезінен бастап Фархади көп мансапқа ие болды. 2018 жылға қарай ол отыз сегіз рет ұсынылды. Оның отыз бесі үшін марапат алды [1]. Бұған 2012 және 2017 жылдардағы екі Оскар кіреді. Ол «Үздік шетелдік фильм» номинациясында «Оскар» сыйлығын бірнеше рет жеңіп алған таңдаулы режиссерлердің тізіміне енді. Қалғандары Витторио де Сика мен Федерико Феллини (әрқайсысы төрт рет), Ингмар Бергман (әрқайсысы үш рет), Рене Клемент пен Акира Куросава (әрқайсысы екі рет). «Сепарация» фильмі 2012 жылы «Шетел тіліндегі үздік фильм» номинациясы бойынша «Оскар» сыйлығын жеңіп алып, бұл жүлдені жеңіп алған алғашқы ирандық фильм болды. Фильм «Үздік түпнұсқа сценарий» номинациясында «Оскар» сыйлығына ұсынылды. 2017 жылы «Сатушы» фильмі «Шетел тіліндегі үздік фильм» номинациясында «Оскар» сыйлығын жеңіп алды [1].

Төменде оның Оскар жүлдесін алған екі фильмді сипаттайтын таңдауы берілген..

Бөліну (2011)

Оның 2011 жылы 9 ақпанда Тегерандағы 29-шы «Фаджр» халықаралық кинофестивалінде тұсауы кесілген «Бөліну» фильмі (39.1-суретті қараңыз) Иран киносыншылар қоғамының сыншыл бағасына ие болды. Ол Фархадиге төрт марапатқа ие болды, соның ішінде «Үздік режиссер» («Сәрсенбидегі отшашудан кейін үшінші рет» және «Ол туралы»). 2011 жылы 15 ақпанда ол сонымен қатар 61-ші Берлин халықаралық кинофестивалінде жарысқа қатысып, «Үздік фильм» номинациясында «Алтын аюды» жеңіп алып, жүлдені жеңіп алған алғашқы ирандық фильм болды. 2011 жылдың маусымында «Бөліну» фильмі Канн кинофестивалінің жеңімпазы Терренс Маликтің «Өмір ағашы» фильмімен бәсекелесіп, Сидней киносыйлығын жеңіп алды. Ол сондай-ақ 2011 жылы Азия-Тынық мұхиты экрандары марапаттарында «Үздік фильм» жүлдесін жеңіп алды. 2011 жылдың 19 желтоқсанында Фархади 2012 жылдың ақпанында өткен 62-ші Берлин халықаралық кинофестивалінде қазылар алқасының мүшесі болды.

2012 жылы 15 қаңтарда «Бөліну» фильмі «Шетел тіліндегі үздік фильм» номинациясында «Алтын глобусты» жеңіп алды. Фильм сондай-ақ 2012 жылғы Оскар сыйлығында Иранның ресми түрде «Шетел тіліндегі үздік фильм» номинациясына ұсынылды, ол осы номинацияға ұсынылумен қатар, «Үздік түпнұсқа сценарий» номинациясында да ұсынылды. 2012 жылдың 26 ақпанында «Бөліну» 84-ші Оскар марапаттау рәсімінде «Үздік халықаралық толықметражды фильм» номинациясында Оскар сыйлығын жеңіп алған алғашқы ирандық фильм болды. Бұл Фархадиді бәсекелес санаттардың кез келгенінде Оскар алған алғашқы ирандық болды. 2012 жылдың маусым айында ол басқа 175 мүшемен бірге Кино өнері және ғылым академиясына қосылуға шақырылды. Сондай-ақ «Бөліну» 2012 жылы «Үздік шетелдік фильм» үшін «Сезар» сыйлығын және «Үздік халықаралық фильм» үшін Independent Spirit сыйлығын жеңіп алды.

Рисунок 39.1. Фильм Фархади «Развод», получивший «Оскар» [2].

Сатушы (2016)

Францияда «Клиент» атымен шыққан «Сатушы» — басты рөлдерде Асгар Фархади, Таране Әлидости және Шахаб Хоссейни жазған және түсірген 2016 жылғы драмалық фильм. Бұл сахнада Артур Миллердің 1949 жылы шыққан «Сатушының өлімі» пьесасын орындайтын ерлі-зайыптылар туралы. Әйелі шабуылға ұшыраған кезде, күйеуі жарақаттан кейінгі күйзеліске төтеп беруге тырысқанда, оның кім екенін анықтауға тырысады. Фархади ортақ тақырыптарға негізделген әңгіме аясында Миллердің пьесасын өз әңгімесі ретінде таңдады. Иран-француз бірлескен туындысы 2015 жылы Тегеранда түсірілген.

Фильмнің тұсаукесері 2016 жылы Канн кинофестивалінде өтті, онда ол екі марапатқа ие болды - Фархади үшін үздік сценарий және Хоссейни үшін үздік ер адам. Сатушы көбірек оң пікірлер алды және «Шет тіліндегі үздік фильм» номинациясында Оскар сыйлығын жеңіп алды. Алайда Фархади АҚШ-қа қарсылық ретінде 89-шы Оскар марапаттау рәсіміне келмеді [3]

39.2-сурет. Фархадидің екінші «Оскар» жүлдесін алған «Сатушы» фильмі [2].

Барлығы біледі (2018)

Барлығы біледі (испанша: Todos lo saben, қарт. «Бәрі біледі») — ирандық режиссер Асгар Фархади жазып, түсірген және басты рөлдерді Хавьер Бардем мен Пенелопа Круз сомдаған 2018 жылы испан тіліндегі детектив/қылмыстық драмалық фильм. Фильм 2018 жылғы Канн кинофестивалін ашу үшін таңдалды және Испанияда 2018 жылы 14 қыркүйекте прокатқа шықты. Ол АҚШ-та 2019 жылдың 8 ақпанында шығарылды [5].

39.3-сурет. Фархадидің «Барлығы біледі» испан фильмі [5].

Қолданылған әдебиет

- [1] https://en.wikipedia.org/wiki/Asghar_Farhadi
- [2] [https://en.wikipedia.org/wiki/A_Separation_\(2011_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/A_Separation_(2011_film))
- [3] <https://www.scmp.com/lifestyle/entertainment/article/3004359/double-oscar-winner-asghar-farhadi-perils-academy-awards>
- [4] [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Salesman_\(2016_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Salesman_(2016_film))
- [5] [https://en.wikipedia.org/wiki/Everybody_Knows_\(2018_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Everybody_Knows_(2018_film))

40-ТАРАУ Қазіргі Ирандағы медициналық білімнің тарихы

40.1 Кіріспе

Бұл тарауда 19-шы ғасырдан 21-ші ғасырға дейінгі кезеңге назар аударып отырып, қазіргі Ирандағы медициналық білімнің тарихы қысқаша сипатталады. Иранның ағымдағы картасы және барлық 31 провинцияның орналасқан жері 40.1-суретте көрсетілген. 40.1-кестеде кем дегенде бір медициналық мектебі бар қалалары бар Иран провинциялары, олардың веб-сайттарына сілтемелері көрсетілген.

40.1-сурет. Иранның алдын ала картасы [1]

40.1-кесте: Ирандағы медициналық ғылымдар университеттерінің қысқаша мазмұны

Province	Medical School	URL
Альборз	Альборз медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Alborz_University_of_Medical_Sciences
Ардебил	Ардебил медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Ardabil_University_of_Medical_Sciences
бушер	Бушер медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Bushehr_University_of_Medical_Sciences
Чахармахал Бахтиари	Шахрекорд медицина ғылымдары университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Shahrekord_University_of_Medical_Sciences
Шығыс Әзірбайжан	Табриз медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Tabriz_University_of_Medical_Science
Батыс Әзірбайжан	Урмия медицина ғылымдары университеті	https://english.umsu.ac.ir/
Фарс	Шираз медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Shiraz_University_of_Medical_Sciences
Гилан	Гилан медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Gilan_University_of_Medical_Sciences
Гүлстан	Гүлстан медицина ғылымдары университеті	http://goums.ac.ir/index.php?gsmp=100-en
Исфахан	Исфахан медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Isfahan_University_of_Medical_Sciences
Керман	Керман медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Kerman_University_of_Medical_Sciences
Хузестан	Гондишапур медициналық ғылымдар университеті, Ахваз	https://en.wikipedia.org/wiki/Ahvaz_Jundishapur_University_of_Medical_Sciences
Кохкое және Бойер Ахмед	Ясуджа медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Yasuj_University_of_Medical_Sciences
Лорестан	Денсаулық ғылымдары мектебі, Лорестан университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Lorestan_University_of_Medical_Sciences
Марказы	Арак университетінің медицина мектебі	https://en.wikipedia.org/wiki/Arak_University_of_Medical_Sciences
Мазандаран	Медицина ғылымдары мектебі, Мазандаран университеті (Сари)	https://en.wikipedia.org/wiki/Mazandaran_University_of_Medical_Sciences
Марказы	Арак университетінің медицина мектебі	https://en.wikipedia.org/wiki/Arak_University_of_Medical_Sciences
Солтүстік Хорасан	Бойнурд университетінің денсаулық ғылымдары мектебі	http://en.nkums.ac.ir/
Разави Хорасан	Мешхед медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Mashhad_University_of_Medical_Sciences

Province	Medical School	URL
Разави Хорасан	Медицина ғылымдары университеті Торбат Джама	http://educationiran.com/en/torbate-jam/tmums
Қазвин	Қазвин медицина ғылымдарының университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Qazvin_University_of_Medical_Sciences
Семнан	Семнан медицина ғылымдарының университеті	http://educationiran.ir/en/semnan/semums
Оңтүстік Хорасан	Бирджанд медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Birjand_University_of_Medical_Sciences
Язд	Садуг медицина ғылымдарының университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Shahid_Sadoughi_University_of_Medical_Sciences
Захедан	Захедан медициналық ғылымдар университеті	http://en.med.zaums.ac.ir/
Занджан	Занджан медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Zanjan_University_of_Medical_Sciences
Тегеран	Шахид Бехешти денсаулық ғылымдарының университеті (бұрынғы Ұлттық университет)	https://en.wikipedia.org/wiki/Shahid_Beheshti_University_of_Medical_Sciences
Тегеран	Азад медицина ғылымдарының университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Islamic_Azad_University,_Tehran_Medical_Branch
Тегеран	Иран медициналық ғылымдар университеті	http://www.educationiran.com/en/iran
Тегеран	Тегеран медициналық ғылымдар университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Tehran_University_of_Medical_Sciences
Мазандран	Бабол медицина ғылымдарының университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Babol_University_of_Medical_Sciences
Гүлстан	Гүлстан медицина ғылымдары университеті	https://en.wikipedia.org/wiki/Golestan_University_of_Medical_Sciences

40.2 Парсы медицинасының ежелгі тарихы

Парсыдағы ғылымның, медицинаны қоса алғанда, тәжірибесі мен зерттеуі ұзақ және жемісті тарихқа ие 4500 жылдан астам уақыт бойы Месопотамия, Мысыр, Үндістан, Қытай және Грецияның әртүрлі медициналық дәстүрлерімен біріктірілген ежелгі ирандық медицина 13 ғасырда Еуропа елдеріндегі медициналық тәжірибенің өзегі мен негізіне айналды. Ассириядағы Ниневидегі (б.з.б. 668 ж.) Асшурбанипал кітапханасынан сақталған 420 тақтайшаның көпшілігі медицина ғылымын көрсетеді. Бұл таблеткалардың негізгі саны рецепт бойынша болды, бірақ сонымен қатар көптеген медициналық «шарттар» болды [2]. «Мобедтер» деп аталатын зороастр дінінің қызметкерлері діни ғұрыптар жасап, жан емшілері ретінде әрекет етті. Кейінірек 2700 жыл бұрын дәрігерлер мен хирургтар қалыптасты. Зороастриялық мәтіндерден алынған авесталық медициналық тәжірибе жүйесі б.з.б. 553 жылы Ахеменидтер әулетінің басынан бастап 1200 жыл бойы өмір сүрді. Б.з.б 651 жылы Сасанидтер әулетінің соңына дейін. [3].

Дегенмен, б.з. 3-7 ғасырлары аралығындағы Сасанилер дәуірінде парсы медицинасы айтарлықтай жетістіктерге жетті. Джондишапурдың өте әйгілі медициналық орталығы

(келесі бөлім мен 4 тарауды қараңыз) қазіргі Иранның оңтүстік-батысында Хузестан провинциясында құрылған. [3] Мәліметтерді келесі бөлімнен қараңыз.

Б.з. 7 ғасырында арабтар Персияға басып кірді және Омейяд халифаты кезінде (б.з. 661-750 жж.) көптеген парсылар елден қашып, Трансоксианаға (Солтүстік Грегер Хорасанның және қазіргі Өзбекстан, Тәжікстан, Қазақстан және Қырғызстанның бөліктері) қоныстанды. Олар өздерімен бірге парсы-дари тілін алып кетті, кейін бұл аймақтың тіліне айналды. Исламға дейінгі Сасанидтер әулетінің шығыс бөлігінде араб шапқыншылығынан кейін 250 жылдан астам уақыт өткен соң Саманидтер (874-999 жж.) атты парси негізіндегі жаңа империя құрылды. Саманидтер исламды қабылдағанымен, олар парси тілін, мәдениетін және ғылымын, соның ішінде медицинаны сақтап қалды. [4]. Саманидтердің ірі қалалары Самарқанд пен Бұхара (Өзбекстан), Балх (Ауғанстан), Нишапур (Иран), Мерв (Түркіменстан), Рай және Исфахан (Иран) болды. Парси тілінің, мәдениетінің және ғылымының бұл қайта өрлеуін Ричард Фрайер өзінің «Парсының алтын ғасыры» кітабында атады. [3]. Персия әлемге Хорезми (5-тарау, алгебра, алгоритм, т.б. жасаушы), Рази (6-тарау, Әл-Хави медицина кітабы, әлемдегі алғашқы педиатр), Бируни (тарау) сияқты данышпандарды берген алтын ғасыр болды. (11-тарау, Астроном) және Пур Сина (12-тарау, Медицина зеңбірегі) және басқалары. Бұл кітаптардың барлығы сол кездегі араб тілінде жазылған болса, Ахауани Бухари есімді дәрігер «Хедаят Мотааллемин фи Тебб» кітабын ескі парси тілінде жазып, медицина саласындағы маңызды кітапты ұсынады [4].

40.3 Джондишапур медициналық кешені

Жоғарыда атап өткеніміздей, Джондишапур университеті (б.з. 3 ғасыр) сияқты Иранның академиялық орталықтары әртүрлі өркениеттердегі ұлы ғалымдардың басын қосуға негіз болған. Бұл орталықтар өздерінің алдындағылардың теорияларын сәтті ұстанып, уақыт өте ғылыми зерттеулерін едәуір кеңейтті. Парсы дәрігерлері даңқты ислам өркениеті кезінде медицина ғылымының дамуына орасан зор үлес қосты [5].

Джондишапур академиясы (4-тарау), сонымен қатар Джондишапур университеті ретінде белгілі, Сасанилердің үш білім беру орталығының бірі (Ктесифон, Ресаина және Джундишапур) және соңғы ежелгі дәуірде Джондишапур қаласындағы (Иранның зияткерлік орталығы) оқу академиясы болды. Сасани империясы) [1]. Ол медицина, философия, теология және жаратылыстану ғылымдары бойынша білім мен оқытуды ұсынды. Мұғалімдер парсы дәстүрімен таныс болды. Иранның Кембридж тарихына сәйкес, ол б.з. 6-7 ғасырларында ежелгі әлемнің ең маңызды медициналық орталығы болған. Араб халифаты Джондишапурды жауып, барлық ғалымдар мен дәрігерлерді Багдадқа көшірген кезде олар Джондишапурдың «Даналық үйі» деп аталатын көшірмесін салған.

Пехлеви әулеті тұсында Джондишапур мұрасы 1955 жылы Ахваз қаласының жанындағы Джондишапур университетінің және оның егіз Джондишапур медициналық ғылымдар университетінің құрылуымен есте қалды. Соңғы жылдары ол Ахваз Джундишапур медициналық ғылымдар университеті болып өзгертілді [5].

1952 жылы француз философы А.М.Гойхон осында келтірілген мынаны жазды; «Философия дегенде адамдар Грекияны, ал медицина десе Парсты (Иран) елестетеді» [6,7]. 40.2-суретте Гондишапурдың ежелгі және жаңа медициналық мектептері көрсетілген.

(a)

(b)

40.2-сурет. Ежелгі және Жаңа Гондишапур медициналық мектептері.

а) 3 ғасырдағы медициналық училищенің қирандылары және

(b) қазіргі медицина Джондишапур мектебі.

40.4 Ирандағы медицина және медициналық оқу орындарының қазіргі тарихы

40.4.1 Тегерандағы медициналық білім

Тегеран университетінің медицина мектебі (ТУММ) қазіргі Ирандағы ең көне университет болып табылатын Тегеран университетінің бір бөлігі болды. Тегеран университеті 1851 жылы Дар-ол-Фонун (Әмір Кәбірдің көзқарасын қараңыз) ретінде құрылды. 1934 жылы Медицина мектебі Тегеран университетіне қосылды. Медицина факультеті 1986 жылы парламенттік заңмен Тегеран университетінен бөлініп, жаңа Денсаулық сақтау, емдеу және медициналық білім министрлігіне қосылды.

ТУММ Ирандағы жетекші ғылыми-зерттеу медициналық университеттерінің бірі болып саналады. ТУММ-те шамамен 290 бакалавриат, магистратура және бакалавриат емес бағдарламаларда (қысқа курстар) 13 000-нан астам студент (олардың 40%-ы әйелдер) бар. Ол 11 мектептен тұрады, 16 оқу ауруханасы жұмыс істейді, 44-тен астам кітапханамен жабдықталған және 58 журнал шығарады, олардың кейбіреулері академиялық қоғамдармен бірлесіп шығарылады [8].

80 жыл бұрын анатомиялық зал салынған орын (медициналық мектептің бірінші бөлігі ретінде) Тегеранның ең солтүстік нүктесінде болды. Осы жылдар ішінде елорда қарқынды дамып, университет қалашығы қаланың орталығында болды, осылайша осы үлкен және халқы көп қаладағы академиялық, мәдени, саяси және қоғамдық шаралардың белсенді орталығына айналды.

Тегеран медициналық ғылымдар университетінің орталық кампусында университет ғимараттарының көпшілігі, соның ішінде медицина, фармацевтика, денсаулық сақтау факультеті және оған қатысты пәндер орналасқан. Бүгінгі таңда орталық кампусты медицина, фармация, стоматология және денсаулық сақтаудың ең көне мектептерінің кешені орналасқан. Орталық қалашықтан басқа университеттің бас кеңсесі де жақын жерде. Жаңа мектептер ашылғаннан кейін және орталық кампустың кеңістігі шектеулі болғандықтан, басқа мектептер басқа жерлерге көшірілді.

40.3-суретте ТУММ, Фармация мектебінің ескі кіреберісі және Әмірабад деп аталатын студенттік резиденцияның көрінісі көрсетілген.

40.3-сурет. Солтүстік Тегерандағы 1934 жылғы ТУММ ғимаратына, дәріхана ғимаратына және Әмірабад студенттік тұрғын үй кешеніне кіру.

Бүгінгі таңда ТУММ көптеген заманауи ғимараттар мен тағы бірнеше мектептерге ие және Ирандағы ең көп дәрігерлерді оқытып, бітіруді жалғастыруда.

Тегеран университетінен басқа медицина ғылымдарының тағы үш университеті бар: Шахид Бехешти медицина ғылымдары университеті (бұрынғы Ұлттық университет), Иран медициналық ғылымдар университеті және Азад медициналық ғылымдар университеті. Өкінішке орай, орын тапшылығына байланысты мұнда толығырақ ақпарат берілмейді. Оқырман жоғарыдағы кестеде өз веб-сайттарына сілтеме жасай алады.

40.4.2 Шираз қаласындағы медициналық білім

Кіріспе. Шираз медициналық ғылымдар университетінің (ШМҒУ) негізі 70 жыл бұрын басталады, 1945 жылы Шираз жоғары медициналық білім институты (забиолла Горбан негізін қалаған, Горбанның перспективаларын қараңыз) 1946 жылы медицина факультетіне бірнеше медициналық студенттерді қабылдады. Медициналық мектеп Шираз қаласының орталығында орналасқан және 1946 жылы Шираз университетінің жанындағы колледж ретінде құрылған. 1953 жылы мейірбике ісі факультеті, одан кейін 1969 жылы стоматология факультеті қосылды. 1979 жылдан кейін Пехлеви университетінің атауы Шираз университеті болып өзгертілді. 1986 жылы Иранның Денсаулық сақтау, емдеу және медициналық білім министрлігі медицина ғылымдарының кафедралары мен факультеттерін өз қолына алып, ШМҒУ дербес мекеме болды. Бұл өзгеріс елдегі барлық медициналық оқу орындарында болды. 40.4-суретте 1945 жылы Шираз қаласындағы медициналық көмек институттарының бірі көрсетілген [9].

ШМҒУ 200-ден астам әртүрлі пәндер бойынша 9000-нан астам студенттері және шамамен 900 және 25,000 оқытушылары бар Ирандағы ең жақсы медициналық мектептердің бірі болып саналады; бұл Ирандағы ең жақсы медициналық университеттердің бірі. Ирандық студенттер ШМҒУ-ке Ұлттық қабылдау емтиханы (Конкур) арқылы қабылданады және университеттің негізгі кампусында тіркеледі. Медициналық білім берудегі 70 жылға жуық тәжірибесі бар Шираз медициналық ғылымдар университеті (ШМҒУ) Иранның оңтүстігіндегі ең танымал медициналық ғылымдар университеті болып табылады. Ол ирандық және халықаралық студенттерге әртүрлі деңгейлер мен пәндер бойынша, соның ішінде медицина докторы (MD), стоматология докторы (DMD), фармацевтика докторы (PharmD.), BSc, MSc және Ph.D дәрежелері бойынша ғылыми және ғылыми дәрежелік емес бағдарламаларды ұсынады. 41 ауруханасы (оның ішінде 14 оқу ауруханасы) бар ШМҒУ аймақтық денсаулық сақтау мекемесі және Фарс провинциясындағы негізгі денсаулық орталығы болып табылады [6]. 40.5-суретте ШМҒУ-тің ең ескі және ең жаңа ғимараттарының бірі, сондай-ақ 1955 жылы салынған Немази ауруханасы көрсетілген.

40.4-сурет. Шираз, Иран, 1940 жылдардағы медициналық клиника.

40.5-сурет. Бірінші ғимарат салынды, Шираз Немази ауруханасының бірінші корпусы және Шираз университетінің медициналық мектебінің ең жаңа ғимараты салынды [9].

Шираз үлгісі (1969-1979). Медициналық білімнің «Шираз мделі» туралы тарихи мәліметті 2009 жылы көреген Наср жариялады [10]. Ол 1969 жылдан 1979 жылға дейінгі онжылдықта бүкіл Таяу Шығыстағы ең жақсы медициналық оқу орындарының бірі болып саналатын Шираз университетінің Медицина мектебінің табысты болуының алты негізгі себебін атады. Ол «тіректер» деп атаған алты негізгі атрибуттар келесідей болды:

1. Бірінші тірек – ағылшын тілі сол кездегі Пехлеви университетінің (қазіргі Шираз университеті) басқа мектептерінде сияқты Мектепте де ресми оқыту тілі болды.
2. Екінші компонент 1955 жылы Мұхаммед Немази негізін қалаған Немази ауруханасының құрылысы мен құрылуы және оны одан әрі жетілдіру (40.5 және [11] суретті қараңыз). Аурухана 25 төсектен басталып, бірнеше жылдан кейін 600 төсекке дейін өсті.
3. Үшінші тірек – Иранның Шираз қаласында Пехлеви университеті деп аталатын ірі аймақтық университеттің құрылуы.
4. 4-компонент – Жаңа мектеп пен университетке жұмысқа қабылданған мұғалімдер 100% толық күндізгі негізінде қабылданды. Жас мұғалімдер барлық мектептерде, соның ішінде медицина факультетінде де ынталы, білікті болды.
5. 5-баған – Қонақжайлылығымен, раушан гүлзарларымен, қонақжай, ақжарқын халқымен танымал Шираз қаласы. Шираз өзінің барлық мектептеріне ширазандық емес және ирандық еместерді, сондай-ақ келген ғалымдарды қарсы алды. Келген профессорлар АҚШ, Еуропа және Азия елдерінен болды.
6. Алтыншы компонент. Келген студенттер ақылды, еңбекқор болды және Пехлеви университетінің (қазіргі Шираз) үш кампусында медицинаның «Шираз үлгісін» және басқа да пәндерді қабылдады.

Қосымша ақпаратты Наср, Исмаил Бейги және Растегар перспективаларында алуға болады.

40.4.3 Исфахандағы медициналық білім

Исфахан қаласының орталығынан солтүстікке қарай Хиабан-е-Ибн Сина (Авиценна) даңғылы өтетін, бұрын Баб-ол Дашт деп аталатын Дардашт ауданы орналасқан. Бұл XI ғасырдағы көне күмбез дәстүрлі түрде ұлы шейх ар-Раис Ибн-и-Сина немесе Батыста Авиценна (12-тарауды қараңыз) Какуидтердің қамқорлығымен өзінің медицина мектебін құрған жерді белгілейді. 11 ғасырдың басында қаланы Дайламидтердің билеушілерінен жаулап алған Алла-ад-Дауле Мұхаммед билеушісі.

Мектепте оқыту б.з. 1024 жылы «Алай мектебі» деген атпен басталды. Авиценна мектебі Исфахан медициналық ғылымдар университетін әлемдегі ең көне медициналық университеттердің бірі және әлемдегі үздіксіз жұмыс істейтін екінші ең көне университет етеді.

Исфахан медициналық ғылымдар университеті немесе Исфахан медициналық университеті (ИМҒУ) іргелі медицина ғылымдары, клиникалық ғылымдар және медициналық қызметтерге маманданған және Иранның Исфахан қаласында орналасқан. Исфахан медициналық ғылымдар университеті Иранның ең беделді медициналық оқу орындарының бірі болып табылады. Университетке түсу ғылым, зерттеулер және технологиялар министрлігі (Иран) жыл сайын өткізетін Ұлттық қабылдау емтиханында ең жоғары балл жинаған студенттермен шектеледі. ИМҒУ 1946 жылы Исфахан медициналық білім беру жоғары мектебі ретінде құрылған. 1950 жылы Исфахан медицина факультеті ашылып, 6 жыл медициналық білім алған соң медицина ғылымдарының докторы дәрежесіне студенттер қабылданды. Бүгінде университет қалашығы Исфаханның оңтүстік бөлігіндегі Хезарджариб көшесінде орналасқан.

Исфахан медициналық ғылымдар университеті 10 факультет пен 75 негізгі кафедра бакалавриат, магистратура және аспирантура бағдарламаларын ұсынады. Студенттік ұжым Иранның барлық 31 провинциясынан және кейбір шет елдерден келген 10 000-ға жуық студенттерден тұрады [12].

40.4.4 Мазандарандағы медициналық білім

Мазандаран медициналық ғылымдар университеті (ММҒУ) — Иранның Мазандаран провинциясының Сари қаласында орналасқан медициналық университет. Бұл университет Ирандағы ең жақсы медициналық университеттердің бірі және әртүрлі бағдарламалар бойынша 10 000-нан астам студенті бар I типті медициналық ғылымдар университеті. Бұл университетте тоғыз факультет және бірнеше ғылыми орталықтар бар.

Сари медицина мектебіне Студенттік ғылыми орталық, Сари академиялық ауруханасы, Авиценна ауруханасы, Мазандаран жүрек-қан тамырлары орталығы және Сари психиатриялық ауруханасы кіреді [13]. Тағы бір ірі медициналық оқу орны Амоль қаласында орналасқан [14].

40.4.5 Ахваз қаласындағы медициналық білім

Ахваз Джондишапур медициналық ғылымдар университеті (АДМҒУ) — Иранның Хузестан провинциясында орналасқан. Иранның оңтүстік-батысында Ахваз қаласында орналасқан университет 1955 жылы Ахваз қаласындағы Шахид Чамран университетінің жанындағы медициналық колледж ретінде құрылды, өзі ежелгі Джондишапур академиясының қайта жанданған реинкарнациясы болып табылады, ол ежелгі уақытта сол аймақта болған. АДМҒУ 1986 жылы бөлініп, Иранның Денсаулық сақтау және медициналық білім министрлігіне қосылды. Университеттің Ахваз, Бехбахан және Абадан

қалаларында үш кампусы бар және 27 салада ғылым мен медицина бойынша докторлық дәреже беретін тоғыз мектептен тұрады. Университетте Ахваз қаласында сегіз мемлекеттік аурухана және оған жақын аудандарда 20 басқа аурухана, сонымен қатар провинцияда шашыраңқы орналасқан ондаған емханалар жұмыс істейді.

АДМҒУ фармация, фельдшерлік, мейірбике ісі факультеттері болды. және барлық факультеттерде магистратура. Университет алты журнал шығарады [15]

40.4.6 Гиландағы медициналық білім

Гилан медициналық ғылымдар университеті (GUMS) Иранның солтүстігіндегі Гилан провинциясында орналасқан. Рашт қаласында орналасқан университет 1986 жылы тіркелген. Университетте төрт мектеп бар, соның ішінде медицина, стоматология, мейірбике ісі және денсаулық сақтау ғылымдары; ол Рашт қаласында жеті аурухана мен бірнеше ғылыми орталықтарды басқарады. ГУМС құрамына алты аурухана кіреді [16].

40.4.7 Табриз қаласындағы медициналық білім

Табриз медициналық ғылымдар университеті (TMFU) – Иранның Шығыс Әзірбайжан провинциясының Табриз қаласында орналасқан мемлекеттік медициналық ғылымдар университеті. Ол 5000-нан астам студенті бар Ирандағы ең жақсы медициналық оқу орындарының бірі болып саналады. Университет жеті факультеттен тұрады: медицина, фармация, стоматология, парамедициналық ғылымдар, денсаулық және тамақтану, оңалту және мейірбике ісі және акушерия. Мектеп медицина (MD), стоматология (DDS), фармация (PharmD.) бойынша кәсіби дәрежелерді ұсынады; бұдан басқа, медицинаға қатысты әртүрлі басқа пәндер бойынша бакалавр, магистр және Ph.D дәрежесін ұсынады. Мектеп сонымен қатар медицинаға қатысты салаларда қауымдастырылған ғылыми дәрежелер мен сертификаттар алу үшін техникалық курстарды ұсынады. TMFU 10-нан астам оқу ауруханаларын басқарады және Шығыс Әзірбайжан провинциясы мен оған жақын провинциялардағы негізгі денсаулық сақтау провайдері болып табылады [17].

40.6-сурет. Тебриздегі американдық аурухана.

40.4.8 Мешхед қаласындағы медициналық білім

Мешхед медициналық ғылымдар университеті (MMFU) Мешхед қаласындағы Хорасан Разави провинциясында орналасқан. Ол 1949 жылы Мешхедтегі Фирдоуси университетімен бірге құрылып, 1986 жылы бөлініп кетті. Қазіргі уақытта университет Таяу

Шығыстағы ең жақсы университеттердің бірі болып саналады. 2001 жылы оның медицина факультеті Иран университеттері арасында бірінші орынды иеленді. Соңғы рейтингте Мешхед университеті елде 3-ші орынды иеленді.

Тарихы: Мешхедтің Медицина факультеті 23 қарашада ресми түрде ашылды. Мектеп 61 оқушы, бір доцент және жеті мұғаліммен басталды. 1956 жылы өнер мектебі ашылғанда екі мектеп бірігіп, Мешхед университетін құрады. 1965 жылы Бадри Теймурташ ханым мен Исмаил Сондузи университетте стоматология мектебін құрды.

1989 жылы бүкіл ел бойынша медицина ғылымы дәрежесін ұсынатын факультеттер. Осылайша, бастапқы Мешхед университеті екі тәуелсіз университетке бөлінді: Фирдоуси атындағы Мешхед университеті және Мешхед медициналық ғылымдар университеті [18].

Мешхед медициналық ғылымдар университетінде (ММҒУ) қазіргі уақытта сегіз факультет, 32 аурухана, 179 ауылдық және 147 қалалық медициналық орталықтар бар. Онда 600 мұғалім, 1700 дәрігер, 140 тіс дәрігері, 130 фармацевт және 25402 қызметкер бар. 2001 жылы күндізгі бөлімде 7000 студент оқыды [15]. ММҒУ елдің солтүстік-шығысынан орталық бөліктеріне дейін созылып жатқан үлкен аумақты алып жатыр, бұл оны медициналық және емдеу қызметтерін ұсынатын ең ірі медициналық ғылымдар университетіне айналдырады. 597 оқытушы, 1645 түрлі мамандықтағы дәрігер, 138 тіс дәрігері, 123 фармацевт және 25 402 қызметкері бар университет аймақтың ең көп халқына, сондай-ақ жылына 25 миллионнан астам туристер мен діндарларға медициналық және медициналық қызмет көрсетеді [18]]. .

40.4.9 Кохгилуй мен Бойер Ахмадтағы медициналық білім

Ясуж медициналық ғылымдар университеті (ЯМҒУ) — Иранның Кохгилуйе және Бойер Ахмад провинциясындағы Денсаулық сақтау және медициналық білім министрлігіне қарасты Ирандағы мемлекеттік университеттердің бірі. Университетте 177 оқытушы және 2000-ға жуық студент бар. Университет бакалавриат және магистратура деңгейінде «Емдеу ісі», «Стоматология», «Фельдшер», «Мейірбике ісі», «Акушерия» және «Денсаулық сақтау» мамандықтары бойынша студенттерді қабылдайды. Қабылдау жыл сайынғы ұлттық емтиханда жинаған баллдар негізінде жүзеге асырылады.

Тарихы: Ясуж медициналық ғылымдар университеті (ЯМҒУ) 1990 жылы Кохгилуй мен Бойер Ахмадта аймақтық медициналық ұйым болу мақсатымен колледж ретінде құрылған. Ол алғаш рет 1995 жылы ұлттық емтиханнан кейін медициналық студенттерді қабылдады. 1995 жылдың қыркүйегінде үш жыл институт болғаннан кейін ұйым Ясуж медициналық ғылымдар университетіне айналды. Университет Медицина мектебінен, Стоматология мектебінен, Мейірбике ісі мектебінен, Акушериядан, Денсаулық мектебінен және Пармедицина мектебінен, Дәрілік өсімдіктерді зерттеу орталығынан тұрады.

Жасуша және молекулалық зерттеулер орталығы: Жасуша және молекулалық зерттеулер орталығы академиялық зерттеу мекемесі болып табылады. 2010 жылы құрылған орталық медицина және басқа да салалар бойынша профессорлар мен аспиранттарға арналған ғылыми жобаларға негіз болады. Орталықтың зертханалық базасы жасушалық және молекулалық биология саласындағы ғылыми жобаларды жүзеге асыруға және ілгерілетуге мамандандырылған [19].

40.4.10 Кермандағы медициналық білім

Керман медициналық ғылымдар университеті (КМҒУ) Иранның Керман қаласында орналасқан. КМҒУ шамамен 6000 студент және 503 факультеті бар Ирандағы сегізінші ірі медициналық университет және елдің оңтүстік-шығысындағы ең ірі медициналық ғылымдар университеті болып табылады. Медицина мектебі, стоматология, фармация, мейірбике ісі және акушерия, қоғамдық денсаулық сақтау, фельдшерлік және одақтас медицина, ирандық дәстүрлі медицина, денсаулықты басқару және ақпарат сияқты 10 мектепте 125-тен астам бакалавриат және магистратура бағдарламалары оқытылады. Керман медициналық ғылымдар университетінің алты кампусы бар, олардың екеуі Заранд және Сирджан аудандарында [20].

40.4.11 Казвиндегі медициналық білім

Казвин медициналық ғылымдар университеті (QUMS) Иранның Казвин провинциясында орналасқан. Тегеранның солтүстік-батысында Казвин қаласында орналасқан университет 1984 жылы құрылып, 1986 жылы ресми түрде бекітілген. Университет резидентура мен шәкіртақыны қоса алғанда, төрт мектепте дәрежелер ұсынады және Қазвин қаласы мен провинциясындағы барлық ірі ауруханалар мен емханаларды басқарады. [21].

40.4.12 Йезд қаласындағы медициналық білім

Шахид Садуғи атындағы Медицина ғылымдары университеті (ШСМҒУ) 45 медицина студенті негізін қалаған алғашқы ирандық медициналық университет болды. Содан кейін 1994 жылы кафедра Медицина ғылымдары университеті болып өзгертілді. Бүгінгі күні денсаулық сақтаудың барлық салаларында, соның ішінде денсаулық сақтау, медицина, стоматология, фармация, мейірбике ісі, акушерлік және фельдшерлік ғылымдар бойынша ШСМҒУ-те 20 000-нан астам медицина мамандары бітірді [22].

40.4.13 Занджандағы медициналық білім

Занджан медициналық ғылымдар университеті — Иранның Занджан провинциясының Занджан қаласында орналасқан мемлекеттік медициналық ғылымдар университеті. Занджан университетінде іргелі ғылымдар бойынша тереңдетілген зерттеу институты және ғылыми ақпараттық деректер базасы сияқты көптеген орталықтар мен институттар бар. Сонымен қатар, медициналық журнал бар: Journal of Zanjan University of Medical Sciences and Health Services [23].

40.4.14 Захедандағы медициналық білім

Захедан университетінің денсаулық ғылымдары мектебі — Иранның Захедан қаласындағы мемлекеттік университет. Университетте алты факультет бар, соның ішінде медицина, стоматология, реабилитация, денсаулық сақтау, медбике ісі, фельдшерлік іс, сонымен қатар Хашта қосалқы мектеп жұмыс істейді. Университет 1986 жылы құрылған және алты факультетте 64 бағытты ұсынады, оның 378 оқытушысы 4400-ден астам студенттерге білім беру қызметін көрсетеді [24].

40.4.15 Бушердегі медициналық білім

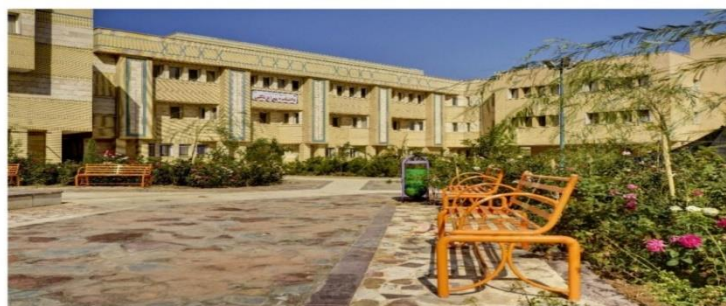
Бушер медициналық ғылымдар университеті (БМҒУ) — Иранның Бушер провинциясындағы мемлекеттік медициналық мектеп. БМҒУ - Ирандағы ең көне және ең үлкен университеттердің бірі. Бушер денсаулық ғылымдарының университеті Бушер қаласы мен оның айналасындағы барлық мемлекеттік ауруханаларды басқарады.

Тарихы: БМҒУ 1983 жылы Нарджес деген атпен құрылды және бар болғаны 25 акушерлік студенттен басталды. 1995 жылы көптеген өзгерістерден кейін атауы Бушер медициналық ғылымдар университеті болып өзгертілді. Бүгінгі таңда БМҒУ-те медицина ғылымының 17

түрлі саласында 1500-ден астам студент білім алуда. Ол тек білім ғана емес, сонымен қатар өз провинциясының тұрғындарына медициналық қызметтерді ұсынады. Медицина, стоматология, әлеуметтік медицина, микробиология, мейірбике ісі, акушерия, диетология, қоршаған ортаны қорғау, қоғамдық денсаулық сақтау, кітапхана ісі, операциялық бөлме технологиясы, анестезия және шұғыл медициналық технологиялар Бушер медициналық ғылымдар университеті ұсынатын негізгі салалар болып табылады. Университетте стоматология, одақтас денсаулық ғылымдары, мейірбике ісі және акушерия факультеттері және қоғамдық денсаулықты зерттеу орталықтары бар: Парсы шығанағы теңіз медицинасын зерттеу орталығы, шығанағы ядролық медицинаны зерттеу орталығы, шығанағы ядролық медицинаны зерттеу орталығы. Сонымен қатар, Бушер провинциясында сегіз аурухана бар. Кемінде бір медициналық журналы бар [25].

(a)

School of Allied Medicine at a glance (FY 2015)

1	Founded	1986
2	Departments	5
3	Faculty	18
4	Staff	33
5	Fields	Bachelor: Health Information Technology, Laboratory Sciences, Library & Information Sciences, Radiology, Anaesthesiology Sciences
6	Degree Programs	Bachelor
7	Total Students	610

Departments	
Health Information Technology	Library & Information Sciences
Laboratory Sciences	Anaesthesiology Sciences
Radiology	

(b)

Figure 40.7. The Entrance of the Zahedan University of Medical Sciences, (a) and the Zahedan Medical School and its Relevant Data, (b) [24].

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Provinces_of_Iran

- [2] “History of ancient Medicine in Mesopotamia and Iran,” see https://www.iranchamber.com/history/articles/ancient_medicine_mesopotamia_iran.php
- [3] “A Brief History of Medicine in Iran,” see, https://www.researchgate.net/publication/280966599_A_Brief_History_of_Ancient_Iranian_Medicine
- [4] T. Nayernouri and M H Azizi, “History of Medicine in Iran (The Known Medical Treaties in the Persian Language,” See <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4154935/>
- [5] J. Pourahmad, “History of Medical Sciences in Iran,” *Iranian Journal of Pharmaceutical Research* (2008), 7 (2): 93-99
- [6] https://en.wikipedia.org/wiki/Academy_of_Gondishapur
- [7] A.M. Goichon, *Archives Institute and Science*, 1952:31:308.
- [8] https://en.wikipedia.org/wiki/Tehran_University_of_Medical_Sciences
- [9] https://en.wikipedia.org/wiki/Shiraz_University_of_Medical_Sciences
- [10] K. Nasr, “History of Contemporary Medicine: Shiraz University School of Medicine – Its Foundation and Development,” *Archives of Iranian Medicine*, Vol 12, No. 1, pp. 87-92, 2009.
- [11] M.H. Azizi, see www.aimjournal.ir
- [12] https://en.wikipedia.org/wiki/Isfahan_University_of_Medical_Sciences
- [13] https://en.wikipedia.org/wiki/Mazandaran_University_of_Medical_Sciences
- [14] https://en.wikipedia.org/wiki/Babol_University_of_Medical_Sciences
- [15] https://en.wikipedia.org/wiki/Ahvaz_Jundishapur_University_of_Medical_Sciences
- [16] https://en.wikipedia.org/wiki/Gilan_University_of_Medical_Sciences
- [17] https://en.wikipedia.org/wiki/Tabriz_University_of_Medical_Science
- [18] https://en.wikipedia.org/wiki/Mashhad_University_of_Medical_Sciences
- [19] https://en.wikipedia.org/wiki/Yasuj_University_of_Medical_Sciences
- [20] https://en.wikipedia.org/wiki/Kerman_University_of_Medical_Sciences
- [21] https://en.wikipedia.org/wiki/Qazvin_University_of_Medical_Sciences
- [22] https://en.wikipedia.org/wiki/Shahid_Sadoughi_University_of_Medical_Sciences
- [23] https://en.wikipedia.org/wiki/Zanjan_University_of_Medical_Sciences
- [24] <http://en.med.zaums.ac.ir/>
- [25] https://en.wikipedia.org/wiki/Bushehr_University_of_Medical_Sciences

41-тарау Қазіргі Ирандағы инженерлік білім

41.1 Кіріспе

Бұл тарауда өткенге көз жүгірте отырып, қазіргі Ирандағы инженерлік білімге қысқаша шолу жасалады. Иранда 31 провинция бар (41.1-суретті қараңыз) [1] және олардың барлығында қазіргі уақытта кем дегенде бір инженерлік колледж бар, егжей-тегжейлі егжей-тегжейлі қарастырылады, бірақ тақырыпты жеткілікті түрде қамтуға күш салынады. Соңғы 150 жылдағы инженерлік білімнің қысқаша мазмұны берілген. Ондаған инженерлік мектептердің болуына байланысты олардың тек төртеуі ғана егжей-тегжейлі сипатталған: Тегеран, Шариф, Әмір Кәбір және Шираз. АҚШ жаңалықтары мен World Reports кестесі, сондай-ақ жетекші 20 инженерлік мектептің негізгі веб-сайттары берілген.

41.2 Ежелгі Персияның кейбір инженерлік жетістіктері

Парсы және оның жаңа атауы Иран (1935 жылдан бастап) 5000 жылдан астам өркениетке және соның бір бөлігі ретінде техникалық жаңалықтарға ие болды. Ұлы Кир туралы 2-тарауда 8 ғасырда Хорезми данышпанының астролябтың батареясын немесе Кируспын алғаш жасауы сияқты кейбір жаңалықтар енгізілді. Рази 9-10 ғасырларда қазір химиялық

инженерия болып саналатын бірнеше өнімдерді ашты (6-тарауды қараңыз). Немесе астролябты 11 ғасырда астрономияға қосқан үлесінде Жер планетасының радиусын бағалау үшін пайдаланған Бирунидің данышпандығы. Біздің заманымыздан бұрын 5 ғасырдағы археологиялық жұмыстар Ирандағы Сюсс пен Кашаннан ежелгі Парсы ғылымы мен техникасының элементтері табылды [2]. Кейінгі бақылаулар көрсеткендей, б.з.б. екі ғасыр. парсылар металлургиямен, шыны негізіндегі материалдар өндірумен, су тазартумен, тау-кен өндірумен, бөгеттер, жолдар сияқты азаматтық құрылыстар салу, жылдам пошта байланысы (2 тарауды қараңыз) және т.б. Исламнан кейінгі дәуірде парсы сәулетшілері Үндістанның Агра қаласындағы Тәж-Махал сияқты әлемнің кейбір кереметтерін, сондай-ақ бүкіл Парсы мен Таяу Шығыста көптеген мешіттер мен құлыптар салды. Басқа құрылыс мәрмәрлерінің арасында Сасанидтер әулеті салған Ктесифон қаласы (4 тарауды қараңыз). 13 ғасырда ғалым және астроном Туси (21 тарауды қараңыз) Мараге обсерваториясын (Шығыс Әзірбайжан провинциясында) салды, оның қирандылары әлі күнге дейін сақталған. Туси «Туси-жұп» деп аталатын тұжырымдаманы да ойлап тапты. Туси жұбы кіші шеңбер диаметрінен екі есе үлкен шеңбердің ішінде айналатын математикалық құрылғы болды. Сефевидтер әулетінің дизайны мен ғажайып құрылысы Иранның Исфахан қаласындағы шейх Бахаи (28-тарауды қараңыз) жобалаған сәулет әлі күнге дейін ислам сәулет өнерінің кереметі болып табылады.

Рисунок 41.1. Карта Ирана с указанием всех 31 провинции [1]

41.3 Қазіргі Ирандағы инженерлік білімнің қысқаша мазмұны

19 ғасырдың басында Гаджар патшасы Насер Эдин шахтың патриот-министрі Әмір Кәбір (Әмір Кәбірдің көзқарасын қараңыз) «Дар-ол-Фонун» (Технологиялық мектеп) деп аталатын бірқатар ұлттық технология мектептерін құрды. Дар-ол-Фонун 1851 жылдан бастап 80 жыл бойы Персияда ұлттық «политехникум» болды, оның түлектері шам, пресс

цехтары, шыны, қағаз, тоқыма сияқты т.б. өндіретін фабрикалардың негізін қалап, басқарды [3]. Бұл мектеп Тегеран университетінің және басқа да бірқатар университеттердің негізі болды [4]. «Өнер академиясындағы инженерлік білім (құрылымдық инженерия негізінде) Нассер ад-Дин шахтың (Қаджар патшасы) тұсында басталып, Реза шах тұсында Тегеран университетінің негізі қаланғанға дейін шексіз жалғасады. Тегеран университетінің құрылуымен инженерлік факультетке студенттерді қабылдау қалыптасуда. Реза шах (Пехлеви әулетінің негізін қалаушы) тұсында және 1941 жылдың соңына дейін жол құрылысы, электромеханика, тау-кен және өнеркәсіп химиясы мамандықтары бойынша студенттерді қабылдайтын техникалық колледждің жалғыз жоғары инженерлік білім беру орталығы болды. (химия өнеркәсібі, машина жасау). Тегеран университетінің инженерлік мектебінде («Данеш-каде-е Фанни») бастапқы пәндер азаматтық, механикалық, электрлік және тау-кен өнеркәсібі болды, кейінірек оларға химиялық, металлургиялық, мұнай, электронды, компьютерлік, ядролық және жалпы пәндер қосылды. инженерлік ғылымдар [3]. Тегеранның солтүстігіндегі Карадж қаласында ауыл шаруашылығы техникасы жасалды. 1939 жылы мұнай компаниясы 1933 жылғы мұнай келісім-шартының негізінде мұнайға қатысты салада ирандық мамандарды дайындау және сонымен бірге ирандық жастарды Ұлыбританияға университетте оқуға жіберу үшін Абадан мұнай техникалық мектебін құрды. майға [4].

1920 жылдардың аяғында тағы екі жоғары білім беру орталығы құрылды, атап айтқанда Байланыс оқу орталығы (оның қызметкерлері үшін Пошта және телеграфтар министрлігіне қарасты) және Жоғары суреттер галереясы (тек электр және машина тәрізді электромеханика мамандығы бойынша ғана Технология университетінің колледжі). 1951 жылы Жоғары көркемсурет галереясына мұнай инженериясы бағыты қосылды. 1930 жылдардың ортасында ЮНЕСКО-ның көмегімен политехникалық жоғары білім беру орталығы құрылып, ол аз уақыт ішінде үш орталыққа айналды [4]:

- Электротехникалық, механикалық, тоқыма, жол құрылысы және химия инженериясы бар политехникалық;
- Бизнесті басқару, экономикалық менеджмент бағыттарымен жоғарғы бизнес мектебі;
- Әртүрлі салалар электр энергетикасы, механика, металл өңдеу, ағаш ұстасы және т.б. сияқты техникалық мамандарды даярлауға бағытталған ерекше өнер галереясы.

1963 жылы Шираз университетінің Пехлеви университетіне айналуымен сол университеттің инженерлік бөлімі Пенсильвания университетінің көмегімен электр және электронды инженерия, механика, химия инженериясы және құрылыс инженері мамандықтары бойынша студенттерді қабылдады.

1960 жылдардың ортасында Тебриз университетінің инженерлік факультеті мен Ария Мехр университеті (Шариф университеті) құрылды.

50-ші жылдардың басында Иранда жеке сектор жоғары инженерлік білім беру орталығын құрды: 1- Ноширвани атындағы Бабол қаласындағы жоғары білім беру орталығы 2- Жоғары құрылыс мектебі.

1974-1976 жылдар аралығында Исфahan, Жундишапур, Ахваз және Мешхед университеттерінде инженерлік факультет құрылып, студенттер қабылданды.

Исфахандағы Ария Мехр технологиялық университеті мен Белуджистан университетінің инженерлік факультеті, Хамадандағы Пур Әли Сина университеті және Керманшахтағы Рази университеті 1976 жылы құрылған.

1979 жылғы революциядан кейін Жоғары құрылыс мектебі, жоғары телекоммуникация мектебі, жоғары сауда мектебі және басқа да бірнеше жекеменшік мектептер Хадже Насыр университетіне біріктірілді. Сонымен қатар, Баболдағы Ноширвани орта мектебі Мазандаран университетінің инженерлік факультетіне айналды.

Олар Керманшахтағы Керман және Рази университеттерінде инженерлік бөлім құрып, революцияға дейін студенттерді қабылдады.

Революциядан кейінгі жылдарда губерниялардың мемлекеттік университеттері қосылған қалаларда өз филиалдарын құрды.

Басқа құрылған оқу орындары Дезфулдағы Джундишапур технологиялық университеті, Бехбахандағы (Хузестан) Хатам әл-Анбия технологиялық университеті және Чабахар теңіз ғылымдары университеті (Белужистан) болды [4].

41.4 Тегеран университетінің инженерлік мектебі

Жоғарыда айтылғандай, 19 ғасырдың ортасында сол кездегі парсы министрі Әмір Кәбірдің тұсында парсы тілінде Дар-ол-Фанон (Технологиялық мектептер) деп аталатын бірқатар оқыту мектептері құрылды. Жапония мен Түркиядағы мұндай мектептер Парсыға қарағанда он-екі жылдан кейін құрылғаны атап өтіледі [3]. 1922 жылға қарай Иран парламенті болашағынан үміт күттіретін студенттер үшін жоғары білім гранттарын құруды мақұлдады. Бұл шешім білікті мұғалімдердің тапшылығына көмектесті. Сонымен қатар, Австриядан бірнеше профессорлар шақырылды, бірақ одан да маңыздысы, Реза Шах Пехлеви кезінде жүздеген болашағы бар орта мектеп оқушылары Еуропаға, олардың көпшілігі Францияға инженерия, медицина және басқа да салалар бойынша жоғары білім алу үшін жіберілді. Бұл студенттер барлық салада, оның ішінде саясат пен дипломатияда да ұлт көшбасшысы болды. 1933 жылы парсы кабинеті Тегеран университетін құруды мақұлдады. Осы кезде инженерлік мектеп құрылды.

Дар-ол-Фанонның құрылуы Тегеран университетінің құрылуына негіз болды. Шын мәнінде, бұл жаңа университеттің алғашқы бірнеше ғимараттары Дар-ол-Фанонға тиесілі болды [3]. 41.2-суретте Тегеран университетінің (Данешкаде-и-Фанни) инженерлік мектебінің профессорлары мен түлектері 1938 жылы ескі Дар-ол-Фанон орнында көрсетілген.

Тегеран университетінің инженерлік мектебінде көптеген табысты түлектер бар. Бұл кітапта аталғандардың қатарында бұлдыр логиканы жасаушы марқұм Лотфи Асғар Заде (33 тарауды қараңыз), мектепті бітірген алғашқы инженерлердің бірі марқұм Фазлолла Реза (32 тарауды қараңыз) бар. Мұндағы басқалары, олардың арасында марқұм Каро Лукас, Парвиз Джаббеदार, Саид Сохрабпур, Гален Этемад, Каве Пахлаван, Хамид Джафархани және Надер Энгетах (олардың тиісті көзқарастарын қараңыз).

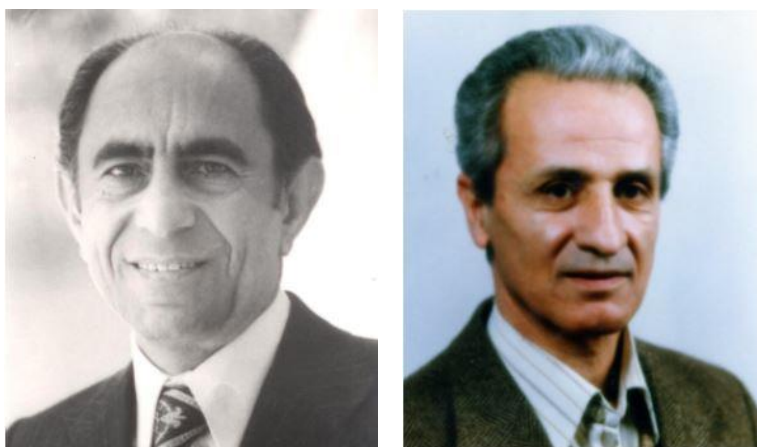
41.5 Шираз университетінің инженерлік мектебі

Шираз университетінің инженерлік мектебі (ШУИМ) 1965 жылы құрылған. ШУИМ негізін қалаған пионерлер Манучехр Вессал мен Мұхаммед Садех Моайери болды. Доктор Вессал математика бойынша PhD дәрежесін Франциядан алды. Шындығында, ол жас студент ретінде Реза Шах Пехлеви кезінде PhD докторы дәрежесін алу үшін шәкіртақы алған 100-

ден астам қабілетті студенттердің бірі болды. математикада. Ол мектептің инженерлік бөлімінің негізін қалаушы декан болды. 41.3-суретте машина жасау факультетінің негізін қалауда маңызды рөл атқарған және сонымен қатар ШУИМ-де үшінші декан қызметін атқарған доктор Вессал мен доктор Моайеридің фотосуреттері көрсетілген. Екінші декан доктор Ардешир Айдун болды [3, 5-7].

41.2-сурет. Дар-Оль-Фанон аумағында 1938 жылы инженерлік училищенің профессорлары мен түлектерінің суреті [3].

41.3-сурет **SUSU** негізін қалаушы деканы (доктор Вессал) және үшінші декан (доктор Моайери)

Мектеп 1965 жылы құрылған кезде оның құрамында төрт кафедра болды: электр және электроника инженериясы, машина жасау, химия инженериясы, құрылыс және қоршаған ортаны қорғау, материалтану және инженерия.

1979 жылғы революцияға дейін бұрынғы Пехлеви университетінің инженерлік мектебі профессор алмасу үшін Филадельфиядағы Пенсильвания университетімен (ПенУ) серіктес болды, ал магистранттар ПенУ-ге докторлық дәрежеге жіберілді. Ширазда әлемнің түкпір-түкпірінен көптеген ғалымдарды, профессорларды және мамандарды біріктірген көптеген халықаралық конференциялардың арқасында Мектеп беделге ие болды. АҚШ пен Ұлыбританияның ең беделді университеттерінің кейбір түлектері Ширазға тартылды. Пехлеви аймақтық университеті, жоғары дәрежелі оқытушылар құрамы, оқыту ағылшын тілінде жүргізілуде, ал дарынды студенттер инженерлік мектептің рейтингін көтеруге көп көмектесті.

1979 жылғы революциядан кейін университет атауы Шираз университеті болып бұрынғы атауына қайта оралды. Содан бері Иранмен қатар шетелден де білім алған көптеген жас ұстаздар Шираздағы білімнің беделі мен сапасын арттыру үшін көп еңбек етті.

Қазіргі уақытта үш мектеп бар: Электр және компьютерлік инженерия мектебі, Химия, мұнай және газ инженерия мектебі және машина жасау, ядролық инженерия және материалтану мектебі. 41.4-417-суреттер Шираз университеті мен ШУИМ ескі және жаңа ғимараттарының кейбірін көрсетеді.

Төменде ШУИМ-нің қазіргі студенттер құрамы берілген.

41.4-сурет. Шираз университетінің жаңа кешені

Осы кітапта айтылған Шираз университетінің инженерлік мектебінің көрнекті түлегі NASA әкімшісінің бұрынғы орынбасары Гассем Асрар (оның көзқарасын қараңыз).

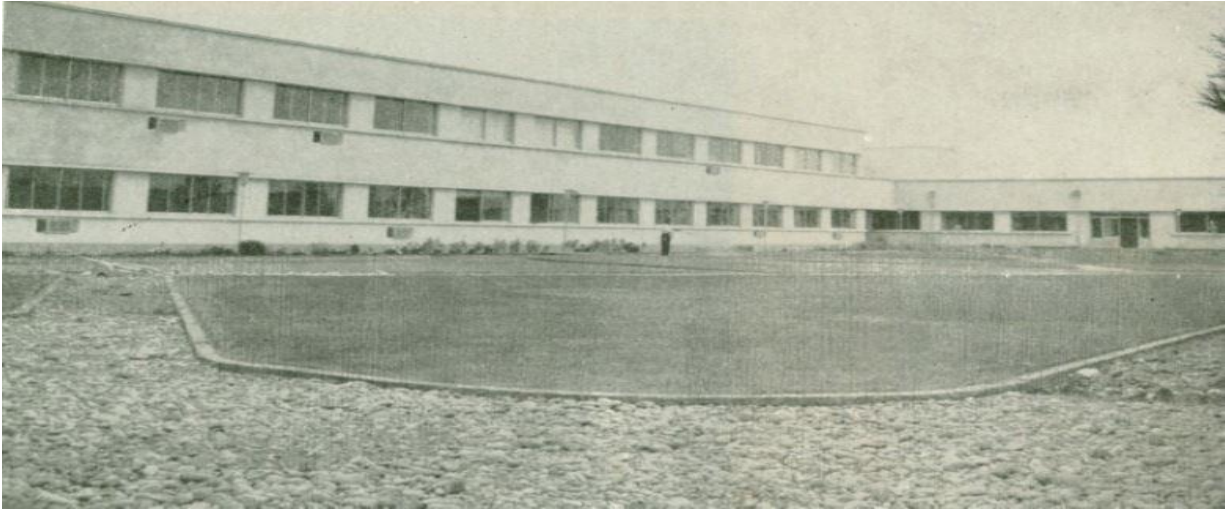

Рисунок 41.5. Шираз университетінің инженерлік мектебінің ескі ғимаратының бір бөлігі.

41.6-сурет. 1970 жылдардағы Шираз университетінің Инженерлік мектебіне мәртебелі меймандардың сапарынан көрініс (Ортада ақ костюм киген автор) [4].

41.7-сурет. Инженерлік ғимараттар мектебінің бірнеше көріністері [5, 6]

Төменде ШУИМ-нің қазіргі студенттер құрамы берілген.

Мектеп	Бакалавриат студенттері	Магистратура студенттері	Ph.D. студенттері	Барлығы
Материалтану	345	276	122	743
Химия, мұнай және газ өнеркәсібі	298	296	109	703
Электр және компьютер	644	457	212	1313
Механикалық	341	344	112	798
Жалпы жиыны	1628	1373	555	3556

41.6 Шариф технологиялық университеті (Тегеран)

«Шариф Технологиялық Университеті (ШТУ) Тегерандағы (Иран) мемлекеттік университет болып табылады және ғылым, технология, инженерия және математика (STEM) салаларындағы ұлттық жетекші оқу орны болып саналады. Университеттің халықаралық кампусы Парсы шығанағындағы Киш аралында орналасқан.

1966 жылы Мұхаммед Реза Шах Пехлеви тұсында құрылған ол бұрын Арьямехр Технологиялық Университеті деп аталды және 1979 жылғы революциядан кейін қысқа мерзім ішінде Тегеран Технологиялық Университеті деп аталды. Революциядан кейін университет Шариф технология университеті деп аталды. Университет 15 негізгі кафедрада бакалавриат және магистратура бағдарламаларын ұсынады. Студенттік ұжым Иранның барлық 31 провинциясынан шамамен 6000 бакалавриат студенті мен 4700 аспиранттан

тұрады. Шариф университетін қаржыландыруды үкімет және жеке көздер арқылы қамтамасыз етеді. Шарифке бакалавриатқа қабылдау Иранның Ғылым, зерттеулер және технологиялар министрлігі жыл сайын өткізетін ұлттық қабылдау емтиханын тапсыратын 500 000 (немесе 0,16%) студенттің ең жақсы 800 студентімен шектеледі.

2013 жылғы Әлемдік университеттердің инженерлік/технологиялар және компьютерлік ғылымдар академиялық рейтингінде ШТУ Таяу Шығыста 5-ші орында. Ол 2014 жылғы Times Higher Education World University Rankings рейтингінде әлемдегі 251–275 үздік университеттер арасында және Азияда 37-ші орында. 2014 жылы Times Higher Education жаңа университеттер үшін (50 жастан аз) 100 үздік рейтингінде ШТУ Таяу Шығыста 1-ші, Азияда 6-шы және әлемде 27-ші орынға ие болды.

1966 жылы негізі қаланған ШТУ еліміздің қажетті сарапшы адам ресурстарының бір бөлігін әлемнің сенімді университеттеріне тең деңгейде оқыту және жеткізу үшін құрылған. Басқа әлемдік университеттермен салыстырғанда ол іргелі және қолданбалы ғылымдар бойынша жас әрі өсіп келе жатқан пионер болып табылады. ШТУ негізгі мақсаттары: (1) ислам қоғамының ерекше қажеттіліктеріне ерекше назар аудара отырып, студенттерге теориялық және қолданбалы ғылымдар бойынша білім алатын ұйым құру; (2) студенттерге техника және технология салаларына қатысу үшін қажетті озық білім мен әдістерді үйрету және оларды шығармашылық инженерлер, жақсы ғалымдар және жаңашыл технологтар етіп өсіру; және (3) жұмысқа тұруға дайын, өз жұмыстарына елеулі үлес қосатын, қоғамдық жауапкершілікті сезінетін және оқуды жалғастыруға ниетті инженерлерді тәрбиелеу. Магистратура мен докторантура деңгейінде көпсалалы зерттеулерді ілгерілетуге баса назар аударылады. Осыған сүйене отырып, ШТУ білім алуға тырысатындар үшін ғылыми және динамикалық ортаны қамтамасыз етеді. Басқаша айтқанда, СУТ – ғылыми шындықтар мен фактілерді түсінуге және түсінуге тырысып, оны басқаларға жеткізуге тырысатындарға арналған орын» [8].

Тарих:

Университет 1966 жылы Мұхаммед Әли Моджтахедидің Арьямехр өнеркәсіп университеті деген атпен құрылған. 41.8-суретте доктор Моджтахедидің екі фотосуреті көрсетілген (Сонымен қатар кітаптың басқа жеріндегі оның перспективасын қараңыз). Ол кезде 54 профессорлық-оқытушы құрамы және жалпы ұлттық емтихан бойынша іріктеуден өткен 412 студент болды. Сондай-ақ тек төрт кафедра құрылды: электротехника, металлургия, машина жасау және химия. 1972 жылы Мұхаммед Реза Пехлеви Сайд Хоссейн Насрды (37-тарауды қараңыз) мектепті Массачусетс технологиялық институтына негізделген, бірақ тамыры ирандық мәдениетке жатқызу мақсатымен университеттің президенті етіп тағайындады. 1974 жылы Исфаханда университеттің жаңа кампусы құрылды. Бірақ кейінірек бұл кампус Исфахан технологиялық университеті (IUT) деп аталатын тәуелсіз университет болды. SUI-де 15 негізгі кафедрада 12 000-ға жуық студент және 700-ден астам оқытушы бар. ШТУ Ирандағы ең жоғары оқытушы-студенттер қатынасына ие. ШТУ екінші канцлері марқұм Фазлолла Реза болды (32 тарауды қараңыз), ал 4-ші доктор Хоссейн Наср болды (37 тарауды қараңыз). Мүмкін, ШТУ-тің ең танымал түлектері марқұм доктор Мәриям Мирзахани – математика бойынша Нобель сыйлығы ретінде белгілі Филдс медалін жеңіп алған әлемдегі алғашқы әйел (35-тарауды қараңыз).

Бірлескен ғылыми орталықтар

«Университет Ғылыми орталықтарды құруға қолдау көрсетті. Олар әдетте университет немесе университет арқылы ұсынатын бөлінетін қаржыландырудан басталады, бірақ олардың құрылған алғашқы айларында өнеркәсіптен ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жобаларды қабылдай бастайды. Бұл орталықтар қызметкерлерінің көпшілігі Шариф университетінің студенттері болса, кейбір жағдайларда жаңадан келген түлектер немесе басқа университеттердің студенттері де жұмысқа қабылданған» [8].

Төменде Шариф университетімен байланысты зерттеу орталықтарының тізімі берілген. [8]

- Жетілдірілген коммуникациялар ғылыми-зерттеу институты
- Жетілдірілген ақпараттық-коммуникациялық технологияларды зерттеу орталығы (AICTC)
- Жоғары энергетикалық ғарыштық және гамма-сәулелерге арналған Альборз обсерваториясы
- Биохимиялық және биоэкологиялық зерттеу орталығы
- Жағдайды бақылау орталығы (СМС)
- Кәсіпкерлік орталығы
- Экономикалық және өндірістік зерттеулер ғылыми орталығы
- Электронды зерттеу орталығы
- Энергетикалық технологияларды зерттеу орталығы
- Биохимиялық және биоэкологиялық зерттеу орталығы (В.В.Р.С.)
- Жасыл университет: қоршаған ортаны зерттеу орталығы
- Өнеркәсіптік жүйелерді зерттеу орталығы
- Наноғылым және нанотехнологиялар институты
- Көлікті зерттеу және зерттеу институты
- Шариф қолданбалы физика ғылыми-зерттеу орталығы
- Су, энергетика және мұхит инженериясын зерттеу орталығы
- Sharif Accelerator
- Шариф инкубаторы [8]

41.7 Әмір Кәбір технология университеті (Тегеран)

Әмір Кәбір Технологиялық Университеті (ӘКТУ) Тегеран политехникалық университеті деп те аталады, Тегеранда, Иранда орналасқан қоғамдық зерттеу университеті.

«ӘКТУ – Иранда құрылған екінші техникалық университет (Khajeh Nasir Toosi технологиялық университеті – Ирандағы ең көне техникалық университет, KN Toosi туралы 21-тарауды қараңыз) және «Инженерлік университеттердің анасы» деп аталады. Университетке қабылдау бәсекеге қабілетті, ал бакалавриат пен магистратураға түсу үшін Конкур деп аталатын жалпыұлттық университетке түсу емтихандарында студенттердің ең жақсы 1% арасында балл жинау қажет» [9].

41.8-сурет. ШТУ Mojtahedi негізін қалаушының екі фотосуреті және кіреберіс алдындағы ең көне мектеп ғимараты

Университет 1928 ж. техникалық академия ретінде, содан кейін 1956 жылы Хабиб Нафиси толыққанды университетке айналдырды, одан кейін ол Пехлеви әулеті кезінде доктор Мұхаммед Әли Моджахеде кеңейтті (кітапты қараңыз). Тегеран политехникалық институты деп аталды, ол бастапқыда бес инженерлік дәрежені ұсынды, атап айтқанда; Электротехника және электроника, механика, тоқыма, химия, құрылыс және инфрақұрылыс. 1979 Иранның премьер-министрі Әмір Кәбір (1807–1852 ж. Әмір Кәбір басқарма мүшелерінің көзқарасын қараңыз) 1979 Жылы Тегеран политехникалық институты Болды деп өзгертілді.

Қазіргі уақытта университетте 18 ғылыми-инженерлік бөлімдер, ондаған ғылыми-зерттеу және зертханалық жетекшілер, және тағы және үш басқа және Гармсар, Банлар-Аббасе және Махшарда орналасқан еншілес ұйымдар бар. 13 400-ге жуық бакалавриат студенттері емес, магистратура бағдарламасы бойынша оқиды. АҰТ жұмыс істейді, 500 оқытушы және 550 әкімдік қызметкері, бұл елдегі мұғалімдер мен студенттердің жоғары оқу орындарының жоғары көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Атқарушы билік істерді жоспарлау мен басқаруға кеңестерден қатысатын төрт бөлімнен тұрады.

ӘКТУ халықаралық университеттермен ғылыми-зерттеу және білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойды. Бірмингем университетімен ӘКТУ бірлескен бағдарламасы бар. ӘКТУ 2004 жылы Ирандағы электронды оқу орнының аймақтық жүйесіндегі жетекші университет терден бір рет құрылған.

ӘКТУ Ирандағы тұрақты дамудың пионері болып табылады және 2011 жылы Тұрақты даму органын құрды. Бұл кеңсенің қызметі энергияны тұтынуды, және шығарындыларының құнын төмендету, және студенттердің курс жұмысын қамтамасыз ету, студенттердің ерікті мүмкіндіктерін студенттерге арналғаны, сондай-ақ басқа да жоғары оқу орындарының студенттеріне арналу арқылы ӘКТУ кампусының дамуына ықпал етеді.

Тарих

«Әмірқабир технологиялық университетінің құрылуы мен қалыптасуы 1956 жылдың қазанында Хабиб Нафисидің бастауымен басталды. Университеттің өзегі сол кезде екі техникалық институттың қызметін кеңейту мақсатында Тегеран политехникалық

институты деген атпен құрылды: Жоғары Жеке Меңшік Орталығының Инженерлік және Құрылыс институттары. Хабиб Нафисиден кейін Тегеран политехникалық институты доктор Абеди бірнеше ай бойы университет президенті болды, 1963 жылдың басында әйгілі орта мектеп Альборз директоры доктор Мұхаммед Әли Моджахеди университеттің президенті болып тағайындалғанға дейін. Доктор Моджахедидің жетістіктерінің қатарында орталық амфитеатр, асхана мен спорт алаңы, тағы басқа артурли ғимараттар факультеті салынды» [9].

Университет 7000-нан астам студент пен 6400 аспирант оқитын ұлттық ғылым мен технология орталығына айналды. Университет 35 арнайы бакалавр, 90 магистратура және 36 арнайы PhD және докторантурадан кейінгі бағдарламалар [8] болы мүмкін.

ӘКТУ-те [9] төрт спутниктік кампус бар:

- Махшар: ӘКТУ-тің Махшар кампусы Хузестан провинциясында 2001 жылы ұлттық мұнай компаниясымен салынған.
- Бандар Аббас: Бандар Аббастағы (Парсы шығанағы жағалауындағы порт қаласы) ӘКТУ кампусы Иранның теңіз өнеркәсібінің орталығы болып табылатын Хормозган провинциясында құрылды (41.1 суретті қараңыз).
- Гармсар: Тегерандағының Гармсар кампустары Семнандағы шалғайындағы кампус емес. Мақсат - Бойынша провинциясындағы АУТ провинциясының шалғайында тығыз ынтымақтастық орнату.

41.9-суретте Тегерандағы негізгі ӘКТУ кампусының кіреберісі көрсетілген.

41.9-сурет. Тегерандағы ӘКТУ негізгі кампусына кіру.[8]

41.8 US News and World Report Инженерлік мектеп рейтингтері
Иран университеттері [10]

41.8 US News and World Report Иран университеттерінің инженерлік мектептерінің
рейтингі [10]

Университет	Дәрежесі	URL	Тіркеуі
Тегеран	1	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/university-of-tehran-504903 https://enginter.ut.ac.ir/	44,960
Азад, Тегеран кампусы	2	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/islamic-azad-university-528829 https://feazad.academia.edu/	NA
Әмір Кәбір технология университеті	3	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/amirkabir-university-of-technology-aut-506266 https://aut.ac.ir/en	N/A
Шариф технология университеті	4	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/sharif-university-of-technology-502898 http://www.sharif.ir/web/en/	NA
Бабол Ноширвани атындағы технологиялық университеті	5	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/babol-noshirvani-university-of-technology-529310 https://en.nit.ac.ir/	5140
Табриз университеті	6	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/university-of-tabriz-528957 https://tabrizu.ac.ir/en	12,444
Иран ғылым және технология университеті	7	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/iran-university-science-technology-505518 http://www.iust.ac.ir/en	14,067
Тарбиат Модарес университеті	8	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/tarbiat-modares-university-528825 https://www.modares.ac.ir/en-eng	N/A
Мешхед Фердоуси университеті	9	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/ferdowsi-university-mashhad-502854 https://en.um.ac.ir/Faculty-schools-id-31.html	N/A
Исфахан технологиялық университеті	10	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/isfahan-university-of-technology-502590 http://english.iut.ac.ir/	9,373

Университет	Дәрежесі	URL	Тіркеуі
К. N. Тоосі технологиялық университеті	11	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/k-n-toosi-university-of-technology-529705 https://en.kntu.ac.ir/	N/A
Шираз университеті	12	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/shiraz-university-500400 https://ece.shirazu.ac.ir/ , https://cpe.shirazu.ac.ir/ , https://mee.shirazu.ac.ir , https://cme.shirazu.ac.ir/	N/A
Кашан университеті	13	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/university-kashan-529415 https://kashanu.ac.ir/en	8,245
Семнан университеті	14	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/semnan-university-529459 https://english.semnan.ac.ir/	N/A
Шахид Бехешти университеті Тегеран (бұрынғы Ұлттық университет)	15	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/shahid-beheshti-university-tehran-sbu-502879 http://en.sbu.ac.ir/SitePages/Home.aspx	18,438
Шираз технологиялық университеті	16	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/shiraz-university-of-technology-529462 https://en.sutech.ac.ir/	N/A
Гуилан университеті	17	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/university-of-guilan-529421 https://guilan.ac.ir/en/home	N/A
Шахруд технологиялық университеті	18	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/shahrood-university-of-technology-529465 https://shahroodut.ac.ir/en/	N/A
Исфахан университеті	19	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/university-of-isfahan-529204 https://ui.ac.ir/en	N/A
Шахид Бахонар Керман университеті	20	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/shahid-bahonar-university-of-kerman-sbuk-529425 https://uk.ac.ir/en/home	N/A
Имам Хомейни атындағы халықаралық университет	21	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/imam-khomeini-international-university-529643 http://ikiu.ac.ir/en/	N/A

Университет	Дәрежесі	URL	Тіркеуі
Урмия университеті	22	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/urmia-university-529525 http://en.urmia.ac.ir/	N/A`
Рази университеті (Керманшах)	23	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/razi-university-529417 https://razi.ac.ir/	N/A
Саханд технологиялық университеті	24	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/sahand-university-of-technology-529513 http://www.sut.ac.ir/en/	N/A`
Язд университеті	25	https://www.usnews.com/education/best-global-universities/university-of-yazd-529540 https://yazd.ac.ir/en	N/A

Қолданылған әдебиет

[1] Map:

<https://www.google.com/search?q=iran+map+of+32+provinces&sxsrf=ALeKk03pLkaQJogQpFJgLmtJwzWPM3KulA:1622516079417&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=a6Fm1bJi5HqIM%252CFWofXRqik16CyM%252C &vet=1&usg=AI4 -kSn2ij1t4JEU0C-vuHiCS4jF3fZ0w&sa=X&ved=2ahUKEwjr8Li0t XwAhUVV80KHe6GDgsQ9QF6BAgJEA#mngrc=a6Fm1bJi5HqIM>

[2] https://en.wikipedia.org/wiki/Science_and_technology_in_Iran

[3] M. Farasetkhah, *History of Eighty Years of University of Tehran School of Engineering*, Farsibooks, Ltd, London, 2013 (In Parsi)

[4] M. J. Jadbabaei, “A brief history of engineering education in Iran,” Private communication, October, 2020.

[5] M. Namatollahi, “*History of Shiraz University School of Engineering from 1964 – 2014*,” 2015, Shiraz, Iran (In Parsi).

[6] <https://ece.shirazu.ac.ir/>, <https://cpe.shirazu.ac.ir/>

[7] <https://mee.shirazu.ac.ir>, <https://cme.shirazu.ac.ir/>

[8] https://en.wikipedia.org/wiki/Sharif_University_of_Technology

[9] https://en.wikipedia.org/wiki/Amirkabir_University_of_Technology

[10] <https://www.usnews.com/education/best-global-universities/iran>

Патриот министрлер

Бозоргмерге көзқарас (Нобель министрі)

Кіріспе:

Бұл көзқарас Парсыдағы Сасанидтер әулеті кезіндегі уәзір дворян Бозоргмердің өмірі мен қосқан үлесін сипаттайды.

Бозоргмер туралы деректер [1]

Ретінде белгілі	Бозоргмехр-е Бохтаған, Вузургмихр және Бохтаған), Бурзмихр, Дадмихр және Дадбурзмихр
Туылған	Белгісіз
Туған жері	Белгісіз
Ұлты	парсы, иран
Өлімі	Б.э.580 ж.
Өлген жері	Белгісіз

Өмірбаяндық очерк

«Бозоргмехр-е Бохтаған (орта парсыша: Вузургмихр және Бохтаған), сондай-ақ Бурзмихр, Дадмихр және Дадбурзмихр деген аттармен белгілі, Сасани патшасы (шах) Кавад І-нің министрі (вузург фрмадар) қызметін атқарған Карен әулетінен шыққан ирандық дворян. (б.з. 498-531), және Хосров І-нің соңғы ұлы және мұрагері (531-579). Ол І Хосров пен оның мұрагері Хормизд 4 (579-590) тұсында Хорасанның қолбасшысы (спахбед) қызметін де атқарды. Парсы және араб деректеріне қарағанда, Бозоргмер *«ерекше даналық пен дана кеңес»* адамы болған, бұл кейіннен осы өрнектің сипатына айналды. Оның есімі парсы әдебиетінің бірнеше маңызды шығармаларында, атап айтқанда Шахнамада кездеседі (Патшалар кітабы, 9 тарауды қараңыз). Тарихшы Артур Кристенсен Бозоргмер мен Борзуя бір адам деп болжайды, бірақ Сасани дәуірінен кейінгі парсы әдебиетінің тарихнамалық зерттеулері, сондай-ақ лингвистикалық талдау басқаша көрсетеді. Дегенмен, «Борзуя» сөзін кейде Бозоргмердің қысқартылған түрі деуге болады [1].

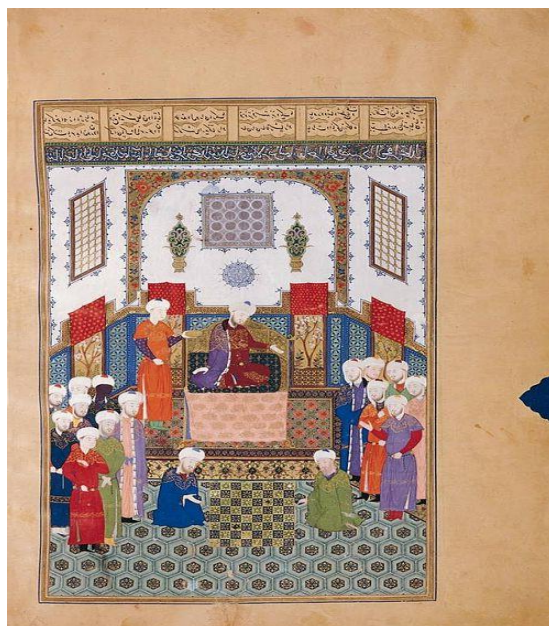
Бозоргмехр атауы орта парсы тіліндегі Бурзмихр і Бохтаған сөзінің жаңа парсы тіліндегі нұсқасы, кейін ол араб тіліне Абузарджмехр, Бозорджмехр немесе Бузарджмехр болып өзгертілді. Соңғы нұсқасын Фердоуси Шахнамада (Патшалар кітабында) қолданған. Этимологиялық тұрғыдан алғанда, соңғысы - Зармихр деп те белгілі Бурзмихр немесе Дәд-Бурзмихрдің бүлінуі. Оның дұрыс нұсқасы Дадбурзмихр, ал Бурзумихр ежелгі гравюрадағы түпнұсқа нұсқасы болды. Бұл атау мәрде Дадбурзмихр («жоғары Михр берген») ретінде расталған, бұл теофориялық атау Бозоргмер руы, каренидтердің Михрге табынуын атап көрсетеді. -і Бохтаған жұрнағы «Бохтағанның баласы», Бозоргмехрдің әкесіне тиесілі атақ» дегенді білдіретін әкесінің аты [1].

«Бозоргмехр алғаш рет 498 жылы, құдіретті төре Сухраның тоғыз ұлының бірі ретінде айтылады. Ол Аршакид ханзадасы Кареннен тарайтын Иранның жеті ұлы үйінің бірі Карен үйіне жататын. Карен әулеті аты аңызға айналған Пишдадиялық шах Манучехрден шыққан деп мәлімдеген және олар Мидиядағы Нихаванд қаласында орналасқан. Герат шайқасында Сасани шахы Пероз I (459–484) жеңіліп, қайтыс болғаннан кейін Сухра Иранның іс жүзінде билеушісі болды. Ақырында оны Кавад I жеңіп, өлім жазасына кесті, нәтижесінде Карен отбасы қатты әлсіреп, оның көптеген мүшелері Ктесифондағы Сасани сарайынан алыс орналасқан Табаристан және Забулистан аймақтарына жер аударылды. 496 жылы Маздакиттер қозғалысын қолдағаны үшін, сондай-ақ Сухраны өлім жазасына кескені үшін Кавад I тақтан тайдырылып, түрмеге жабылды» [1].

Жұмыс

«Бозоргмер бірнеше орта парсы трактаттарын жазған. Ең танымалы - *Wizārišn ī chatrang* («Шахмат туралы трактат»), сонымен қатар *Chatrang Nama* («Шахмат кітабы») деген атпен белгілі. Және де; Аядгар и Вузургмихр и Бухтаган, *Кетаб әл-Забардж* (түпнұсқа нұсқасы – Веттиус Валенстің *Astrologica*-ға түсіндірмесі), *Кетаб Мехразад Йошнас* («Мехрадар Йошнас кітабы») және *Зафар-нама* («Видерй» кітабында жазылған. , оны жаңа парсы тіліне Авиценна аударған» [1].

1-суретте Бозоргмер үнді елшісіне қарсы шыққан шахмат ойыны көрсетілген.

Сурет 1. Шахнама Фирдоусидің Бозоргмер мен үндіс арасындағы шахмат ойыны [1].

Қолданылған әдебиет

[1] <https://en.wikipedia.org/wiki/Bozorgmehr>

Низам әл-Мулькке көзқарас (ағартушы, уәзір)

Кіріспе:

Бұл көзқарас Парсыда Срулук билігі кезіндегі атақты уәзір әрі ғалым Әбу Әли Хасан ибн Әли Тусиді (Низам әл-Мульк) қамтиды. «Низам әл-Мульк («Патшалық ордені») төмен лауазымнан көтерілді, ол 1072 жылы Альп-Арслан өлтірілгеннен кейін 20 жыл бойы империяның іс жүзінде билеушісі болды, оның архетиптік «жақсы уәзірі» қызметін атқарды. Ислам тарихы. Оның ең маңызды мұраларының бірі бүкіл Селжук империясының қалаларында медреселердің (мектептердің) құрылуы болды. Оларды оның құрметіне «незамий» деп атаған. Ол тарихи мысалдар арқылы әділеттілік, тиімді басқару және ислам қоғамындағы үкіметтің рөлін қарастыратын «Сиясатнам» («Үкімет кітабы») атты саяси трактат жазды.

Низам әл-Мульк туралы фактілер [1]

Ретінде белгілі	Абу Әли Хасан
Туылған	10 сәуір 1018 ж.
Туған жері	Тус, Иран
Ұлты	парсы (иран)
Өлімі	14 қазан 1092 ж.
Өлген жері	Нахаванд, Иран (Исфаханнан Бағдадқа бара жатқан жолда қаза тапты)

Өмірбаяндық эссе

«Әбу Әли Хасан 1018 жылы 10 сәуірде Иранның Тус қаласына жақын жердегі Радкан деген шағын ауылда егінші отбасында дүниеге келген. Әкесі Әли ибн Исхақ Ғазнауилердің қаржы директоры қызметін атқарған. Алайда 1040 жылы Данданақан шайқасында түркі селжұқтары Ғазнауилерді жеңіп, Хорасанды жаулап алғанда, Әбу Әли Хасанның әкесі Газниге қашады. Хасан әкесінің соңынан Ғазниге дейін барды және ол алғаш рет мемлекеттік қызметте болды. Ол Ғазниде үш-төрт жыл тұрып, кейін Газневидтер сарайын тастап, селжұқтардың қызметіне кіреді» [1].

«Шамамен 1043 жылы Әбу Әли Хасан Ғазнауилерге қызмет етуді тоқтатып, селжұқ түріктерінің қызметіне кіріседі. Ол кейін 1059 жылға қарай бүкіл Хорасан провинциясының (ол кезде Иранның қазіргі Хорасан провинцияларынан бастап қазіргі Ауғанстанды, Пәкістанның бір бөлігін, Тәжікстанның және Өзбекстанның көп бөлігін қамтитын жерлерге дейін) бас әкімшісі болды. «Туғрил Рай қаласында баласыз қайтыс болғанда, оның орнына немере ағасы Чағридің екі ұлы Альп Арслан дау тудырған немере ағасы Сүлеймен болды. Оның жорықтарында маңызды рөл атқарған, кейін Йинал көтерілісін қолдаған немере ағасы Құталмиш те талап қойды. Алп-Арслан Әбу Әли Хасанның көмегімен Құталмысты жеңіп, 1064 жылы 27 сәуірде оның мұрагері болды» [1].

Әлп-Арслан Сейлұқтар патшалығында билігін нығайтқаннан кейін Әбу Әли Хасанды өзіне уәзір етіп тағайындады, ол осы қызметте 200 жыл бойы қалды.

Альп-Арслан (1063–1072) мен Мәлік шах I (1072–1092) билігінің бүкіл кезеңі. Әбу Әли Хасанға « Низам әл-Мульк » («Патшалықтың ордені») деген атақ та берілді.

«Альп-Арсланның күші әскери салада. Ішкі істерді Әлп-Арслан мен оның ұлы Мәлік шах I тұсында сұлтанатты сипаттайтын және нығайтқан әкімшілік ұйымның негізін қалаған Низам әл-Мульк жүргізді. Селжүк княздары басқарған әскери иттар (феодалдық иеліктер) құрылды. сарбаздарға қолдау көрсету және көшпелі түріктерді Анадолыдағы қалыптасқан ауылшаруашылық сахнасына орналастыру. Әскери игіліктердің бұл түрі көшпелі түркілердің отырықшы ирандықтардың ресурстарын және Селжук патшалығының басқа да қалыптасқан мәдениеттерін пайдалануға мүмкіндік берді, сонымен қатар Альп-Арсланға өз сарбаздарына жалақы төлеу үшін жаулап алудан алым-салыққа тәуелді болмай, үлкен тұрақты әскер құруға мүмкіндік берді. Оның әскерін қамтамасыз ету үшін қол астындағылардан азық-түлік жеткілікті болды, сонымен қатар көпестер мен көпестерден жиналған салықтар оның үздіксіз соғыстарын қаржыландыру үшін оның қазынасын жеткілікті түрде толықтырды.

«Низам Альп-Арсланның бірнеше жорықтары мен сапарларында бірге жүрді. 1064 жылдың ақпан-наурыз айларында Альп-Арслан ұлы Мәлік-шах I және Низам әл-Мулькпен бірге Византия Армениясына сапар шегіп, Аниді басып алды. Содан кейін бірнеше ұсақ билеушілер селжүктердің билігін мойындады, ал Альп-Арслан мен Низам Кавказға терең еніп, Грузияға дейін жетті. Грузин билеушісі Баграт 4 Алп-Арсланға өзінің жиенін үйлендіре отырып, онымен бітімге келе алды» [1].

Низам да өз бетінше бірнеше жорық жасап, 1067 жылы Шабанкар басшысы Фадлуйдан Эстахр бекінісін қайтарып алды, сонымен қатар Фарсқа тағы бір жорық жасады. Бұл сәтті жеңістер оның беделін айтарлықтай арттырды делінеді. 1071 жылы 26 тамызда Манзикертте шешуші шайқас болып, Низам әл-Мульк оны материалдар колоннасымен Парсыға жібергендіктен оны өткізіп алды» [1].

Басқа жарналар

«Толық билігі бар уәзір ретіндегі ерекше ықпалынан басқа, ол Исфахан және Нишапур (бүгінгі Иран), Бағдад, Мосул, Басра (бүгінгі) сияқты бірнеше қалаларда жүйелі түрде бірқатар жоғары оқу орындарын құрғанымен танымал. Ирак), Герат (қазіргі Ауғанстан), оның атымен атақты Низамие мектептері. Көп жағдайда бұл мектептер Еуропада құрылған университеттердің алдыңғы қатарлы және үлгілері болып шықты. Низам әл-Мульк сонымен қатар Мәлік шах өз министрлерінен үкімет, әкімшілік және ұлт алдында тұрған мәселелер туралы кітаптар басып шығаруды сұрағаннан кейін жазылған «Сиясатнама» («Үкімет кітабы») деп аталатын патшалық туралы көлемді трактатымен кеңінен танымал. Алайда, Низам құрастырған трактат жалғыз мақұлданды және нәтижесінде «ұлт конституциясының заңы» болып қабылданды. Бұл трактатта әділеттілікті, тиімді басқаруды және ислам қоғамындағы үкіметтің рөлін талқылау үшін тарихи мысалдарды пайдаланады және Макиавеллидің «Ханзада» кітабымен салыстырылды. Сондай-ақ мақалада үкіметтік қадағалау мен тыңшылықтың әртүрлі аспектілері талқыланып, билеушілерге кең тыңшылық желісін құруға кеңес беріледі. Сондай-ақ ұлы Абулфат Фахр әл-Мәликке арнап жазған «Дәстур әл-вузара» атты кітап жазды, оның әйгілі «Қабус нама» кітабынан еш айырмашылығы жоқ [1].

Өлімі

«Низам әл-Мульк 1092 жылы 14 қазанда Исфаханнан Бағдадқа бара жатқан жолда өлтірілді. Кәдімгі әдебиеттерде оны зембілде көтеріп келе жатқанда Нахаванд қаласының маңында атышулы Хасан-и-Саббах жіберген Ассасин мүшесі пышақтап өлтіргені айтылады. Қанішер дервиш кейпіне еніп, оған жақындады» [1].

Қолданылған әдебиет [1] https://en.wikipedia.org/wiki/Nizam_al-Mulk

Әмір Кәбірге көзқарас (көреген министр, патриот)

Кіріспе:

Бұл көзқарас 19 ғасырдың басында Парсы премьер-министрі болған Әмір Кәбірдің өмірі мен қызметтерін сипаттайды.

Әмір Кәбір туралы деректер [1]

	Ретінде белгілі	Мырза Тағи хан Фарахани
	Туылған	1807 ж.
	Туған жері	Хазаве ауылы, Арак, Парсы
	Ұлты	парсы, иран
	Өлімі	1852 жылы 10 қаңтар
	Өлген жері	Кашан, Иран, Ирактың Кербала қаласында жерленге

Әмірбаяндық эссе

«Мирза Тағи Хан Фарахани, Әмір Кәбір, Атабак және Әмір-е Незам деген аттармен танымал, 1807 жылы туған, Насер ад-Дин Шах Қаджардың (Парсы шахы) билігінің алғашқы үш жылында бас министрі болған. Ол «Иранның алғашқы реформаторы», Иранда «бірте-бірте реформалар» енгізуге тырысқанда «әділетсіз жеңіліске ұшыраған» модернизатор ретінде танымал. Премьер-министр ретінде ол көптеген бабилерді өлтіруді және Баб қозғалысының негізін қалаушыны өлім жазасына кесуді бұйырды. Әмірінің соңғы жылдарында ол Кашандағы Фин бағына жер аударылып, 1852 жылы 10 қаңтарда Насер ад-Дин шах Қаджардың бұйрығымен өлтірілді» [1].

«Әмір Кәбір өз қызметінде көптеген шетелдік миссияларға қатысты. Ол Османлы-Иран шекарасын белгілеу жөніндегі комиссияның құрамында Эрзурумда (қазіргі Түркияда) төрт жылға жуық уақыт өткізді. Ол Мохаммарды (қазіргі Хоррамшахрды) Иранның егемендігінен шығару және Иранды Сүлеймания аймағына әскери шабуылдары үшін өтемақы төлеуге мәжбүрлеу әрекеттеріне қарсы тұрды. Сонымен бірге ол Османлыларға қатысты дәйекті саясатты қалыптастыра алмай, Әмір Кәбір бастамаларының көпшілігіне қарсы шыққан Тегерандағы орталық үкіметтен тәуелсіз әрекет етті. Иран мен Османлы мемлекеті арасында келісім шарт жасалғанымен, шекаралар әлі белгіленбеген еді. Қырым соғысы басталғанда (Қырым соғысы 1853 жылдың қазанынан 1856 жылдың ақпанына дейін орын алған әскери қақтығыс болды, онда Ресей Осман империясы, Франция, Ұлыбритания және Сардиниядан тұратын одақтан жеңілді) және британдық және орыс делдалдары, енді бір-бірімен соғысып, шегінді. Соған қарамастан Әмір Кәбір халықаралық дипломатияның процедуралары туралы, сондай-ақ Ұлыбритания мен Ресейдің Иранға қатысты мақсаттары мен саясаты туралы өз көзімен білді. Бұл оған бас министр болған кезде екі державаға қатысты өз саясатын жасауға көмектесті [1].

Ол Тебризге оралған соң 15 жасар тақ мұрагері Насердің бас тәлімгері болып тағайындалды. 1854 жылы Мұхаммед шах Тегеранда қайтыс болғанда, Насер мен оның тәлімгері Тегеранға көшті. Олар Тегеранға келгенде, ол 1848 жылы қазанда оны шахс-е әууәл-е Иранның бас министрі етіп тағайындады. Ол 1848 жылдың қазан айында әмір-е кабир және атабак Хул-қаада деген қосымша атақтармен тағайындады. [1] Оның бас министр болып тағайындалуы, әсіресе, наразы болды. Әмір Кәбірдің өз шығындары мен жеңілдіктерін азайтуына, сондай-ақ мемлекет істеріндегі дін басыларының ықпалының төмендеуіне наразы болған патшайым -ана және басқа ханзадалар» [1].

Жетістіктер

«Әмір Кәбір өзінің қысқа ғана үш жылдық министрлік қызметінде барлық деңгейдегі ұлтжанды және адал офицерлерді тағайындау арқылы армияны реформалады. Сонымен қатар, ол өзінің қысқа қызметіндегі басты жетістігі болған көптеген әкімшілік, мәдени және экономикалық реформаларды жүргізді. Оның бірден жеткен жетістігі ирандықтарды шешек ауруына қарсы вакцинациялау болды, бұл миллиондаған болмаса, мыңдаған адамның өмірін сақтап қалды. Тегеранға келген бойда бос қазынаға тап болған ол кіріс көздерін ұлғайту және мемлекеттік шығындарды қысқарту үшін алдымен мемлекеттік бюджетті теңгеруге кірісті. Осы тапсырмада оған көмектесу үшін ол бюджет тапшылығын бір миллион ирандық тұманға бағалаған бюджет комитетін құрды. Осыған байланысты Әмір Кәбір мемлекеттік қызметкерлердің жалақысын күрт, көбінесе екі есе қысқартуға және мемлекеттік жұмысы аз немесе мүлдем жоқ зейнеткерлерге төленетін көптеген стипендияларды жоюға шешім қабылдады. Бұл шара оның көптеген ықпалды тұлғалармен танымал еместігін арттырды және осылайша оның соңғы масқарасы мен өліміне ықпал етті.

«Оның басты жетістігі – бастапқыда сарбаздарды оқытуға арналған «Дар әл-Фанун» атты бірнеше мектептердің құрылуы болды. Әмір Кәбір қабылдаған әртүрлі шаралардың ішінде Тегеранда Даролфонунның құрылуы ең ұзақ әсер еткен болуы мүмкін. Ондаған жылдардан кейін бұл оқу орнының көптеген бөліктері Тегеран университетіне айналды, ал қалғандары Даролфонун орта мектебіне айналды. Мекеменің бастапқы мақсаты Әмір Кәбір бастаған мемлекеттің ренессансын жалғастыру үшін офицерлер мен мемлекеттік қызметкерлерді дайындау болды, бірақ заманауи оқытуды үйрететін алғашқы мекеме ретінде ол әлдеқайда кеңірек әсер етті. Оқытылатын пәндердің ішінде медицина, хирургия, фармакология, жаратылыстану, математика, геология және жаратылыстану болды» [1].

«Мұсылман емес азшылықтарға келетін болсақ, Әмір Кәбір мемлекетті нығайтуға деген ұмтылысын одан әрі арттыру үшін болса да, Иранның мұсылман емес азшылықтарына үлкен ізгілікпен қызығушылық танытты. Ол Эрзурумда еуропалық державалардың христиандық азшылықтарды «қорғаймыз» деген желеумен Осман империясының істеріне қалай араласқанын байқап, Британия, Ресей және

Францияның ассириялықтар мен Иран армяндарынан да осындай жеңілдіктерге үміттенгенінің белгілері бар еді. Сондықтан ол мүмкін болатын наразылықтарды жоюға тырысты, демек, шетелдік «қорғаушының» қажеттілігі. Ол барлық конфессиялардың діни қызметкерлерін салықтан босатты, Әзірбайжан мен Исфахандағы христиан мектептеріне қаржылық қолдау көрсетті. Сонымен қатар, ол Йездтің зороастрийлерімен тығыз қарым-қатынас орнатып, қала губернаторына оларды азғындамауға және заңсыз салық салуға болмайтынын қатаң тапсырды. Ол сондай-ақ Шуштардағы мандайлар қауымын (Иранның оңтүстік-батысындағы монотеистік және гностикалық дін) исламға күштеп енгізу әрекеттеріне тыйым салды. «Бұдан жалғыз ерекшелік - оның бахаилерге деген жаман қарым-қатынасы, сол діннің негізін қалаушыны өлтіруге дейін барды» [1].

«Әмір Кәбір парсы тілінің заманауи бұқаралық ақпарат құралы ретінде дамуына екінші жанама үлес қосты, ол бірнеше ондаған жылдар бойы әртүрлі атаулармен өмір сүрген «Вакайе'-йе Эттефакийе» газетінің негізін қалады. Осы газет арқылы ол өз азаматтарын Парсы елінің ішіндегі және сыртындағы оқиғалардан хабардар етті. Бұл шаралардың барлығы да орталық биліктің сөзсіз құдіреті бар ұйымшыл, гүлденген ел құруға бағытталды. Бүкіл Қаджар дәуірінде жалғасқан бұл мақсат діни абыздар тарапынан ішінара тосқауыл болды. Оның күш-жігері ақыры Насер Дин Шахтың сарайында жасырын өлімге әкеліп соқты және 45 жасында оның өмірін қиды.

«Өзінің ирандық замандастарының арасында Әмір Кәбір сол кездегі бірнеше ақындардың мақтауын алды, бірақ оның Қаджарлар дәуіріндегі Иранға жасаған қызметтері жалпы бағаланбады. Заманауи Иран тарихнамасы оны Қаджарлар дәуірінде пайда болған санаулы қабілетті және адал саяси көшбасшылардың бірі ретінде және шамамен жарты ғасырдан кейін орын алған түрлі саяси және әлеуметтік өзгерістердің атасы ретінде көрсете отырып, оған көбірек бедел берді. Дегенмен, бүгінде оның парсылар арасындағы мұрасы айтарлықтай үлкен, ол қайтыс болғаннан кейін шамамен 170 жыл өткен соң, ол тірі және жақсы. Оның есімімен Тегерандағы Әмір Кәбір техникалық университеті деген ірі техникалық оқу орны берілген (41-тарауды қараңыз).

Қолданылған әдебиет

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Amir_Kabir

Моссадыққа көзқарас (заңгер, премьер-министр, патриот)

Кіріспе.

Бұл көзқарас Иранда 19-шы және 20-шы ғасырларда премьер-министр және ирандық патриот болған Мосаддықтың өмірі мен үлесін сипаттайды.

Моссадық туралы деректер [1].

Ретінде белгілі	Мұхаммед Мосаддық
Туылған	16 мамыр 1882 г.
Туған жері	Тегеран, Иран
Ұлты	иран
Өлімі	5 наурыз 1967 ж.
Өлген жері	Тегеран, Иран
Ерекше сенім	Мұхаммед Мосаддық

Өмірбаяндық очерк

«Мұхаммед Мосаддық 1882 жылы 16 маусымда Иранның Тегеран қаласында дүниеге келген. Ол 1951 жылдан 1953 жылға дейін Иранның 35-ші премьер-министрі болды, оның үкіметі 1953 жылы АҚШ Орталық барлау басқармасы мен Ұлыбританияның МІБ-ның Ирандағы төңкерісі нәтижесінде құлатылған.

Автор, әкімші, заңгер және көрнекті парламентарий оның әкімшілігі әлеуметтік қамсыздандыру, жер реформасы және жоғары салықтар, соның ішінде жер рентасына салық салу сияқты бірқатар әлеуметтік және саяси шараларды енгізді. Дегенмен, оның үкіметінің ең маңызды саясаты 1913 жылдан бастап ағылшындар парсы жерінде кейінірек Бритиш Петролиум (BP) деп аталатын Anglo-Persian Oil Company (АРОС/АЮС) арқылы салған Иран мұнай өнеркәсібін ұлттандыру болды.

Мосаддықты көптеген ирандықтар Иранның заманауи тарихындағы зайырлы демократия мен шетелдік үстемдікке қарсы тұрудың жетекші жақтаушысы деп санайды. Иранда ол 1332 жылдың 28 Мордадында, Иран күнтізбесі бойынша жүзеге асырылған күнге сәйкес мемлекеттік төңкеріс деп аталады. Мосаддық үш жыл түрмеде отырды, содан кейін 1967 жылы 5 наурызда қайтыс болғанға дейін ұйқамақта болды және саяси дүрбелеңнің алдын

алу үшін өз үйінде жерленді. 2013 жылы АҚШ үкіметі өзінің сыртқы саяси бастамаларының бір бөлігі ретінде АҚШ-тың төңкерістегі рөлін ресми түрде мойындады.

Ерте жылдар

«Мосаддық 1882 жылы 19 мамырда Тегеранда жоғары лауазымды шенеуніктердің асыл парсы отбасында дүниеге келген; оның әкесі Мирза Хидеатулла Аштиани Қаджар әулеті кезінде қаржы министрі болған, ал оның анасы ханшайым Малек Тадж Наджм-эс-Салтане реформашыл Каджар ханзадасы Аббас Мирзаның немересі және Фатх-Әли шах Қаджардың шөбересі болған. 1892 жылы Мосаддықтың әкесі қайтыс болғанда, оның ағасы Хорасан провинциясына салық жинаушы болып тағайындалды және Нассер ад-Дин шахтан Мосаддық-ос-Салтане атағын алады. Мосаддықтың өзі кейінірек титулдар жойылғаннан кейін көп уақыттан кейін белгілі болған сол атаққа ие болды.

1901 жылы Мосаддық Насер ад-Дин Шахтың немересі Захра Ханумға (1879–1965) үйленді. Ерлі-зайыптылардың бес баласы, екі ұлы (Ахмад және Ғұлам Хусейн) және үш қыз (Мансура, Зия Ашраф және Хадижа) болды» [1]».

1-суретте оның балалық шағының фотосы көрсетілген.

Figure 1. A photo of Mossaddegh's childhood

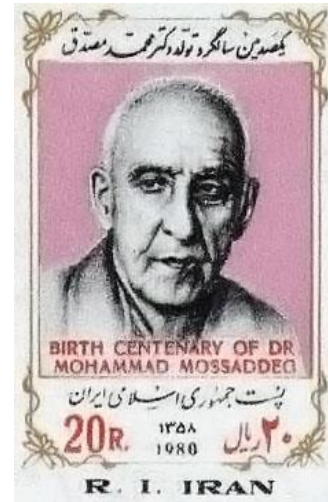
«1909 жылы Мосаддық шетелде Парижде (Франция) білім алды, онда Париждегі Саяси зерттеулер институтында (Sciences Po) заңгер мамандығы бойынша білім алды. Ол жерде 2 жыл оқып, 1911 жылы ауруға байланысты Иранға оралады. 5 айдан кейін Мосаддық Швейцариядағы Нойшатель университетінде заң ғылымдарының докторы (doctorate en Droit) дәрежесін алу үшін Еуропаға оралды. 1913 жылы маусымда Мосаддық докторлық дәрежесін алды және осылайша докторлық дәрежесін алған алғашқы ирандық болды. еуропалық университеттен заңгер.

Бірнеше жыл бойы Швейцарияда адвокаттық қызметпен айналысты. Мосаддық өзінің саяси мансабын бастамас бұрын Бірінші дүниежүзілік соғыстың басында Тегерандағы саяси ғылымдар мектебінде сабақ берді»[1]».

Моссадек демократияның шынайы қорғаушысы және тәжірибешісі, заңның үстемдігіне сенімді және сенетін адам болды. Оның Иран мұнайын ұлттандыруы Оңтүстік-Батыс Азиядағы (соның ішінде Таяу Шығыстағы) басқа елдерді отаршыл державалармен, әсіресе Біріккен Корольдікпен қалай әрекет ету керектігін үйренуге итермеледі. 1951 жылы ол Каирде (Мысырда) болып, оны дүниежүзілік қаһарман ретінде бағалады [2]. Ол Египет үкіметін Суэц каналын ұлттандыруға шабыттандырды. Иран мұнайын ұлттандыру және оның 1951 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымында болуы және президент Гарри Трумэнге сапары кезінде ол Арлингтон зиратындағы Белгісіз бейітке құрмет көрсетті (2а суретті қараңыз). 1982 жылы Мосаддықтың жүз жылдық туған күні Иранда марка шығарылды (2б суретті қараңыз).

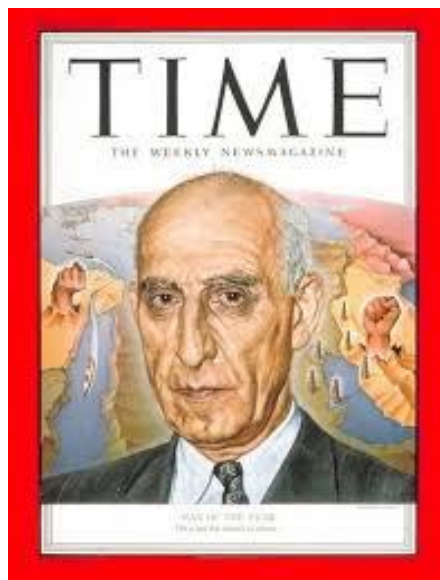
(a)

(b)

2-сурет. Мосаддық 1951 жылы Вашингтонға сапары кезінде (a) және оның жүз жылдығына арналған Иран маркасының шығарылуы (b).

Доктор Мосаддық Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Вашингтонда көп уақыт өткізіп, Иранның мұнай өнеркәсібін ұлттандыру Ұлыбританияның мемлекеттік мәселесі емес, тек Иран мен British Petroleum Corporation арасында екенін түсіндірді. Оның жаһандық күш-жігері 3-суретте көрсетілгендей, Time журналының жыл адамы атанды.

3-сурет. Мосаддық 1952 жылы 7 қаңтарда «Жыл адамы» болып таңдалды.

Использованная литература

[1] https://en.wikipedia.org/wiki/Mohammad_Mosaddegh

[2] <http://www.mohammadmossaddegh.com/biography/egypt/>

АВТОРЛЫҚ ИНДЕКС

А

Авицинна, Пур Сина.....63
Аттар.....96, 115, 116, 117, 119, 125, 141,143, 144

Б

Бируни.....30, 57, 123, 222, 234
Бозоргмер.....v, 249, 250
Борзуя.....15, 247

Г

Гондишапур медициналық кешені15, 19

Ғ

Ғазали89

Д

Дакики.....41, 43, 49
Джаван, Әли.....190
Джами.....15,153
Джамшиди, Мохаммад (Мо).....vi, viii, x, xi, xiii, xiv, 181

З

Заде, Лотфиviii, x, xi, 184, 236
Закани.....137
Зороастрv, xiv, 1, 80

К

Кәбір, Әмір.....v, 147, 201, 223, 233, 234, 236, 242, 243, 245, 254
Кир Ұлы (Қоуруш)v, xiv, 2, 7

М

Мирзахани Мәрьям.....xiv, 198, 242
Мосаддық, Мохаммад.....v, 171, 172, 257
Мулла-Садра.....161

Н

Насир Хосров.....73
Наср, Хоссейн.....207, 241
Низам әл-Мульк.....v, 251
Низами Гәнжауи.....103, 141, 143, 153
Нолан, Тони.....viii, xi
Нолан, Эмиля.....xii

П

Пейман, Голам211

Р

Рази, Закария.....	33, 222, 234, 236, 247
Реза, Фазлолла.....	177, 236, 241
Рудаки.....	39, 49
Руми, Мулана.....	99, 115, 116, 125, 129, 141, 143, 172

С

Саади	49, 50, 131, 141, 143, 144, 172
Санай	99, 115, 116, 125, 153

Т

Тахер, Баба.....	69
Туси, Хадже Насыр Туси.....	119, 147, 234, 242, 246

Ұ

Ұлықбек.....	80, 147
--------------	---------

Ф

Фараби.....	53, 64, 73, 91, 92
Фархади.....	215
Фердоуси.....	41, 43, 45, 47, 100, 101, 105, 107, 115, 172, 178, 179, 249, 250

Х

Хайям Омар.....	69, 79, 150, 202
Хакани.....	111
Хафез.....	115, 137, 141, 154, 172, 202, 203
Хаштруди, Мохсен	167
Хесаби, Махмуд	171
Хорезми, Мохаммад.....	23, 60, 80, 81, 222, 234

Ш

Шамлоу, Ахмад.....	201
Шейх-Бахай.....	157, 164